

Одеський державний університет внутрішніх справ

Резніченко Г. С.

**Особливості виконання і відбування покарання у
вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок**

Одеса - 2009

УДК 343.811- 055.2

ББК 67.409.13я9

Р 344

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Одеського державного університету внутрішніх справ
Протокол №2 від 23.10.2009 р.

Рецензенти:

Меркулова В.О. - доктор юридичних наук, професор, перший проректор
ОДУВС з навчальної та методичної роботи, Заслужений юрист України;
Денисова Т.А. - кандидат юридичних наук, професор, проректор з науково-
педагогічної роботи Класичного приватного університету, директор
Інституту права ім. В. Сташиса, Заслужений юрист України

Резніченко, Ганна Семенівна

Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо
засуджених жінок : монографія / Г.С. Резніченко. - Одеса : ОДУВС, 2009. -
173 .

У монографії на основі досягнень кримінологічної, кримінальної, кримінально-виконавчої науки, аналізу кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, даних емпіричного дослідження розглядаються питання характеристики особистості жінок, уперше засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі, особливості впливу покарання у вигляді позбавлення волі на особистість жінок, уперше засуджених до позбавлення волі, особливості порядку та умов утримання жінок, засуджених до позбавлення волі у виправних установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання, особливості порядку диференціації та індивідуалізації покарання щодо цієї категорії засуджених, особливості виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими до позбавлення волі вагітними жінками або жінками, які мають дітей віком до трьох років; вносяться пропозиції з удосконалення норм чинного кримінально-виконавчого законодавства в частині вдосконалення порядку та умов утримання в місцях позбавлення волі засуджених до позбавлення волі жінок.

Для наукових працівників, викладачів, здобувачів наукового ступеня, практичних працівників органів та установ виконання покарань і всіх, хто цікавиться питаннями правової регламентації діяльності кримінально-виконавчих установ, призначених для утримання жінок.

УДК 343.811- 055.2

ББК 67.409.13я9

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Характеристика особистості засуджених жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі	13
1.1. Окремі аспекти кримінологічної характеристики жінок, засуджених до позбавлення волі	13
1.2. Кримінально-правова характеристика жінок, засуджених до позбавлення волі	48
1.3. Кримінально-виконавча характеристика жінок, засуджених до позбавлення волі	72
Розділ 2. Особливості утримання в колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання засуджених жінок	106
2.1. Умови та порядок виконання і відбування покарання в установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання щодо засуджених жінок.....	106
2.2. Правові підстави диференціації, індивідуалізації порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі в жіночих виправних установах мінімального рівня безпеки	134
2.3. Особливості виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років .	161
Висновки і пропозиції	188
Додатки	195
Список використаних джерел	221

ВСТУП

З набуттям у січні 2004 р. чинності новим Кримінально-виконавчим кодексом України набуло більшої чіткості правове регулювання питань посилення правового статусу засудженої особи взагалі та засуджених жінок, які є вагітними і мають дітей віком до трьох років, зокрема. У зв'язку з утворенням у кримінально-виконавчих установах структурних дільниць карантину, діагностики і розподілу, ресоціалізації, посиленого контролю, соціальної реабілітації надається особливе значення раціональності застосування чинної системи стимулювання правослухняної поведінки в місцях позбавлення волі. Створення цих дільниць, у свою чергу, сприяє систематичному вивченню особистості жінки, засудженої до позбавлення волі.

Жінка займає особливе місце в суспільстві (є матір'ю, берегинею сім'ї), що зумовлює й особливі вимоги, що суспільство висуває до неї, і пояснює ту шкоду, що завдає суспільству жіноча злочинність. Тому засуджені жінки потребують особливої уваги при застосуванні засобів карально-виховного впливу, а ефективністю їх виправлення будуть показники зменшення рецидиву злочинів.

Той факт, що дослідженню піддавалися особливості виконання і відбування засудженими жінками покарання у вигляді позбавлення волі, зумовлений тим, що цей вид покарання характеризується підвищеним рівнем репресивності, викликає негативні зміни в особистості засудженого, здебільшого зумовлює втрату суспільно-корисних зв'язків засудженого із суспільством. Щодо засуджених жінок всі ці негативні фактори посилюються та, як наслідок, зумовлюють повернення їх до злочинної діяльності.

Дослідженню піддавалися засуджені жінки, які вперше відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Актуальність дослідження саме цієї категорії зумовлена тим фактором, що переважна більшість жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі, – це жінки, які вперше засуджені до

відбування цього покарання (майже 70%). Окрім цього, в установах, призначених для утримання вперше засуджених до позбавлення волі жінок, утримуються засуджені за вчинення злочинів будь-якої тяжкості, незалежно від наявності та кількості судимостей (єдина умова – жінка раніше не перебувала в місцях позбавлення волі).

Те, що з усієї категорії засуджених жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, окремо вивчалися особливості виконання і відбування цього виду покарання засудженими вагітними жінками та жінками, які мають дітей віком до трьох років, зумовлено тим, що всі негативні наслідки цього покарання на зазначену категорію засуджених справляють посилений руйнівний вплив. Ця категорія засуджених за сучасних умов є особливо незахищеною та вразливою. Труднощі, з якими стикаються ці жінки під час відбування покарання та після звільнення з місць позбавлення волі, посилюються, ураховуючи наявність у цих жінок малолітніх дітей.

Отже, об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок.

Предметом дослідження є особливості виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим комплексним дослідженням, присвяченим особливостям виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками, з позицій визначення цього процесу засудженими жінками, необхідності реформування цього процесу та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, досвіду іноземних держав. На монографічному рівні здійснено всебічний теоретичний аналіз правового регулювання порядку та умов виконання і відбування засудженими жінками покарання у вигляді позбавлення волі та запропоновано низку положень і висновків щодо вдосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства.

Проблемам виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі присвячена значна кількість досліджень. Сутність та зміст цього покарання, його суперечності розглядалися в працях Л.В. Багрія-Шахматова, О.М. Джужи, С.І. Дементьєва, І.Г. Богатирьова, В.А. Єлеонського, І.І. Карпеца, О.Г. Колба, О.С. Міхліна, О.Б. Пташинського, В.І. Рудніка, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, М.І. Хавронюка, Г.Ф. Хохрякова, С.В. Черкасова, В.М. Трубникова, М.Д. Шаргородського, І.В. Шмарова, О.М. Яковлєва та ін.

Безпосередньо проблемам виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок присвячено праці Ю.М. Антоняна, А.Б. Благі, В.А. Бадири, М.С. Басенко, М.Н. Голоднюк, Т.А. Денисової, І.О. Кирилової, І.В. Корзуна, В.О. Меркулової, С.В. Нікітенко, А.Т. Потьомкіної, М.В. Стрюк, В.О. Серебрякової, Є.В. Середи, Л.О. Шевченко, Т.О. Шмаєвої, В.В. Федусік, Т.М. Явчуновської. Зазначені праці використовуються як спеціальні наукові джерела в обґрунтуванні певних положень дисертації.

Зроблені висновки та пропозиції ґрунтуються не тільки на аналізі положень кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, а також на результатах емпіричних відомостей, що були отримані під час анкетування, проведеного у кримінально-виконавчій установі, призначеній для утримання вперше засуджених до позбавлення волі жінок. Анкетування проводилося за спеціально розробленою анкетой (проанкетовано 1214 засуджених до позбавлення волі жінок). Окрім цього, розуміючи деякий суб'єктивізм, що виявляли жінки під час відповідей на питання анкети, відомості, що складають кримінально-правову характеристику жінок, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, перевірялися за допомогою вивчення особових справ 1148 засуджених жінок, які утримувалися в колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання.

Сподіваємось, що результати дослідження слугуватимуть на користь законотворчій, правозастовній і науковій діяльності.

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

1.1. Окремі аспекти кримінологічної характеристики жінок, засуджених до позбавлення волі

Вивчення особистості засудженого допомагає вирішити цілий ряд практично важливих питань функціонування місць позбавлення волі. Тільки на підставі визначення особливостей особистості засудженого існує можливість ефективного застосовування дисциплінарної практики, визначення ступеня виправлення особи у процесі виконання покарання, зміни обсягу кримінальної репресії під час відбування покарання, що пов'язано, насамперед, зі зміною умов його утримання в місцях позбавлення волі, застосування щодо нього умовно-дострокового звільнення, заміни покарання більш м'яким і, врешті, визначитися з тим, чи досягнуті цілі покарання взагалі.

І.М. Даньшин визначає особу злочинця як сукупність істотних і стійких соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, що, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають учиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку із чим вона й притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [97, 65].

А.Ф. Зелінський, Т.А. Денисова зазначають, що поняття «особа засудженого» та «особа злочинця» близькі, але не тотожні. Поняття «особа злочинця» не охоплює проблем, пов'язаних із виправленням особи після винесення вироку. Навіть самі засуджені не вважають себе злочинцями, на відміну від тих, хто не поніс покарання, вони самі визначають свій статус – засуджені [57, 23; 207, 9]. Отже, цілком погоджуємося із думкою професора

Т.А. Денисової щодо того, що при визначенні поняття «особа засудженого» до вказаних рис та властивостей поняття «особа злочинця», що надав І.М. Даньшин, необхідно додати суттєві ознаки, що притаманні засудженим: це людина, яка визнана винною в учиненні злочину і щодо якої винесено вирок, де зазначено відповідний вид та строк покарання [41, 139].

Також необхідно звернути увагу на той факт, що в чинному КК України у ст. 51 передбачені серед інших такі види покарання: покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі. У КВК України це поняття розмите, оскільки законодавець у всіх нормах, що стосуються порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, застосовує термін «виконання покарання у вигляді позбавлення волі» без вказівки на той факт, що цей термін стосується процесу виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Тож у дослідженні ми користуємося термінологією, що визначена в чинному кримінально-виконавчому законодавстві, хоча це питання повинне бути більш детально вивчене та усунуті суперечності між термінологією кримінального і кримінально-виконавчого законодавства. Окрім цього, у дослідженні використовуються поняття «виконання і відбування покарання». Виконання покарань полягає в застосуванні адміністрацією органів та установ виконання покарань до засуджених державного примусу, тобто у процедурі обмеження їхніх прав та свобод, що є змістом покарань, визначених КК України. Відбування покарання є забезпеченим державним примусом правовим становищем засудженого, що настає після того, як обвинувальний вирок суду набув чинності, і полягає в підпорядкуванні поведінки засудженого обмеженням прав та свобод, передбачених у КК України відповідними покараннями. Відбування покарання можливе лише в межах кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між адміністрацією органів та установ виконання покарань та засудженими. Суб'єктом виконання покарання виступає адміністрація органів і установ виконання покарань. Суб'єктом відбування покарання є

засуджений [91, 6-7].

Необхідність вивчення особистісних характеристик жінок, засуджених до позбавлення волі, зумовлюється тим значенням, що мають певні окремі властивості, що сприяли (зумовили) вчиненню жінкою суспільно небезпечного діяння. Усе нове в характеристиках засуджених жінок доцільно розглядати на тлі загального рівня злочинності в Україні, специфіки складових кримінально-виконавчої системи, особливостей її функціонування за чинності нового кримінального та кримінально-виконавчого законодавства.

Згідно із чинним кримінально-виконавчим законодавством України всі жінки, засуджені до позбавлення волі (крім жінок, засуджених до довічного позбавлення волі; тих, кому покарання у вигляді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії), відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання. Проте в колоніях встановлюється роздільне утримання жінок, які вперше засуджені до позбавлення волі, від засуджених, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Слушною є визначена в науковій літературі позиція, що вивчення особистості засудженого, передусім, має бути цілеспрямованим, зумовленим необхідністю отримання такої інформації, що має бути використана у процесі виконання покарання, справляння виховного впливу на засуджених. Важливим принципом вивчення засудженого є об'єктивність, безперервність, наступність та розвиток, дієвість, що передбачає дослідження всіх тих змін, що відбуваються в особистості засудженого, з метою їх урахування як у законодавстві, так і правозастосуванні [122, 6, 7; 123, 5].

Актуальність здійснення дослідження саме в кримінально-виконавчих установах мінімального рівня безпеки, де утримуються засуджені жінки, які вперше позбавлені волі, зумовлюється декількома чинниками.

По-перше, у цих установах утримується більшість засуджених до

позбавлення волі жінок (понад 70 %).

По-друге, особливістю цих установ є той факт, що в них утримуються засуджені за вчинення злочинів будь-якої тяжкості, не залежно від наявності та кількості судимостей (єдина умова - жінка раніше не перебувала в місцях позбавлення волі).

Дослідити доцільність та ефективність визначених чинним кримінально-виконавчим законодавством умов та порядку виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо переважної більшості засуджених жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі, вважається можливим на підставі порівняльного аналізу даних щодо соціально-демографічної, кримінально-правової, кримінально-виконавчої характеристики засуджених жінок, які були отримані в Україні під час спеціального перепису засуджених 1970, 1979, 1989 рр. (за часів існування СРСР), та даних нашого дослідження [66; 124; 138; 193], які надали можливість визначитися з основними тенденціями, як такими, що характеризують жінку, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі.

Саме в такий спосіб маємо визначитися із певними тенденціями в досліджуваній сфері. Проте необхідно пояснити, що під час проведення спеціального перепису засуджених 1970, 1979, 1989 рр. систематизація отриманих даних щодо жінок, засуджених до позбавлення волі, відбувалася відповідно до видів режиму виправних установ, зокрема, загального та суворого. У суворому режимі відбували покарання жінки, засуджені за особливо небезпечні державні злочини або визнані особливо небезпечними рецидивістками; жінки, яким покарання у вигляді смертної кари замінено позбавленням волі в порядку помилування або амністії. Дані щодо загального режиму відбування покарання у вигляді позбавлення волі, як на той час, стосувалися решти засуджених жінок, незалежно від тяжкості злочину, наявності декількох судимостей, факту відбування раніше покарання в місцях позбавлення волі [26, 15].

Не можна не погодитися із твердженням, що одним із найбільш

репрезентативних джерел отримання інформації про засуджених є спеціальні переписи, як такі, що містять у собі результати об'ємного дослідження усіх, хто відбуває покарання. Це підтверджується також усебічністю вивчення різних сторін діяльності системи виконання покарання, достовірністю як кількісних, так і якісних сторін інформації [123, 9-10]. За часів незалежності в Україні аналогічного перепису засуджених не проводилося.

Отже, під час дослідження співвідносяться дані вивчення та аналізу особливостей характеристики особистості засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі в установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання (незалежно від тяжкості злочину і наявності судимостей), та дані, що до того ж характеризують ту категорію засуджених жінок, щодо яких перше перебування в місцях позбавлення волі не мало позитивних наслідків і вони знову вчинили злочин, за який потрапили в місця позбавлення волі (пенітенціарний рецидив). Ураховуючи той факт, що переважна більшість жінок уперше відбувала (і відбуває) покарання у вигляді позбавлення волі, використані дані спеціальних переписів щодо загального режиму утримання є доволі репрезентативним фоном для порівняння із чинними характеристиками і можуть використовуватися для визначення окремих тенденцій та закономірностей у законодавчому визначенні та практиці застосування порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок. Превентивна діяльність жіночих кримінально-виконавчих установ має бути, насамперед, пов'язана з інформацією щодо засуджених, які позбавлені волі, з урахуванням особливостей їх характеристик.

До того ж дослідження особливостей кримінологічної, кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристики засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, здійснювалося на підставі врахування основного змісту та сутності міжнародних стандартів та міжнародного досвіду у сфері виконання покарань щодо жінок, які вчинили

суспільно небезпечне діяння.

Вивчення кримінологічної характеристик жінок, засуджених до позбавлення волі, проводилося відповідно до розробленої професором І.М. Даньшиним структури особистості злочинця. Професор І.М. Даньшин зазначає, що особистість злочинця складається з декількох елементів, сукупність яких формує її структуру. Він виділяє 7 таких груп: соціально-демографічні ознаки, особистісно-рольові властивості, соціально-психологічні якості, риси правової і моральної свідомості, психічні відхилення і аномалії, кримінально-правові ознаки, загальнозначущі позитивні людські якості. Отже, у дослідженні вивчення особистості вперше засуджених до позбавлення волі жінок здійснювалося саме відповідно до цих груп ознак [93, 66]. Проте необхідно зазначити, що відповідно до завдань дослідження ставилося за мету з'ясувати тільки ті особистісні властивості засуджених жінок, які найбільш повно висвітлюють особливості відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі, тому найбільша увага приділялася вивченню соціально-демографічних ознак жінок, засуджених до позбавлення волі, не проводилося дослідження особистісно-рольових властивостей та соціально-психологічних якостей уперше засуджених до позбавлення волі жінок, окрім цього, більш детальне дослідження кримінально-правових ознак уперше засуджених до позбавлення волі жінок розглядається на сторінках наступного розділу.

У спеціальній літературі існує певна класифікація ознак, що визначають соціально-демографічну характеристику особи. Умовно їх поділяють на демографічні ознаки (стать, вік, сімейний стан, працездатність) та соціальні ознаки (освіта, культурний рівень, рід занять, відомості щодо трудової діяльності тощо). Проте наголошується, що такий поділ є умовним, оскільки будь-яка демографічна ознака має соціальний відтінок, а соціальні ознаки в певній мірі є демографічними, оскільки характеризують населення [123, 79-80]. Кожна із цих ознак визначає роль людини в суспільстві, яка є неоднаковою. Відповідно до статевих, вікових, освітніх особливостей у

психології та педагогіці визначаються закономірності, що мають бути враховані під час виконання покарання.

Отже, за змістом соціально-демографічна характеристика засуджених жінок, як правило, передбачає розгляд питань, що стосуються віку, сімейного стану засудженої, наявності дітей, освіти, наявності постійного місця проживання, роду занять, працездатності. Проте метою дослідження є розглянути лише окремі дані соціально-демографічної характеристики, що відтворюють більш суттєво проблеми системи виконання покарань щодо засуджених жінок, підтверджують доцільність подальшого реформування кримінально-виконавчого законодавства. Отже, маємо зупинитися на більш конкретному аналізі саме відомостей щодо віку, сімейного стану, наявності дітей у засуджених жінок, як таких, що найбільше відтворюють ступінь впливу позбавлення волі на засуджену жінку під час відбування покарання.

Важливе значення мають відомості щодо віку засудженої жінки, яка перебуває в місцях позбавлення волі. Вік людини – період часу від народження до будь-якого моменту відліку, певного періоду її життя, що відбиває анатомо-фізіологічний стан організму людини та ступінь формування її особистості [89, 119]. Загалом порядок та умови виконання покарання залежно від вікових особливостей мають суттєво різнитися. Зрозуміло, що більш неврівноважені, імпульсивні, категоричні у спілкуванні молоді люди потребують іншого підходу, обґрунтованості та виваженості під час виховного впливу. З віком пов'язується становлення та формування особистості. Традиційно наголошується, що вік, як жодний інший чинник, визначає інтереси особи, її потреби, життєві плани, стан здоров'я, можливості та перспективи подальшого життя (створення сім'ї, отримання спеціальності, освіти), її оточення. Без урахування вікових особливостей не можна оцінити об'єктивно поведінку засудженої особи під час відбування покарання. Безумовно, вік впливає на цілий комплекс питань кримінально-правового характеру. Є підставою для визнання особи здатною нести кримінальну відповідальність за вчинений злочин. Певною мірою є

чинником, що враховується під час визначення виду та розміру покарання, виду режиму кримінально-виконавчої установи [15, 10; 194, 13]. Якщо проаналізувати дані спеціальних переписів [66, 7; 124, 27; 138, 6; 194, 12] та порівняти їх із даними нашого дослідження, то є можливість визначити певні тенденції в розподілі засуджених жінок за віком.

Таблиця 1.1.1

Розподіл засуджених жінок відповідно до віку (у %)

(див. додаток А графік 1)

Вік	Дані дослід. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
14-17	5,9			
18-19	7			3,6
20-24	20,5	19,1	19,0	13,9
25-29	19,7	11,2	19,1	18,0
30-39	21,4	29,3	26,5	31,8
40-49	14,4	30,2	23,1	18,2
50-54	5,4	5,9	7,7	8,2
55-59	2,6			3,5
60 і більше	2,1	4,3	4,6	2,8
не відповіли	1			
Усього	100	100	100	100

Зберігаються закономірності, що спостерігалися протягом десятиріч: найбільшу питому вагу складають жінки віком від 25 до 49 років (70,7 % - у 1970 р.; 68,7 % - у 1979 р.; 68 % - у 1989 р.; 55,5 % - за даними дослідження (див. табл. 1.1.1), тобто все ще є підстави стверджувати, що жінки здебільшого вчиняють злочини в більш зрілому віці, під впливом тяжких особистих та сімейних обставин.

Проте порівняльний аналіз свідчить на користь тієї точки зору, що відбувається значне «омолодження» спецконтингенту жіночої статі. Так, за даними В.Т. Маляренко, екс-голови Верховного Суду України, стрімко омолоджується спецконтингент: половина від усієї кількості засуджених – це молоді люди у віці до 30 років [109, 15]. За даними моніторингу Українсько-

Американського Бюро захисту прав людини, в Україні в ув'язненні перебувають 15,4 % осіб віком від 19 до 23 років, 30,3 % - від 24 до 30 років. Отже, значна частина молоді проводить роки формування своєї особистості у в'язниці, у специфічній субкультурі, основою якої є антисоціальні настанови [111, 71].

Питома вага засуджених жінок віком від 18 до 29 років збільшилася порівняно з останнім переписом більше як на 12 %. Зокрема, якщо за даними дослідження вона становить 47,2 %, то в 1970 р. становила 30,3 %, у 1979 р. – 38,1 %, у 1989 р. – 35,5 %. Поглиблюючи аналіз цієї ситуації, маємо зазначити той факт, що серед осіб віком від 18 до 29 років майже 60 % становлять засуджені віком від 18 до 24 років (27,5 %). У той час як за даними спеціальних переписів вони становили: 19,1 % - у 1970 р., 19 % - у 1979 р., 17,5 % - у 1989 р. (див. табл. 1.1.1).

Особливістю дослідження є визначення питомої ваги неповнолітніх засуджених жінок, які відбувають покарання разом із дорослими жінками [144, 81]. Беручи до уваги, що відповідно до ст. 92 КВК України неповнолітні жінки взагалі не повинні відбувати покарання у кримінально-виконавчих установах, призначених для утримання дорослих жінок, цей відсоток є значним, оскільки дорівнює 5,9 % (див. табл. 1.1.1). Цей факт пояснюється тим, що при досліджуваній установі є будинок дитини, де жінки неповнолітнього віку можуть тримати при собі немовлят, малолітніх дітей віком до трьох років (у виняткових випадках - до 4-х років). До цієї колонії переводяться також жінки неповнолітнього віку, які під час відбування покарання (після ухвали вироку) завагітніли. З точки зору міжнародних стандартів, зокрема, Європейських тюремних правил, не вимагається чітке відділення неповнолітніх засуджених від повнолітніх [48, 87]. Відповідно до цього положення практично сформульовано й редакцію ч. 3 ст. 141 КВК України, в якій йдеться про те, що будь-яка жінка з вагітністю понад чотири місяці або яка має дитину у віці до трьох років, направляється до виправної колонії, при якій є будинок дитини. Отже, законодавчо передбачена

можливість утримання разом дорослих і неповнолітніх засуджених. Проте такий стан має бути чітко законодавчо визначений і результати проведеного дослідження доводять актуальність проблеми доцільності та ефективності утримання спільно в місцях позбавлення волі дорослих і неповнолітніх жінок.

Правовий аналіз реалізації кримінальної відповідальності відповідно до міжнародно-правових актів, реформаторських тенденцій кримінального та кримінально-виконавчого законодавства зарубіжних країн, позитивного досвіду призначення та виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо цих категорій засуджених жінок дозволяють до певної міри поширити наукові уявлення про стан і перспективи цієї проблеми. Мова йде про відповідність зарубіжного законодавства рекомендаціям міжнародного характеру про необхідність роздільного утримання засуджених неповнолітнього віку з дорослими. Актуальність цього питання пов'язана зі сформованою практикою ряду держав, коли спостерігається порушення зазначеного стандарту. Здебільшого такі порушення мають місце в установах, де містяться засуджені жіночої статі. За деякими даними, у ряді закладів (поліцейських ділянках) до 20 % неповнолітніх жінок утримуються разом із дорослими.

У коментарях до Європейських тюремних правил зазначається, що основа основ сучасного перевиховання засуджених у виправних установах полягає в ефективності їх диференціації, у дієвості процесу класифікації засуджених і в їх розподілі до тих установ, що найкраще відповідають їхнім індивідуальним потребам. Зазначається, що досвід останніх років зумовив появу тенденцій, спрямованих на зміну поглядів, яких дотримувалися раніше щодо доцільності та необхідності роздільного утримання певних категорій засуджених. Зокрема, стверджується, що сучасна політика покарання вже не вимагає чіткого відділення молодих від літніх, чоловіків від жінок, засуджених від незасуджених. Мають місце деякі послаблення, що свідчать про те, що за певних обставин може бути взаємна користь або, принаймні, не

може бути ніяких негативних результатів від контактів між цими категоріями засуджених [48, 87].

Наскільки доцільно спільно утримувати неповнолітніх і дорослих жіночої статі вивчалось фахівцями Центру кримінологічних досліджень при Оксфордському університеті [134]. Дослідження свідчать, що практично у спеціальних закладах для неповнолітніх або в центрах тимчасового утримання в окремих випадках могли перебувати молоді жінки, що, у свою чергу, не виключало можливості контактів між дорослими і неповнолітніми. Законодавець здійснив заходи, щоб зменшити шкідливий вплив на неповнолітніх із боку дорослих засуджених жінок. Зокрема, спілкування з неповнолітніми заборонялося тим дорослим жінкам, які були засуджені за злочини проти дітей, убивства, замах на вбивство, за будь-які небезпечні насильницькі злочини, навмисні підпали, злочини, пов'язані з наркотиками. Отримані в результаті дослідження відомості показали, що серед чинників, що визначають спілкування в умовах позбавлення волі, важливе місце займає належність до однієї вікової групи (70% дорослих засуджених жінок і 57% неповнолітніх віддають перевагу спілкуванню тільки зі своїми ровесниками); 2/3 неповнолітніх засуджених вважають, що не звернуться за порадою до дорослих засуджених жінок; близько 1/2 з опитаних дорослих жінок вважають, що в них можуть скластися особисті довірчі взаємини з неповнолітніми засудженими. Перевірка тези про дисциплінуючий вплив старших засуджених на молодших показала, що в деяких випадках дорослі жінки успішно здійснюють цей вплив на неповнолітніх, ефективно втручаються там, де потрібно припинити прояв фізичного насильства. До того ж дослідження показало, що побоювання про розбещуючий статевий вплив дорослих жінок не підтвердилися. Що стосується набуття нового злочинного «досвіду», то 1/3 опитаних підтвердили особливе значення спілкування з дорослими в цьому плані, але більшість вважає, що нові злочинні знання вони придбали від своїх перевесниць. Дані свідчать, що навчатися «витонченій техніці» насильства неповнолітнім у дорослих не

доводиться. Серед опитаних дівчат 15% засуджені за вчинення насильницьких злочинів проти особи (серед дорослих цей показник дорівнює 9%); за нанесення тілесних ушкоджень було засуджено вдвічі більше неповнолітніх, ніж дорослих жінок, за грабежі - відповідно втричі.

Отже, іноземні дослідження, досвід інших держав, міжнародно-правові стандарти свідчать на користь тієї точки зору, що в певних випадках утримання разом дорослих жінок та засуджених неповнолітнього віку жіночої статі не спричиняє суттєвих негативних наслідків. Дійсно, складність і неоднозначність вирішення цього питання існують і зумовлюються декількома чинниками. По-перше, необхідно керуватися у здійсненні виправного впливу в місцях позбавлення волі певними віковими психофізичними відмінностями. Засуджені неповнолітнього віку, унаслідок своєї динамічності, загостреного відчуття соціальної справедливості, не завжди здатні раціонально та змістовно використовувати своє дозвілля в місцях позбавлення волі, більш схильні до з'ясування особистих стосунків, їх працевикористання ускладнюється відсутністю кваліфікації. Засуджені зрілого віку більш стійкі у своїй поведінці, спроможні свідомо аналізувати та контролювати свою поведінку в різних життєвих ситуаціях, мають певну кваліфікацію. Як зазначається фахівцями, цій категорії засуджених «найбільш властиве почуття теплих стосунків до своєї сім'ї, рідних, намагання повчати інших, надавати поради з будь-яких життєвих ситуацій, що вони розглядають як свій колишній досвід» [185, 26-27]. У зв'язку із зазначеним актуальності набуває саме адекватність оцінки соціальних відносин, що складаються у в'язницях між засудженими різного віку. Наприклад, науковці, які надають цьому особливого значення, на підставі дослідження особистості засудженого доводять, що недоцільно формувати окремі групи засуджених (наприклад, виробничі бригади) за віковою ознакою, оскільки це може призвести до корпоративності стосунків осіб молодого віку, замкнутості, формування стійких ціннісних орієнтацій (не завжди позитивної спрямованості) [4, 344].

За чинним кримінально-виконавчим законодавством спостерігається певне неузгодження між змістом ст. 141 та ст. 92 КВК. У главі 21 поряд із визначенням особливостей відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх виокремлюються також жінки на підставі їх соціально-демографічної характеристики (стан вагітності, наявність малолітніх дітей). Так у ст. 141 КВК зазначається, що при виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, у разі необхідності організовуються будинки дитини. Засуджені жінки, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, можуть поміщати в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років. До того ж ця норма визначає правила поведінки щодо жінок із вагітністю понад чотири місяці або ж тих, хто має дітей віком до трьох років (в окремих випадках до чотирьох років), та перебувають в установі, що не має наявних можливостей та умов для народження та виховання дитини. Ця категорія засуджених відповідно до ст. 141 КВК направляється адміністрацією виправної колонії для подальшого відбування покарання до тієї виправної колонії, при якій є будинок дитини. Граматичне та систематичне тлумачення змісту цієї норми свідчить, що цей порядок стосується будь-якої засудженої, незалежно від її віку. А отже, і неповнолітніх дівчат, які завагітніли або ж мають малолітню дитину. Як правило, будинок дитини розміщується у виправних закладах, де утримуються дорослі засуджені жінки. За таких умов положення ст. 141 КВК не узгоджуються з положеннями ст. 92 КВК, яка принципово встановлює вимоги щодо роздільного утримання неповнолітніх від дорослих засуджених.

Отже, практично виконання позбавлення волі щодо жінок доводить деякі розбіжності між законодавчим визначенням та правозастосуванням у сфері класифікації засуджених жінок за віком – об'єктивно це пов'язано з необхідністю створення належних умов для народження, догляду та виховання дитини у місцях позбавлення волі, а отже, необхідністю переведення неповнолітніх вагітних жінок та жінок, які народили дитину під

час відбування покарання, до тих установ, що мають будинок дитини. Міжнародні стандарти та досвід інших країн доводять можливість у певних випадках спільного утримання як такого, що має бути більш чітко регламентовано на законодавчому рівні. Під час дослідження, не ставилося за мету обґрунтування необхідності сумісного утримання в місцях позбавлення волі дорослих і неповнолітніх засуджених. Предметом дослідження був лише окремий аспект цього питання – доцільність утримання разом дорослих і неповнолітніх засуджених, які є вагітними або мають дітей у віці до трьох років. Доводиться відсутність негативних наслідків законодавчого визначення та практичного утримання цих категорій засуджених разом у колоніях, що мають будинки дитини.

Не менш актуальним є визначення впливу факту засудження жінки, відбування нею покарання в місцях позбавлення волі на *сімейні стосунки*, зв'язок із рідними. Історично перебіг процесу ролівої соціалізації жінок (у будь-якому суспільстві) відповідно до патріархальних стереотипів свідчить, що для жінок, насамперед, перевагу мають орієнтації на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства. Ця стереотипна система поглядів на головне призначення жінки не тільки утверджується суспільством, є очікуваною від суспільства, до того ж підкріплюється відповідними моральними та правовими санкціями. Якщо реальна поведінка жінки не відповідає суспільним сподіванням, не збігається із соціальними нормами, стереотипами, то проти неї застосовуються певні санкції. Ця система, сформована історично, має своїм наслідком те, що жінки надто боляче сприймають негативне ставлення до себе з боку суспільства, сім'ї, своїх дітей, вони більше ніж чоловіки цінують ставлення оточуючих до себе, оцінювання своєї поведінки. У монографічному дослідженні не ставиться за мету аналіз цієї проблеми, наскільки це є правильним та доцільним, з точки зору самореалізації жінки в суспільстві. Єдине, що маємо довести, - це те, що історично сформована орієнтація жінок на сім'ю та сімейні цінності є превалюючою у свідомості та поведінці більшості жінок України. І засуджені

жінки не є винятком. Це потрібно брати до уваги, оцінюючи ефективність чинних умов виконання відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Особливого значення впливу сімейного стану на засуджених взагалі, жінок, зокрема, у 70-ті, 80-ті рр. XX ст.. надавав професор О.С. Міхлін, який досліджував особистість засудженого до позбавлення волі та проблеми його виправлення, значення соціально-демографічних властивостей особистості засудженого у процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Звернемося до окремих висловлювань, що не втратили своєї актуальності до сьогодні. Не можна не погодитися з його думкою щодо того, що серед демографічних факторів, що здійснюють серйозний вплив на поведінку особи під час відбування покарання, сімейний стан засудженого займає особливе місце, оскільки зв'язок із сім'єю є безпосереднім зв'язком особи із суспільством. Доведено, що факт наявності в засудженого сім'ї має антикриміногенне значення, утримує від правопорушення. Зв'язок із сім'єю має велике психологічне значення. Факт наявності сім'ї безпосередньо впливає на настрій, бажання скоріше вийти на волю, добре працювати та допомагати сім'ї. І навпаки, відсутність сім'ї створює психологічне напруження, зумовлює агресивну поведінку, систематичні порушення порядку та умов відбування покарання, а отже, суттєво впливає на процес виправлення засуджених. Врешті, доводиться той факт, що відсутність сім'ї значно ускладнює підготовку засудженого до звільнення, його трудове та побутове влаштування, а після звільнення суттєво позначається на процесі адаптації до умов життя на волі. Воно відбувається надто складно та боляче [122, 12-13; 121; 194, 18-20].

Щодо характеристики загальнозначущих позитивних людських якостей засуджених жінок наприкінці 90-х рр. XX ст. Л.О. Шевченко здійснила дослідження особистісних особливостей засуджених жінок, які перебували у виправних установах України. Автор стверджує, що, крім цінності свого «Я», залишається найбільш вагомим цінність «вони», тобто ті, хто залишився на волі - сім'я, діти, близькі, друзі. Такі цінності, як «щасливе сімейне життя»,

«кохання», притаманні жінкам лише із часом, проведеним у колонії. На тлі значного розпаду сімей засуджених жінок ставлення їх до свого сімейного життя змінюється, минуле ідеалізується [206, 18-19].

Аналогічних висновків дійшов колектив науковців, які дослідили проблему ставлення засуджених жінок, які вперше реально позбавлені волі, до найбільш загальних норм та цінностей. За їхніми даними, найбільш значущими для засуджених жінок є свобода (84%), сім'я та сімейні відносини (83%), продовження роду через дітей та онуків (75 %), доброта (75 %) тощо. На підставі цього були зроблені висновки, що, незважаючи на те, що ці цінності забарвлені жіночою специфікою і особливостями ситуації ув'язнення, система цінностей цих засуджених досить схожа із системою цінностей жінок, які перебувають на волі [52, 21].

Визначені загальні закономірності підтверджуються й у подальшому даними спеціальних досліджень. Так практично в усіх наукових матеріалах, що ґрунтуються на даних спеціального перепису, доводиться той факт, що питома вага засуджених, які мають сім'ю, порівняно із населенням є набагато нижчою. Зокрема, щодо жінок за спеціальним переписом 1989 р. зазначалося, що серед засуджених жінок у 1,5 рази більше осіб, які не перебували у шлюбі, та більше ніж у 2 рази тих, хто втратив сім'ю, порівняно із жіночою частиною населення [138, 8].

Від одного спеціального перепису до другого дедалі більше скорочувалася питома вага засуджених, які на час учинення злочину мали сім'ю. Дедалі більше виправні установи заповнювалися особами молодого віку, значна частина яких не тільки не могла утворити своєї сім'ї, а й втрачала всі корисні соціальні зв'язки з оточуючим світом. Так у 1970 р. ця категорія осіб становила 37,2 %, у 1979 р. – 53,7 %, у 1989 р. – 53,9 % (див. табл. 1.1.2) [66, 12; 124, 28; 138, 10; 193, 14].

Таблиця 1.1.2

Розподіл засуджених жінок відповідно до сімейного стану (у %)

(див. додаток А графік 2)

Сімейний стан	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
не була одружена до ув'язнення	40,9	37,2	53,7	53,9
була одружена (факт., юрид.), сім'я збереглася	25,8	37,1	21,4	23,0
була одружена (факт., юрид.), сім'я не збереглася	30,7	25,7	24,9	23,1
одружилася під час покарання	0,9			
не відповіли	1,7			
Усього	100	100	100	100

За даними дослідження, під час анкетування 40,9 % вказали безпосередньо, що не були одружені до ув'язнення, проте майже 1,7 % не змогли визначитися зі своїм сімейним станом, оскільки це скоріше особи, які перебували у фактичному шлюбі, або ж ті засуджені жінки, які все ще сподіваються на збереження тих відносин, яких уже немає. Той факт, що ці жінки не вказали себе в переліку осіб, які зберегли сім'ю, надає підстави визначити належність їх до категорії тих, які на час засудження сім'ї не мали або ж втратили її під час відбування покарання.

Невпорядкованість особистого життя в жінок, відсутність сім'ї здебільшого зумовлювалися їхньою антисуспільною поведінкою, зловживанням алкоголем, наркотиками, відсутністю певних занять. Злочинна поведінка перешкоджає не тільки утворенню сім'ї, дуже часто спричиняє розпад уже створеної сім'ї. Закономірності в суттєвих змінах сімейного стану засуджених до позбавлення волі жінок відзначаються понад декілька десятиріч: у жінок розпадається за час відбування покарання у вигляді позбавлення волі кожна друга сім'я (у чоловіків - кожна третя). Цей факт доводиться у практично всіх спеціальних дослідженнях із проблем відбування жінками покарання у вигляді позбавлення волі. Підтверджується він і даними монографічного дослідження. Якщо на початок виконання покарання в 1970 р. 68,2 % жінок, засуджених до реального відбування

покарання у вигляді позбавлення волі, мали сім'ю, у 1979 р. – відповідно 46,3%, у 1989 р. – 46,1 %, а за даними анкетування, у 2005 р. – відповідно 57,9%, то за час відбування цього покарання сім'я не збереглася в 40,6 % засуджених у 1970 р., у 1979 р. – 53,7 %, у 1989 р. – 50 %. За даними дослідження, у 2005 р. цей показник становить уже 53 % (див. табл. 1.1.2).

Перспективи утворити нову сім'ю під час відбування покарання дуже мізерні, ураховуючи особливості життєдіяльності засудженої жінки, яка перебуває в місцях позбавлення волі. Практично таких жінок не більше 1 %. До того ж, за даними останніх досліджень, дедалі більше скорочується питома вага засуджених, які мали на час учинення злочину сім'ю. Дедалі більше виправні установи заповнюються особами молодого віку, значна частина яких не тільки не могла утворити своєї сім'ї, а й втратила будь-які зв'язки з оточуючим світом [145, 48-49].

Велике значення під час аналізу сімейного стану жінок (особливо молодих) має факт наявності в них дітей. Треба зазначити, що проблема гуманізації умов утримання в місцях позбавлення волі жінок разом із дітьми існує. І про це більш докладно – у наступному розділі. Підкреслимо лише, що ставлення засуджених до позбавлення волі жінок до своїх дітей може бути різним, відповідно до особистісних властивостей жінки, її материнських почуттів. Проте в будь-якому випадку маємо визнати значення спілкування жінки з дітьми для збереження та розвитку почуття любові, опіки, дбайливого ставлення до людського життя [5, 128-129; 33, 65].

Під час дослідження не ставилося за мету з'ясувати співвідношення ступеню розпаду сім'ї та наявності дітей у засуджених жінок. Отже звернемося з метою отримання певного уявлення про стан речей у цій сфері до окремих спеціальних досліджень. Так, зокрема, на увагу заслуговують дані спеціального дослідження, проведеного в Росії у 2001 р., кримінологічних та психологічних проблем дезадаптації жінок молодіжного віку, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, як такі, що підтверджують тенденції, виявлені під час монографічного дослідження,

зокрема, з проблем відчуження дитини, яка виховувалася без сім'ї і позбавлена емоційного зв'язку з матір'ю. З точки зору обґрунтування доцільності сумісного проживання матері поряд із дитиною в місцях позбавлення волі. За даними дослідження майже в половини (47,9 %) жінок молодіжного віку (до 29 років), які мали двох і більше дітей, сім'я розпалася під час відбування покарання. У 33,4 % жінок, які мали одну дитину, втрата сім'ї теж зумовлена перебуванням жінки в місцях позбавлення волі. Більшість дітей засуджених жінок знаходилася в дитячих будинках, інтернатах, виховувалася рідними. Унаслідок цього дитина відчужувалася від сім'ї, була позбавлена емоційного зв'язку з матір'ю, що, на думку фахівців, сприяло формуванню в дитини стану невпевненості, занепокоєння, соціальної невизначеності, а зрештою позначилося на її поведінці, що в майбутньому відтворювалося в суспільно небезпечній поведінці. Не можна не погодитися з думкою вчених з приводу того, що соціальна ізоляція має негативний вплив не лише на жінок молодіжного віку, а й на їхніх дітей [67, 25].

Проте питання наявності дітей, їх кількості в засуджених жінок, які вперше позбавлені волі, підлягало аналізу під час дослідження. За даними анкетування, з'ясувалося, що лише 29,6 % засуджених не мають дітей; 32,9 % мають одну дитину; 19,4 - двох; 15,5 - трьох і більше; 2,3 % засуджених жінок взагалі не відповіли на це питання (див. табл. 1.1.2). Є всі підстави вважати, що більшість жінок, які не відповіли на питання, становить категорія жінок, позбавлених прав на свою дитину, проте які не хочуть і не можуть на психологічному рівні визнати цей факт. Отже, майже 70 % засуджених жінок позбулися можливості виявляти свою материнську любов до дітей, бачити їх, піклуватися про них. Розлучення з дітьми є болючим наслідком для більшості жінок. Проте неменший негативний вплив перебування жінки-матері в місцях позбавлення волі справляє й на дитину, що в подальшому може позначитися на її поведінці, сприяти формуванню антисоціальної настанови. На питання, де знаходяться діти віком понад три

роки, жінки відповіли, що здебільшого в рідних та близьких людей (77 %). Проте практично майже кожний четвертий перебуває в дитячому будинку (23 %). Маємо визнати, що засуджені жінки по-різному ставляться до виконання своїх материнських обов'язків, і це, насамперед, пов'язане з їхніми особистісними властивостями, ступенем дезадаптації, інтенсивністю процесу деградації жінки в місцях позбавлення волі, а отже, і рівнем порушення соціальних зв'язків із сім'єю. Навіть за умови визнання суб'єктивного підходу та оцінки відповідей засуджених жінок під час анкетування є значною питома вага тих жінок, які взагалі не цікавляться долею дітей, не підтримують із ними зв'язки (13 %).

Найбільше мати потрібна дитині у віці до трьох (чотирьох) років, коли відбувається її фізичний, психічний та емоційний розвиток. Держава надала можливість засудженим жінкам у цей період перебувати поряд із дитиною, яку тримають у виправній установі в будинку дитини, бачитися з нею у вільний від роботи (якщо жінка працює) час. Цікавим є той факт, що більшість засуджених жінок не вважає за необхідне тримати при собі дітей віком до трьох років. Так, за даними анкетування, майже 23 % жінок мають дітей віком до трьох років. Проте з них лише кожна п'ята утримує дитину поряд із собою в будинку дитини; 75 % цих жінок передали дітей своїм рідним.

Ступінь порушення соціальних зв'язків засуджених до позбавлення волі жінок безпосередньо впливає на процес їх повернення до правослужняного життя після відбування покарання. Наскільки суттєво впливає на жінку порушення сімейних зв'язків, відсутність можливості виховувати дітей, свідчить їх психологічний стан щодо очікуваних наслідків свого ув'язнення.

Аналіз спеціальної літератури, присвяченої проблемам реабілітації звільнених із місць позбавлення волі, надає підстави стверджувати: єдине, що дійсно має першочергове значення для успішного початку чесного життя на волі, - це оточення, в яке особа повертається; підтримка родини, друзів; сприятлива соціально-економічна ситуація, а отже, можливість

працевлаштування та забезпечення житлом. Ця позиція доводить, що за сучасних соціально-економічних умов перехідного періоду в Україні мають лише дбати про соціальне збереження особистості в умовах позбавлення волі, про що навіть і не згадується в законодавстві під час визначення цілей виконання покарання у вигляді позбавлення волі [135, 152; 154].

Останнім часом належну увагу науковці приділяють дослідженню проблем забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. За результатами спеціального дослідження, що було проведене в Україні у 2003 р., головними проблемами, що постали перед звільненими з місць позбавлення волі, є: проблема працевлаштування, житлова проблема, проблема зі здоров'ям, сімейні стосунки та взаємини з близькими та родичами, проблеми соціальної адаптації в сучасних умовах життя, взаємини в колективі та в суспільстві [130, 12].

Цю ж тенденцію підтверджують і відповіді жінок під час анкетування. На запитання: «З якими труднощами Ви маєте побоювання зіткнутися після звільнення» - 51 % засуджених визначили як першочергову проблему отримання роботи з достатнім рівнем заробітної плати; 38 % - установа нормальних родинних та сімейних взаємин; 32 % - забезпечення житлом; така ж кількість жінок (32 %) вважає необхідним підкреслити проблеми поганого стану здоров'я та подолання упередженого ставлення до жінки з боку оточуючих у зв'язку з тим, що вона перебувала в місцях позбавлення волі. Практично кожна третя жінка звільняється, маючи незадовільний стан здоров'я, втративши надію на підтримку рідних та близьких, чекаючи відторгнення з боку суспільства. Усе це заздалегідь створює в неї стан незахищеності, а отже, значного психологічного напруження, що не може не позначитися на результатах виправного впливу під час відбування покарання.

Проте, незважаючи на такі перспективи, 74 % жінок має намір повернутися після звільнення туди, де проживали до засудження, розраховуючи на те, що у вирішенні їхніх проблем допоможуть саме близькі та рідні люди. Цей факт ще раз підкреслює, наскільки важливими для

соціальної адаптації засудженої після звільнення є зв'язок із сім'єю, рідними. Що стосується стану порушення соціально корисних зв'язків із колишніми співпрацівниками (трудовим колективом), друзями: лише 8 % жінок висловили своє сподівання на їхню підтримку після звільнення. Решта зазначила, що у вирішенні особистісних проблем має сподіватися лише на себе.

Наведені дані аналізу підтверджують особливе значення факту наявності сім'ї та дітей для засудженої жінки, суттєвий вплив на її поведінку та усвідомлення можливих проблем, з якими вона зіштовхнеться після звільнення. Це, у свою чергу, взаємопов'язане з ефективністю виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок. Традиційно переведення жінки, засудженої вперше до реального відбування покарання у місця позбавлення волі, завжди супроводжується психологічним стресом, оскільки звичайні соціальні зв'язки порушуються, особа залишається сам на сам із надто незвичайними як для неї умовами життєдіяльності, без будь-якої соціальної підтримки. Результати дослідження підтверджують досить інтенсивний стан порушення сімейних зв'язків, доводять, наскільки взагалі порушується та деформується зв'язок зі звичайним соціальним середовищем.

Проте до цього часу (ураховуючи й чинне кримінально-виконавче законодавство) ані законодавство, ані правозастосування не знають цих відмінностей та специфіки впливу покарання на жінок. Реформування здійснюється, не зважаючи на статеву ознаку (якщо не враховувати пом'якшення режиму щодо вагітних жінок та жінок, які мають дитину). Підготовка до звільнення, порядок та умови підтримання соціально корисних зв'язків, за законодавством, не передбачають жодних відмінностей. Слушною є висловлена на науково-практичній конференції, присвяченій перспективам реформування кримінально-виконавчої системи в Україні, теза щодо того, що, незважаючи на всю важливість проблеми сімейних відносин та поведінки жінок під час відбування позбавлення волі, ці питання не знайшли свого місця у спеціальних дослідженнях, недостатньо висвітлюються

у спеціальній літературі, а отже, відсутні чіткі рекомендації щодо корекції установок засуджених жінок до підтримання, збереження та розвитку сімейних відносин, перебуваючи в місцях позбавлення волі [33, 63, 64].

Необхідно вжити всіх заходів, щоб фізична ізоляція засуджених жінок не перетворилася на соціальну. За висновками спеціалістів, чим більш різноманітним та міцним є зв'язок із зовнішнім світом, тим менший вплив на поведінку засудженого справляють норми асоціального суспільства в місцях позбавлення волі [4, 320]. Безумовно, короткотривалі відпустки, коли засуджена має можливість поїхати за межі місця позбавлення волі та зустрітися з рідними, близькими, попереднім оточенням, дозволяють пом'якшити ізоляцію від суспільства, закріпити позитивні соціальні зв'язки. За чинним кримінально-виконавчим законодавством, жінкам надається можливість побувати у відпустці у зв'язку з наявністю умов, визначених у ст. 111 КВК. Так, за чинним кримінально-виконавчим законодавством, засудженим, які утримуються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, може бути дозволено короткочасні виїзди за межі колонії на території України у зв'язку з винятковими особистими обставинами (смерть або тяжка хвороба близького родича, стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду сім'ї засудженого). Жінкам, які мають у будинку дитини при виправній колонії дітей, може бути дозволений короткочасний виїзд для влаштування дітей у родичів, опікунів або дитячих будинках. Проте відповідно до визначених кримінально-виконавчих норм можливістю побувати у відпустці, побачитися з рідними зможуть скористатися лише окремі засуджені, перелік яких є невеликим.

За Європейськими тюремними правилами візити членів сім'я до в'язня, надання відпусток повинні мати обов'язковий характер у повсякденній роботі виправних установ. Підкреслювалося, що тюремна відпустка має особливе значення для зміцнення сімейних зв'язків, полегшення соціальної адаптації після звільнення, створення гуманності у в'язницях [49, 60].

Не враховується результат експерименту, що проводився в жіночих

виправних установах Україні та Росії в 1990-1991 роках. Метою експерименту була апробація нових правових норм, підвищення ефективності виховного процесу, збереження здоров'я засуджених жінок, забезпечення їх успішної адаптації після звільнення. Отже, експеримент мав на меті (окрім інших завдань) зміцнення соціально корисних зв'язків засудженої жінки із зовнішнім світом. Особливе значення, з точки зору збереження родинних зв'язків, покращення психологічного стану засуджених, надавалося новому кримінально-виконавчому інституту - надання щорічної відпустки. Наведемо окремі дані результатів проведення експерименту в цій частині. Зокрема, у спеціальній літературі йдеться про те, що засуджені, які були переведені на поліпшені умови утримання, могли бути звільнені від роботи без нарахування заробітної плати протягом 12 діб із правом виїзду (або без такого права) за межі установи. Зокрема, у 1990 р. у відпустці побували 28,2 % засуджених жінок, із них 78,3 % - з виїздом за межі установи. У 1991 р. - відповідно 37,4 % та 66,7 %. Із звільнених у відпустку з виїздом за межі установи спізнилися без поважних причин 13 осіб (0,5 % від загальної кількості засуджених, які використали це право), не повернулися четверо (0,2%). У жіночий кримінально-виконавчій установі м. Одеса, де утримувалися засуджені жінки, які вперше реально відбували покарання у вигляді позбавлення волі, були періоди, коли до 7 % засуджених жінок перебували у відпустці. Проте виробничі плани були виконані, дисципліна покращала. Спрацювала загальна зацікавленість усіх засуджених у позитивних результатах експерименту, оскільки можливість піти у відпустку інших засуджених пов'язувалася з поведінкою та своєчасним поверненням попередніх засуджених [164, 52].

Досвід законодавчого визначення цього питання в Росії дає певні підстави для міркування. У Росії внесені на підставі цього експерименту суттєві зміни: надання відпустки, можливість спільного проживання жінки разом із дитиною в умовах ізоляції, удосконалюються умови виконання позбавлення волі. КВК Росії (статті 97, 104) суттєво реформував

законодавство в цьому напрямі, передбачив декілька кримінально-виконавчих інститутів, пов'язаних із наданням відпусток: у зв'язку з особистими обставинами (смерть, тяжка хвороба близької людини, надзвичайне лихо, що спричинило значну шкоду сім'ї засудженої особи); для попереднього вирішення питання трудового та побутового влаштування засудженого після звільнення; засудженим жінкам, які мають дітей в будинках дитини, для влаштування своїх малолітніх дітей у рідних або ж у дитячих будинках; засудженим жінкам, які мають неповнолітніх дітей-інвалідів поза межами кримінально-виконавчої установи, для побачення з ними один раз на рік; і врешті, що найбільше привертає нашу увагу, надання довготривалої щорічної оплачуваної відпустки (18 робочих днів у виховних колоніях; 12 – відповідно в інших виправних закладах), якою можуть скористатися не лише засуджені, які працюють, а й ті, хто звільнені від праці за віком, станом здоров'я, не були забезпечені працею з причин, що від них не залежали [181, 49, 55; 125, 89].

Дослідження кримінологічної характеристики вперше засуджених до позбавлення волі жінок не можемо здійснити без вивчення рис їх правової та моральної свідомості. Правову свідомість засуджених жінок найбільш яскраво характеризує оцінка засудженою жінкою тих обставин, що призвели її до злочину, призначеного покарання. На думку окремих фахівців, психологічне ставлення засудженого до покарання настільки важливе для організації виправного впливу, що має сприйматися як основний критерій виправлення. Хоча практично суди під час вирішення питання щодо умовно-дострокового звільнення дуже рідко його враховують.

Слушною є теза щодо того, що формування в засудженого правильного ставлення до покарання (як до справедливого) є одним із шляхів підвищення його ефективності. Судді на практиці, як і раніше, віддають перевагу позбавленню волі іншим видам покарання, не враховуючи при цьому, що запобіжне значення покарання визначається зовсім не його суворістю, а його невідворотністю, що покарання більш суворе, ніж заслуговує засуджений,

підриває переконаність в його справедливості. Засуджений, який вважає себе покараним несправедливо, практично не піддається виправленню, покарання сприймає лише як кару (до того ж несправедливу) [4, 316].

На жаль, більшість засуджених під час відбування покарання не виявляє щире, глибоке каяття з приводу вчиненого. Певною мірою цей факт пояснюється тим, що на психологічному рівні, унаслідок негативного психологічного впливу на стан засудженого згадок про вчинений злочин, ця особа намагається цілеспрямовано віднайти безліч об'єктивних пояснень, факторів, що зумовили вчинення суспільно небезпечного діяння. Так під час проведення співбесід із засудженими, які вчинили просте навмисне вбивство, корисні посягання на власність, злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотичних речовин, з'ясовується таке: жінки, які вчинили умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті, здебільшого пов'язують причини та умови вчинення злочину із протиправною, насильницькою поведінкою потерпілого щодо них та їхніх дітей. Жінки, які вчинили посягання на власність, вважають, що на тлі масового правового нігілізму, обсягів розкрадання державного (суспільного) майна вони покарані лише тому, що попалися. Покарання вважають надто суворим. Деякі із них дійсно керувалися мотивом «користь-потреба». Певна категорія засуджених жінок, які покарані за злочинні дії із наркотичними засобами, окрім інших факторів, зазначають особистісне для них значення низького матеріального становища сім'ї, наявність хвороби на наркоманію, вплив близького оточення (чоловіка, співмешканця), які втягнули жінку в злочинне коло.

Об'єктивність цих міркувань підтверджується результатами дослідження. За даними анкетування, матеріальний стан (у розрахунку на одного члена сім'ї на місяць) на момент учинення злочину в більшості засуджених жінок був низьким: у 19 % - до 30 грн. включно; у 35 % - від 30 до 100 грн. включно; у 25,9 % - від 100 до 200 грн.; у 15,6 % - більше ніж 200 грн.; 4,5 % жінок взагалі не змогли визначитися в цьому питанні. До того ж, як уже зазначалося, кожна третя засуджена до позбавлення волі жінка є

хворою на алкоголізм та наркоманію.

Отже, не можемо не погодитися із твердженням, що соціальні причини такого ставлення більшості засуджених до покарання на сьогодні тісно пов'язані із загальним падінням моральності, втратою багатьох звичайних для суспільства моральних орієнтирів та цінностей, наявністю розчарувань щодо життя, загальної невіри, зростанням анархічних настроїв, нігілістичного ставлення до закону на тлі значного зубожіння людей, окремих груп населення [4, 323].

Ці ж закономірності доводяться Л.О. Шевченко, яка на підставі спеціального дослідження особистісних особливостей жінок, які відбувають покарання, доводить, що по мірі відбування покарання в місцях позбавлення волі кількість осіб, які вважають себе невинними, зростає, незалежно від категорії злочину, також і тих, які вважали вирок несправедливим. Про це свідчить, перш за все, ставлення до покарання як до фактора, який відображає внутрішню позицію особистості. Автором наводяться результати дослідження: для всіх категорій засуджених у період відбування покарання є характерною зміна ставлення до вчиненого злочину, до вироку, до потерпілого. У вбивць почуття вини за вчинене посилюється по мірі відбування покарання, в інших категорій засуджених – зменшується [204, 18-19; 21].

Ці проблемні аспекти суб'єктивного сприйняття засудженою жінкою призначеного судом покарання - за обсягом, видом покарання, його строком та доцільністю - стали предметом монографічного дослідження. Зокрема, жінкам пропонувалося визначитися щодо того, які міри кримінально-правового характеру зумовили б достатній каральний вплив на них; оцінити справедливість визначеного судом виду та строку покарання; надати якісні характеристики його впливу. Аналіз відповідей доводить: лише 33 % засуджених визнали покарання у вигляді позбавлення волі саме тим обсягом кримінальної репресії, який є доцільним, достатнім та співвідносним із характером учиненого злочину, його суспільною небезпекою; 56 %

засуджених вважають достатнім застосування інших альтернативних заходів кримінально-правового впливу. Із них більшість засуджених, визначаючи доцільний обсяг кари, називає такі заходи кримінально-правового впливу: звільнення від покарання із випробуванням (17 %), виправні роботи та штраф (по 11 %), громадські роботи та обмеження волі (6 % та 6,4 %). Отже, практично більше ніж кожна друга вважають призначення покарання у вигляді позбавлення волі недоцільним.

Це зумовлюється певним психологічним станом засудженої жінки, загальним сприйняттям справедливості кримінального правосуддя безпосередньо щодо неї. Отже, практично результати попередніх відповідей співвідносяться із загальним ставленням жінки до покарання як справедливого обсягу державного примусу: 33,3 % вважають себе покараними справедливо; 60,2 % вважають, що заслуговують на менш суворе покарання, а 4,4 % взагалі вважають себе невинними (1,9 % не відповіли на це питання).

Врешті, маємо розглянути таку складову структури особистості засуджених жінок як психологічні відхилення і аномалії. Досить суттєвою для засуджених жінок є проблема збереження здоров'я під час відбування покарання. Безумовно, загальний стан здоров'я жінки суттєво впливає на її поведінку під час відбування покарання, оскільки від цього залежить психічний стан засудженої, її настрій.

Засуджені мають утримуватися у пристойних санітарних умовах. Держава несе відповідальність за стан здоров'я засуджених осіб, має гарантувати їх особисту безпеку. Про те, що в цій сфері не все гаразд, свідчать дані щодо стану захворювання серед засуджених. За окремими даними, приблизно 7 % засуджених, які утримуються у виправних колоніях, хворі на активну форму туберкульозу [135, 157].

Особливе місце серед усіх захворювань займають психічні захворювання та розлади в межах осудності. Так, за даними В.Т. Маляренко, після 5-7 років безперервного перебування в переповнених установах

настають незворотні зміни психіки. Понад 35 % осіб, які звільняються, потребують на спеціальну психологічну чи психіатричну допомогу [109, 15].

Проведені співбесіди із соціальними працівниками та психологами установ з виконання покарань доводять, що саме засуджені жінки, які відбували тривалі строки позбавлення волі, почуваються відчуженими від інших засуджених, замкнені самі по собі, порушують режимні вимоги, провокують конфлікти з іншими засудженими. Це, безумовно, свідчить на користь тієї точки зору, що в жіночих кримінально-виконавчих установах мають бути поновлені та збільшені штати лікарів-психіатрів.

Переважну більшість серед засуджених жінок складають засуджені за корисливі та насильницькі злочини, які в психологічному та психотерапевтичному відношенні характеризуються порушенням поведінкових установок. Антисоціальність поведінки засуджених жінок пов'язана з відхиленнями певних психологічних властивостей, що, у свою чергу, погіршує їх соціальну адаптованість і визначає необхідність різних підходів до ресоціалізації цих засуджених. Так, за результатами спеціального дослідження проблем психологічної корекції соціальних установок жінок, засуджених до позбавлення волі, з насильницькою спрямованістю особистості, у процесі їх ресоціалізації (дослідження проведено в тій же кримінально-виконавчій установі, де проводилося анкетування, але у 2001 р.) імпульсивність та індивідуалістичність у засуджених за насильницькі злочини набували форм пограничних розладів. На підставі оцінки результатів здійснених заходів ресоціалізації протягом півтора року робиться висновок про те, що вони не дали ніяких результатів, незважаючи на те, що штатний психолог виправної установи приділяв цій категорії осіб особливу увагу. Отже, неефективним є застосування лише загальноприйнятих методів ресоціалізації. Актуальності набуває не лише використання методів психотерапії, як допомоги в ситуаціях різного роду психологічних ускладнень, а також у разі потреби покращити рівень власного життя, формування більш адаптивних соціальних установок [37, 7], а й допомоги

жінкам лікаря-психіатра.

Доведено, що тривале перебування засудженої жінки в місцях позбавлення волі позначається негативно на її загальному фізичному та психічному стані, а отже, на здоров'ї взагалі. Спеціальні дослідження щодо взаємозв'язку строку перебування в ізоляції та втрати працездатності свідчать на користь більш прискіпливого вивчення питання ефективності застосування тривалих строків позбавлення волі щодо засуджених жінок [121]. Йдеться про те, що спеціалісти з проблем особистісних властивостей засуджених, які відбувають тривалі строки позбавлення волі, наполягають на необхідності внесення змін та доповнень до кримінально-виконавчого законодавства в частині умов утримання цієї категорії засуджених. Вони вважають, що для забезпечення ефективності індивідуальної роботи із цими засудженими, серед яких майже 70 % осіб з аномальними психічними відхиленнями, та подальшої їх адаптації до умов ізоляції необхідна безпосередня участь психіатрів [43, 107].

Головне питання полягає в тому, чи зацікавлене суспільство зберегти здоров'я цієї категорії осіб. Йдеться про те, що за принциповими визначеннями кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ст. 50 КК, ст. 1 КВК). Отже, маємо розуміти, що суспільство зацікавлене в тому, щоб стан здоров'я засуджених під час відбування покарання суттєво не погіршав.

Проте на особливу увагу заслуговують особи, які примусово лікуються від алкоголізму та наркоманії. У спеціальних дослідженнях доводиться, що залежність певної категорії жінок від алкоголізму, наркоманії зумовлюється певною мірою їхніми спільними природними властивостями, зокрема, слабкістю волювої сфери, що в сукупності з обмеженими фізичними можливостями призводить до більш швидкого процесу переростання вживання алкоголю (наркотиків) у зловживання, надалі – у захворювання на алкоголізм (наркоманію). Ці психічні аномалії значно знижують опір жінок

впливу конфліктної ситуації, створюють перепони для розвитку соціально позитивних властивостей особи, що необхідні їй для адаптації в зовнішньому середовищі, послаблюють механізм внутрішнього контролю, полегшують учинення ситуативної злочинності [113, 40].

До цього часу є актуальними узагальнення висновків судово-психіатричної експертизи, що в 70-і рр. ХХ ст. щодо жінок зробила Т.М. Явчуновська: хронічний алкоголізм серед жінок превалює над чоловічим майже на 5 %; особливістю цього захворювання серед жінок є більш короткий строк алкоголізації порівняно із чоловіками та більш глибокі ураження центральної нервової системи та психіки; серед жінок, хворих на хронічний алкоголізм, виявляються здебільшого психічні патології (психопатія, травматична епілепсія, олігофренія у формі легкої дебільності) [212, 64; 97]. Отже, виправний вплив у місцях позбавлення волі без урахування цього хворобливого стану жінок, хворих на алкоголізм, є неефективним, потребує комплексного медичного та соціального втручання у процес ресоціалізації засуджених.

Знову маємо звернутися до спеціального аналізу переписів засуджених [66, 41; 124, 54; 193, 18] та даних анкетування, щоб визначитися з розподілом жінок відповідно до призначеного примусового лікування.

Таблиця 1.1.3

Розподіл засуджених жінок відповідно до призначення примусового
(обов'язкового) лікування (у %)
(див. додаток А графік 3)

Вид примусового (обов'язкового) лікування	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
Не призначено	70,1	72,4	68,7
Призначено: від алкоголю	10,1	24,3	26,9
від наркоманії	13,0	0,4	3,7
від венеричних захворювань	3,4	2,9	0,7
не відповіли	3,4		
Усього	100	100	100

Практично спостерігається стан, коли майже кожній третій засудженій

жінці призначається примусове лікування від алкоголізму та наркоманії (25% - у 1979 р., 30% - у 1989 р., 23% - за даними анкетування у 2005 р. (див. табл. 1.1.3)). Проте відбулися суттєві зміни у структурі цих засуджених відповідно до виду лікування. Якщо раніше серед цієї категорії засуджених практично 88% становили особи, яким призначалося примусове лікування від алкоголізму (1989 р.), а лише 12% – від наркоманії. То за даними анкетування 56% становлять особи, які лікуються від наркоманії, і лише 44% - від алкоголізму (2005 р.) (див. табл. 1.1.3).

За загальним правилом зловживання алкогольними напоями суттєво позначається на особистості людини, спричиняє її деградацію. Доведено, що більшість злочинів учиняється в стані алкогольного сп'яніння. Результати спеціальних досліджень проблем віктимологічних аспектів пияцтва, наркоманії надали підстави вченим стверджувати, що під впливом алкоголю вчиняється 2/3 навмисних тяжких злочинів проти особи [87, 283]. Не є винятком така ситуація й щодо жіночої злочинності. За окремими даними, 90% жінок, які вчинили умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті, перебували у стані алкогольного сп'яніння, в аналогічному стані перебувало 55% жінок, які вчинили крадіжку із проникненням до приміщення [113, 52; 168]. Є всі підстави вважати, що питома вага цих осіб серед тих, хто вчиняє злочин, зростає. Доведено, що алкоголізм, насамперед, пов'язаний із тривалістю злочинної діяльності [121, 194]. Щодо жінок цей факт є додатковим підтвердженням поступової та інтенсивної деградації, соціальної дезадаптації жінок, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Зокрема, А.Т. Потьомкіна на підставі аналізу спеціального перепису 1989 р. наводить такі дані: питома вага засуджених жінок, яким призначено примусове лікування від алкоголізму, серед осіб, які мають одну судимість, складала 22,9%; серед тих, хто мав дві судимості, – 28,2 %; три – відповідно 35,3 %; чотири – 33,3 % [138, 34]. В цілому за даними цього перепису питома вага засуджених жінок, які утримувалися на загальному режимі і потребували примусового лікування від алкоголізму, значно перебільшувала

аналогічну категорію засуджених чоловіків (у 1989 р. ці дані становили: 26,9 % - серед жінок, та відповідно 17,2 % - серед чоловіків).

Засуджених жінок, які проходять примусове лікування від наркоманії, ця теза спростовується. Знову ж таки використаємо дані останнього перепису, що проводився в Україні в 1989 р.: питома вага засуджених жінок, яким призначено примусове лікування від наркоманії, серед осіб, які мають одну судимість, складала 4,2%; серед тих, хто мав дві судимості, – 3,9%; три – відповідно 1,3%; чотири – 0,8% [138, 34]. Отже, зі збільшенням судимостей зменшується кількість осіб, які потребують на примусове лікування від наркоманії, що посилює актуальність та важливість питання щодо ефективності лікування саме в установах, в яких відбувають покарання жінки, які вперше позбавлені волі.

За сучасних умов відсутності належних медикаментів лікує практично лише факт перебування в місцях позбавлення волі, психологічний та психіатричний вплив, відсутність можливості отримати алкогольні напої, наркотики. У зв'язку із цим сьогодні суди не завжди у вирок призначають примусове лікування від алкоголізму та наркоманії особам, які на це потребують. До того ж, підставою для таких міркувань є аналіз практики правозастосування та зіставлення змісту окремих законодавчих положень із цього приводу. Так, за даними досліджень, у 1999 р. питома вага засуджених жінок, які піддавалися примусовому лікуванню від цих захворювань у місцях позбавлення волі, становила 32% [113, 40]. Порівнюючи з даними анкетування, це майже на 9% менше, у той час як кількість злочинів, учинених жінками в стані алкогольного сп'яніння, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин, збільшується. В окремих випадках це пов'язано з відсутністю конкретних визначень із цього приводу в законі. За КК 1960 р. у ст. 14 безпосередньо визначалося, що суд, незалежно від призначеного кримінального покарання, може направити на примусове лікування особу, засуджену за злочин, учинений на ґрунті алкоголізму чи наркоманії. За чинним кримінальним законодавством, у ст. 96 КК України вже не

визначаються конкретно ці види захворювань, а йдеться про те, що суд може застосувати до осіб, які вчинили злочин та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, примусове лікування (вид якого не визначається). Маємо розуміти, що захворювання, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб, охоплюють (крім інших) і алкоголізм та наркоманію. Проте аналіз ст. 76 КК надає підстави для інших міркувань: у п. 5 ч. 1 серед обов'язків, що покладаються судом на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, визначено необхідність пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Логічне тлумачення цих норм надає підстави дійти висновку, що ці види захворювань є різними. Отже, практика застосування цих норм має ґрунтуватися на їх чіткому визначенні та узгодженні за змістом розглянутих норм.

За даними спеціального дослідження проблем запобігання наркотизму в Україні, динаміка поширення наркотиків за останні 30 років свідчить про те, що збільшення кількості споживачів наркотичних засобів спостерігається з кінця 60-х рр. ХХ ст. У 1968 р. діагноз наркоманія був поставлений 2,5 тис. осіб, у 1997 р. - 55 тис., у 2004 р. - майже 84 тис. осіб. Отже, за період з 1999 р. по 2004 р. (п'ять років) приріст склав більше ніж 50 %. Проте вважається, що реальна кількість осіб, яка вживає наркотики, в Україні наближується до мільйона осіб. До 80% наркозалежних осіб - віком до 30 років [143, 1; 10]. За іншими даними, кількість зареєстрованих споживачів наркотиків у 2003 р. вже складала в Україні 107,1 тис., із них жінок - майже 26%, з яких 68% - у віці до 30 років. З урахуванням латентності припускалося, що на той час фактичні показники перевищують наведені дані майже в 10 разів [131, 2]. За даними Міністерства внутрішніх справ України, станом на 01.01.2008 року на обліку перебувають 173594 споживачів наркотиків. Серед жінок основними причинами вживання наркотичних засобів визнано пізнання нових відчуттів та випробування себе (28 %), низький рівень культури (36 %) [143, 1; 10].

Так М.С. Басенко, яка досліджувала психологічні характеристики особистості жінок, які вживають наркотики, дійшла висновків, що зростання жіночої наркоманії супроводжується комплексом негативних наслідків, пов'язаних із тим, що жінка несе на собі основний тягар суспільної праці, є берегинею традицій суспільства, виховує нове покоління. Жіноча наркоманія безпосередньо пов'язана зі злочинністю, відсутністю будь-яких занять, супроводжується проституцією, захворюванням на СНІД. У 89,5 % випадках жінка до вживання наркотиків вже мала комплекс схильності до цієї асоціальної поведінки, зорієнтованої здебільшого на отримання нових незвичних вражень, пов'язаних із наркотичним сп'янінням. Відсоток жінок, які були випадково залучені до вживання наркотиків, становить 10,5 %. Здебільшого схильність до вживання наркотиків зумовлювалася особливостями психологічних характеристик жінок цієї категорії: отримати нові відчуття та позитивні емоції без втрати будь-якої енергії; низький рівень контролю за поведінкою та емоціями; відсутність моральних та ціннісних перепон. Велике значення мала соціальна залежність жінки від близької людини, яка вживала наркотики. Автор доводить, що наркотик за незначний проміжок часу (3-5 років) призводить до соціальної, психологічної та фізичної деградації жінки. Жінка-наркоман у 80 % випадків втрачає сім'ю, у 92 % випадках припиняє займатися суспільно корисною працею [12, 10; 19].

Дійсний стан захворювання жінок на алкоголізм та наркоманію зумовлює актуальність тієї позиції, що без загальносоціальних та медичних заходів на державному рівні цю проблему не вирішити. Тим більше, що важке фінансове становище у кримінально-виконавчій системі позначається на тому, що лікувальні заклади в установах з виконання покарань не отримують достатньої кількості та асортименту необхідних препаратів, а обсяг видатків у Держбюджеті на 2007 р. передбачав на придбання медикаментів лише 27,8 %, враховуючи потреби [106, 148]. За такого стану в установах з виконання покарання особливої актуальності набуває зміст та ефективність соціальної терапії щодо зазначеної категорії засуджених, що

має включати трудову терапію, елементи виховної роботи і психотерапію [96, 33]. Потребує вирішення питання розширення мережі лікувальних установ і поліпшення умов та методик лікування наркоманів. Мають бути розроблені спеціальні державні лікувальні програми, розраховані на близьку та далеку перспективу, які б передбачали та були спрямовані на реальну ресоціалізацію наркоманів [143, 13].

Сила та спрямованість зв'язків кримінальної поведінки та наркоманії жінок, на думку С.В. Нікітенко, трактується сьогодні неоднозначно і суперечливо. Проте не можна не погодитися з тим, що покращення наркологічної допомоги жінкам сьогодні вимагає нових диференційованих способів та засобів лікування, а також виховного впливу на основі особливостей клінічних закономірностей, наявних умов у диспансерах і місцях позбавлення волі. Аномальність індивідуально-психологічних особливостей жінок-наркоманок доводить необхідність їх корекції лише за допомогою медичних та психологічних засобів, без яких досягнення мети покарання неможливе. Доведено, наприклад, специфічність переходу опійної наркоманії в жінок у другу стадію від конституційно-біологічних ситуаційних факторів; зафіксовано істотну роль компенсації психопатії у зв'язку зі зміною партнера, який не вживає наркотики, що значно впливає на можливості реабілітації після завершення курсу лікування [131, 12-13].

Цікавою є практика організації виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо осіб, які потребують на примусове лікування від алкоголізму, в окремих державах. Цих осіб окремо утримують від інших засуджених у спеціально створених лікувальних виправних закладах, в яких утримуються також ті, хто має психічні розлади в межах осудності, хворих на туберкульоз, на СНІД, проте всі вони утримуються окремо відповідно до характеру захворювання [181, С. XXXII, 53]. Перебуватимуть ці засуджені в лікувальних установах лише під час здійснення щодо них примусового лікування від алкоголізму та наркоманії, після чого суд має вирішити, до якої установи їх направити для подальшого відбування покарання [126, 49].

1.2. Кримінально-правова характеристика жінок, засуджених до позбавлення волі

Кримінально-правова характеристика жінок, засуджених до позбавлення волі, містить сукупність ознак, що безпосередньо стосуються їх злочинної діяльності. Саме вони відрізняють злочинця від законослухняного громадянина. За змістом ця характеристика, як правило, передбачає розгляд питань, що стосуються кваліфікації злочинів, визначення характеру, ступеня тяжкості вчиненого злочину, строку покарання, кількості судимостей, наявності чи відсутності пом'якшуючих (обтяжуючих) обставин тощо.

Саме дані, що стосуються кримінально-правової характеристики, надають можливість визначитися з тими особистими властивостями засудженої, що в сукупності з відповідними умовами спровокували, сприяли або ж призвели цю жінку до вчинення суспільно небезпечного діяння. Специфічність порядку та умов (режиму) відбування покарання, особливості застосування засобів виправлення та ресоціалізації, організація індивідуального виправного впливу на засуджених жінок під час виконання і відбування покарання мають безпосередньо ґрунтуватися на врахуванні тих особистісних властивостей засудженої, що відтворюють рівень соціально-психологічної патології особистості, її деформації, надають можливість визначитися зі ступенем стійкості антисоціальних настанов особи. Отже, дані кримінально-правової характеристики мають неабияке значення для визначення ефективної системи впливу на засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Проте необхідно зазначити, що кримінально-правова характеристика за структурою та змістом охоплює досить значну кількість аспектів, що не лише пов'язані з кваліфікацією злочинів, строком покарання та кількістю судимостей, а й відтворюють мотивацію вчинених діянь та форму вини. Проте саме перші з показників (тяжкість учиненого злочину, строк призначеного покарання та наявність судимостей) є тими показниками, що насамперед враховуються під

час визначення карально-виховного впливу на засуджену до позбавлення волі жінку. Тому вони і стали основним предметом дослідження під час вивчення кримінально-правової характеристики жінок, засуджених до позбавлення волі.

Порівняльний аналіз даних щодо кримінально-правової характеристики засуджених жінок, отриманих під час спеціального перепису 1970, 1979, 1989 років, та даних дослідження надає можливість визначити певні закономірності та тенденції, що стосуються видів злочинів, за які жінки позбавляються волі; визначення серед них питомої ваги злочинів особливо тяжких, тяжких, середньої тяжкості; призначення строків покарання у вигляді позбавлення волі; кількості судимостей, судової практики призначення покарання та врахування (неврахування) обставин, що пом'якшують (обтяжують) кримінальну відповідальність.

Питання особливостей жіночої злочинності як такої не є безпосередньо предметом дослідження. Проте розглянемо його в загальних рисах на підставі аналізу спеціальних наукових розробок, що були здійснені в останній час в Україні, оскільки історичні тенденції, зміни у структурі жіночої злочинності безпосередньо або ж опосередковано відтворюються у змінах структури характеру злочинів, за які здебільшого суди призначають жінкам найсуворіше покарання у вигляді позбавлення волі. Як уже зазначалося, вивчення питань особливостей жіночої злочинності не було безпосередньо предметом дослідження, але воно дозволяє більш конкретно визначитись у питаннях кваліфікації злочинів, що здебільшого вчиняються жінками, засудженими до позбавлення волі.

Вибіркові кримінологічні дослідження, що, зокрема, здійснювалися в Україні, присвячені проблемам жіночої злочинності, незмінно виявляють кількісні та якісні її особливості, відмінні від злочинності чоловіків, що дозволило науковцям виділити цей вид злочинності зі структури всієї злочинності як відносно самостійний структурний елемент [11, 7; 58, 9; 81, 18-19; 131, 1, 8, 9; 169, 7-9, 15; 204, 3; 206, 11]. Цікавими є дослідження, в

яких на підставі історичного аналізу динаміки та структури жіночої злочинності доводиться той факт, що їй властиві сталі закономірності, що проявили себе в різних державах майже однаково, але в різних пропорціях. Історично на стан жіночої злочинності суттєво впливали соціально-економічна активність жінок та особливості їх побуту: особливості кримінологічної характеристики жіночої злочинності значною мірою визначаються специфікою способу життя жінок, своєрідністю їх діяльності, соціальних позицій та ролей. Структура жіночої злочинності не повторює чоловічу, визначається тими видами злочинів, що найбільше притаманні жінкам: спостерігається інше співвідношення корисливих, корисливо-насильницьких та насильницьких злочинів (що здебільшого вчиняються на сімейно-побутовому ґрунті). До того ж, у структурі жіночого рецидиву превалює простий, загальний рецидив (75 %), що передбачає повторне вчинення злочинів та судимість за різномірні види злочинів, а отже, свідчить на користь тієї думки, що значна частина жіночого кримінального рецидиву повторюється за рахунок осіб, які діяли під впливом негативних обставин (здебільшого повторюються крадіжки, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків). Рівень злочинності жінок завжди нижчий за рівень злочинності чоловіків: питома вага жіночої злочинності в Україні за останні десять років перебувала в межах 17-15 %; коефіцієнт злочинної активності жінок завжди набагато менший ніж чоловіків.

Проте на тлі цих, так би мовити, умовно «позитивних» особливостей в останній час набувають актуальності фактори негативної спрямованості. Жіноча злочинність зростає швидше, ніж чоловіча, що притаманне як дорослій, так і підлітковій злочинності. Жіноча злочинність дедалі більше набуває організованого характеру, в окремих змішаних злочинних групах провідну роль відіграє жінка. Проте здебільшого спостерігається той факт, що у структурі загальної злочинності жіночий кримінальний професіоналізм у цілому мав і продовжує мати «допоміжний» чоловічій злочинності характер, а самоорганізація в жіночій злочинності не має такого явного

характеру як у чоловіків. Жінками дедалі більше вчиняються жорстокі та витончені злочини.

Вважається, що фактори, що зумовлюють злочинну мотивацію в чоловіків та жінок, можуть бути однаковими, але механізм та ступінь їх впливу, сприйняття криміногенних факторів часом настільки відрізняються, що саме й підтверджує самостійність такого явища як жіноча злочинність. Зазначене, безумовно, зумовлює актуальність подальшого дослідження специфіки соціально-психологічного механізму жіночої злочинної поведінки, ступеня впливу на поведінку жінки стійких психотравмуючих переживань, імпульсивності, схильності до неадекватної оцінки життєвих ситуацій, необдуманості поведінки, слабкого аналізу можливих наслідків учиненого. У цьому випадку особливої актуальності набувають твердження, що стосуються механізму більш швидкого процесу моральної деградації особистості жінки на тлі неможливості забезпечення матеріального добробуту сім'ї та психологічного напруження: уважаючи всіх винними у своїх негараздах, жінки шукають вирішення проблеми в алкоголі чи наркотиках, зайняті проституцією, стають на злочинний шлях (здебільшого це характерне для жінок молодого віку), виявляють у своїй поведінці озлобленість, жорстокість [10, 40].

На увагу заслуговує точка зору науковців, які вважають, що для того, щоб зрозуміти, як діяти в Україні з покаранням злочинців, необхідно мати уявлення про те, що відбувається в державі, які соціальні та економічні процеси підштовхують ті чи інші прошарки населення до тих чи інших вчинків. Стверджується, що на тлі соціально-економічної нестабільності, зниження правосвідомості населення, девальвації моральних цінностей, засилля низькоякісної продукції у сфері мистецтва, послаблення виховної роботи серед молоді окремі форми протиправної поведінки розглядаються як соціально допустимі, злочинність набуває більш потворних відтінків, зростає технічна забезпеченість злочинців, поширюється кримінальний професіоналізм, жорстокість, зухвалість, корислива спрямованість суспільно

небезпечних діянь [109, 13-14].

Досить дискусійними, як на наш погляд, є положення наукового дослідження кримінально-правових та кримінологічних проблем жіночої злочинності в Україні, здійсненого В.В. Федусик [184, 1; 2; 5]. Автором було обрано нетиповий підхід та методику дослідження обраної проблеми. Головна увага була сконцентрована не на аналізі феноменології жіночої злочинності і психології жінок-злочинниць, а на характеристиках соціальної реакції суспільства на жіночу злочинність і відповідних проявах самої злочинності. Автор аналізує той факт, що жінки, відносно домінуючи у відсотковому співвідношенні над чоловіками серед усього населення, чинять набагато менше злочинів, а також те, що історично визначається значно менший відсоток жінок серед засуджених осіб. Проте, крім визначення традиційних особливостей кримінального правосуддя щодо жінок (жінки рідше вчиняють злочини, що призводять до позбавлення волі; гуманність правосуддя полягає у призначенні жінкам альтернативних позбавленню волі покарань, покарань нижче нижчої межі, зазначеної в законі), автор надає нетрадиційні пояснення, що зумовлюють певні міркування із цього приводу.

По-перше, автор стандартне зведення проблеми жіночої злочинності до диференціації соціальних функцій між чоловіками і жінками пояснює лише відносною молодістю кримінологічної науки та відсутністю єдності в описі теорії причин злочинності як такої, із чим погодитися надто важко. Особливості і структура жіночої злочинності (окрім психофізичних ознак) завжди зумовлювалися тим, яке місце займали жінки в системі суспільних відносин, типовими як для них соціальними функціями та ролями. І співвідношення між жіночою і чоловічою злочинністю до сьогодні є більш-менш стабільним. Проте саме рівень соціальної активності жінок, ступінь залучення жінок до окремих сфер виробничої (фінансової) діяльності, збільшення кількості жінок, які займаються підприємницькою діяльністю, позначалися на зростанні злочинності саме в цих сферах. На тлі питомої ваги жіночої корисливої злочинності проти власності, що дедалі більше набувала

агресивного характеру, сімейно-побутової насильницької злочинності за сучасних умов жінками засвоюються нові злочинні «спеціальності»: вимагання, економічні злочини (розкрадання у кредитно-банківській сфері; незаконна підприємницька діяльність тощо), злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин [2, 220-221].

Чинний КК містить в Особливій частині 339 статей, що здебільшого визначають по декілька складів злочину. Проте значна їх частина застосовується до жінок дуже рідко, а окремі взагалі не застосовуються. Досить цікавими із цього приводу є висновки, яких дійшла професор В.О. Меркулова, яка досліджувала проблему особливостей кримінальної відповідальності жінок, які вчинили злочин. Властивості фізичного і психічного характеру, на її думку, значною мірою визначають особливості соціальної життєдіяльності жінок, їх функціональне і рольове призначення. Соціальний статус багато в чому визначає і їхню поведінку. Існують галузі діяльності, в яких жінки майже не беруть участь, а отже, учинення суспільно небезпечних посягань на поставлені під охорону кримінального закону суспільні відносини цих галузей за характером і спрямованістю не є типовими для жінок, не відповідають їх призначенню в суспільстві. До таких злочинів належить низка суспільно небезпечних діянь проти довкілля. Зміст диспозицій статей 239-245, 248-250, 252, 253 КК доводить типово чоловічий характер професійної (любительської) діяльності, у зв'язку зі здійсненням якої можуть бути вчинені ці діяння. На думку автора, співвідношення цих суспільно небезпечних діянь, деструктивних за характером і спрямованістю, зі специфічними властивостями, соціальним статусом жінки в суспільстві, сім'ї посилює розуміння того, що первинно жінка уособлює собою народження життя, а не його загибель і руйнування. Її поняття про належне не співвідносяться з характером зазначених злочинів. До злочинів, нетипових для жінок, які вчиняються у сфері діяльності, в якій вони практично не беруть участі, належать діяння, передбачені ст.ст. 335-337, 401-435 КК (ухилення від призову за мобілізацією, від військового обліку, спеціальних

зборів, військові злочини). Виникає закономірний сумнів щодо особливої небезпеки спричинення жінкою шкоди охоронюваним законом відносинам у сфері недоторканності державних кордонів, авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян. Насправді, здебільшого жінки (особливо молодого віку) є не суб'єктами цього злочину, а об'єктом посягання злочинних організацій, які спеціалізуються на торгівлі людьми, секс-бізнесі. Врешті, аналіз об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст.ст. 341-344, 351, 353, 355, 397 КК, на думку автора, передбачає тлумачення таких понять, як «захоплення», «опір», «втручання», «перешкоджання», «примушування». Загальний підхід до їх аналізу дає можливість зазначити, що особа, яка вчинила ці діяння, має володіти певними фізичними можливостями до активної протидії, насильства. Ця властивість особи наповнює розглянуті діяння особливою потенційною небезпекою, дозволяє оцінити дійсність загрози настання небезпечних наслідків. Із цих причин розглянуті злочини жінками вчиняються вкрай рідко [113, 153 – 155].

Щодо розбіжностей у відсотковому співвідношенні «чоловічої» і «жіночої» злочинності, знову ж таки цікавою є точка зору В.В. Федусик, яка вважає, що взагалі цей аналіз не може зводитися винятково до опису структурних характеристик злочинності та її показників. Автор вважає, що дослідження мають містити не тільки їх загальну характеристику, а й пояснення особливостей соціальної реакції суспільства на таку злочинність, особливостей криміналізації девіантної поведінки жінок. На її думку, з одного боку, мають бути продовжені та вдосконалені теорії кримінології жіночої злочинності як спеціальної кримінологічної теорії, а з іншого - реформовано кримінальне право, визначено зміни кримінальної політики щодо жінок-злочинниць, що, у свою чергу, стане передумовою реформування кримінально-виконавчих відносин у цій сфері. І з цією позицією автора можна погодитися, оскільки актуальність гендерного аналізу всіх без винятку сфер правового регулювання життя суспільства, а отже, і

сфери відправлення правосуддя, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності є незаперечною.

Проте така позиція автора є дискусійною. Стверджується той факт, що вивчати жіночу злочинність маємо як самостійний соціальний процес, самостійний соціально-правовий феномен, що розвивається в рамках існуючих у суспільстві девіацій, особливостей їх прояву та формальної криміналізації. Вважається, що існуюча патріархалістська (чоловіча за ідеологією та формою втілення) модель кримінально-правових відносин не повністю відбиває сучасний стан проблеми контролю над жіночою злочинністю, процес диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності. Лише за допомогою специфічних моделей криміналізації жіночої поведінки можна охарактеризувати найбільш поширені злочини, учинені жінками в Україні. А оскільки відсутні ці моделі, за чинної кримінально-правової ідеології принципово не можливо констатувати повну криміналізацію жіночих девіацій. Обґрунтовується, що сфера криміналізації жіночих злочинів, виходячи з особливостей морального осуду девіантної поведінки жінок, стосується, передусім, емоційної сторони суспільного життя. Отже, жіноча злочинність у своїй основі й основних проявах залишається неприхованою, але таємною. А існуюча ідеологія кримінально-правових відносин не в змозі описати феномен жіночої злочинності [184, 3-5].

Необхідність і доцільність встановлення кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння мають за свої підстави об'єктивні та суб'єктивні чинники, що спрацьовують незалежно від статевої належності. Кримінальний закон визначає такі: протиправність, суспільну небезпеку, винність діяння, учиненого суб'єктом злочину (ст. 11 КК). Законодавець, визначаючи об'єкт кримінально-правового захисту, необхідність кримінально-правової заборони, керується певними вимогами і закономірностями законотворчості в цій сфері. Заборонене діяння має відповідати за КК основним ознакам злочину, до яких належать: суспільна

небезпека, що полягає в заподіянні тяжкої, непоправної шкоди та зумовлює особливу шкідливість злочину, що порушує умови існування певної системи відносин; поширеність суспільно небезпечних посягань; ефективність здійснюваних заходів кримінально-правового захисту, що передбачає з'ясування законодавцем закономірностей суспільного розвитку, соціальних і економічних наслідків застосування кримінально-правової норми в певних конкретних історичних умовах розвитку суспільства; етичний зміст кримінально-правових норм, їх відповідність нормам моралі і моральності. До того ж, процес криміналізації суто специфічних «жіночих діянь» має відповідати ще одній закономірності: тільки досить велика ефективність правової норми може надати їй право на існування, стати законом [82, 54-61; 27, 16].

Співність визначеного В.В. Федусик положення щодо необхідності спеціальної криміналізації саме діянь, що властиві жіночій девіантній поведінці, доводять такі приклади, що розглядаються у кримінально-правовій літературі. Мова йде про закономірності впливу на криміналізацію діяння, вибір об'єкта кримінально-правового захисту такого чинника як поширеність суспільно небезпечного посягання. Історія свідчить, що занадто часто щодо жінок мали місце випадки порушення закону про кримінальну відповідальність: середньовічні звинувачення в чаклунстві, випадки притягнення до відповідальності за стародавніх часів за дії, учинені чоловіком, визначення ступеня соціальної небезпеки злочину та санкції за нього на підставі того, наскільки відповідний вчинок часто трапляється. Наявність об'єктивних передумов, що сприяють поширенню розглянутих діянь, закономірно ставить під сумнів доцільність застосування заходів кримінально-правового примусу, як головного засобу боротьби зі злочинністю цього виду, за конкретних історичних умов. Водночас, їх застосування щодо жінок не лише не вигідне із соціальної та економічної позиції, а й спричиняє певну шкоду, посилює й ускладнює проблему, розширює сферу високолатентної злочинності. Ураховуючи особливі

безпосередні негативні наслідки засудження жінки, належності її до розряду злочинців, відбуття нею покарання (особливо позбавлення волі), а також опосередковані цим фактом безпритульність і дитячу злочинність, можна визнати «менш шкідливими» для суспільства застосування інших заходів державного примусу, що непов'язані із засудженням жінки. Як кажуть, із двох лих необхідно вибрати менше [113, 125].

Як правило, до уваги беруться ті злочини, що превалюють у злочинній діяльності засуджених жінок. Якщо ж предметом дослідження є особливості застосування до жінок покарання у вигляді позбавлення волі, насамперед, увага приділятиметься тим видам злочинів, за які так суворо покарана більша кількість засуджених жінок, а їхня питома вага серед усіх засуджених до позбавлення волі надає підстави розмірковувати про доцільність існування особливих програм виховного впливу та виправлення під час перебування в місцях позбавлення волі.

Історично, якщо проаналізувати основні висновки, яких дійшли кримінологи на підставі спеціальних переписів, починаючи з 1970 р. по сьогодні, маємо звернути увагу на такі твердження, що ґрунтуються на повній сукупності видів злочинів, що вчинили жінки.

За даними спеціального перепису 1970 р., серед усіх жінок, засуджених до позбавлення волі, превалювали дві групи, що в сукупності становили 82,6%: засуджені за злочини проти власності та порядку управління, громадської безпеки, громадського порядку та здоров'я населення. Практично через дев'ять років (за даними перепису 1979 р.) до цих двох груп, що становили відповідно 53,1 % та 19,1 %, додалася третя - засуджені за злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи (22,0 %), почала збільшуватися кількість корисливо-насильницької злочинності (за грабіж - на 1,9 %, розбій – на 2,0 %). Особливістю того часу є різке зростання питомої ваги тих, хто відбував у колоніях загального режиму покарання за злочини проти життя та здоров'я особи (з 8,6 % до 22,7 %). Водночас, зазначалися певні відмінності у структурі насильницької злочинності жінок і чоловіків,

які, на наш погляд, підкреслюють велике значення соціальних аспектів у генезисі певної жіночої злочинної поведінки. Так зазначалося, якщо питома вага жінок, які відбували покарання за умисне вбивство за обтяжуючих обставин, була в 1,5 рази меншою ніж серед чоловіків, то зовсім протилежна ситуація спостерігалася щодо тієї категорії засуджених, які відбували покарання за просте умисне вбивство. Уже тоді підкреслювалося, що ці злочини мають переважно ситуативний характер і є реакцією на чоловічу зраду, постійне пияцтво та знущання з боку чоловіка або ж співмешканця.

Соціальність причин злочинів, що вчиняють жінки, доводиться також досить специфічними даними: серед жінок у п'ять разів більше, як на той час, ніж серед чоловіків була питома вага засуджених за бродяжництво, що підкреслює більшу інтенсивність у жінок втрати соціально корисних зв'язків, втрату сім'ї, і, у свою чергу, призводить до вчинення інших злочинів (крадіжки) [66, 22-25].

Таблиця 1.2.1

Розподіл засуджених жінок відповідно до характеру вчиненого злочину (у %)

(див. додаток А графік 4)

	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
Крадіжка	15,9	30	28,7	32,7
Розкрадання шляхом привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем	6,3	18,3	7,1	2,6
Шахрайство	3,9	4,3	2,4	2,6
Розкрадання в особливо великих розмірах	2,3			4,9
Убивство за обтяжуючих обставин	4,1	1.7	2.0	4.3
Умисне вбивство	10.4	4.5	7.7	11.7
Умисне тяжке тілесне ушкодження	5.1	1.6	5.2	6.6
Злісне ухилення від сплати аліментів	1,3			1,2
Грабіж	4,6			3,7

Розбій	3,4	1,2	3,4	5,1
Одержання хабара	0,5			1,5
Хуліганство	2,0	13,4	4,7	2,3
Злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів	37,5			4 (чол. -2,4)
Інші злочини	2,3	25	38,8	16,8
Не відповіли	0,4			
Усього	100	100	100	100

За десять років, що минули від перепису 1989 р., практично змін не відбулося. Якщо уважно розглянути дані таблиці 1.2.1, можна зазначити, що [66, 23; 124, 43-46; 138, 19-20; 193, 36] також превалюють злочини проти власності (51,6 %) та злочини проти життя, здоров'я особи (22,6 %). Більш конкретний аналіз вказує, що найбільшу кількість становили жінки, засуджені за крадіжки (32,7 %), другу групу становили вбивці (16,0 %), серед яких 73 % складали особи, які вчинили умисне вбивство без кваліфікуючих ознак. Треба зазначити, що значно збільшується кількість корисливо-насильницької злочинності проти власності. За даними спеціального перепису 1970 та 1979 років, кількість засуджених за грабіж та розбій у сукупності становила відповідно 1,2 % та 3,4 %, тоді як у 1989 р. питома вага засуджених за грабіж уже становить 3,7 %, а за розбій - 5,1 % (у сукупності – 8,8 %), тобто збільшилася майже в три рази (див. табл. 1.2.1).

У таблиці не знайшла відтворення певна тенденція, проте про неї згадати потрібно. За даними А.Т. Потемкіної, питома вага засуджених жінок, які відбували покарання за злочини проти порядку управління, громадської безпеки, громадського порядку та здоров'я населення, зменшилася порівняно з 1979 р. практично вдвічі: з 19,1 % до 9,7 %. Цьому було єдине пояснення: зменшення кількості осіб, засуджених за порушення паспортних правил, у 7,5 рази у зв'язку з декриміналізацією діяння [138, 19]. Дані таблиці надають підстави виявити такі тенденції, властиві цій групі злочинів. Значно зменшилася кількість засуджених за хуліганство (з 13,4 % - у 1970 р. та 4,7 % - у 1979 р. до 2,3 % - у 1989 р.). Проте починає прогресувати жіноча

злочинність, пов'язана із незаконним обігом наркотичних засобів. Якщо за даними попередніх переписів ця злочинність навіть не виокремлювалася, то у 1989 р. питома вага цих засуджених жінок, які утримувалися на загальному режимі і серед яких більшість засуджено до позбавлення волі вперше, вже становить 4 %. Особливістю є той факт, що кількість засуджених аналогічної категорії серед чоловіків є нижчою і становить 2.4 % (див. табл. 1.2.1).

Усі зазначені тенденції зберігаються і значно посилюються за даними дослідження.

Має сприйматися як загрозна тенденція до прогресуючого зростання кількості засуджених жінок, які відбувають покарання за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів. На сьогодні це майже 40 % засуджених, які вперше позбавлені волі (37,5 %). Із них 33 % засуджених покарані за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту чи з метою збуту; 4,6 % - за інші злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин. До речі, цікавими є дані, що наводяться у спеціальному дослідженні щодо характеристики осіб, які вчинили злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин: понад половини (58 %) цих злочинів учинено особами з позитивними тенденціями в поведінці, які не перебували в полі зору правоохоронних органів [143, 9].

Те, що структура жіночої злочинності відрізняється від чоловічої «більш вузькою спеціалізацією» [205, 106], доводить те, що останні десять років найбільш питому вагу становлять злочини проти власності (майже кожний другий). Якщо традиційно частка жінок, які притягнені до відповідальності за вчинення загальнокримінальних корисливих злочинів, є невеликою і складає 9-11 % [94, 106], то вже питома вага жінок, засуджених за корисливу та корисливо-насильницьку злочинність проти власності, серед усіх засуджених жінок, які відбувають покарання в досліджуваній установі, становить 36,4 %. Серед них майже кожна друга відбуває покарання за крадіжку (45 %). Корисливо-насильницька злочинність практично

залишається на попередньому рівні (8,0 %), проте збільшується її питома вага серед злочинів проти власності з 17 % до 22 %. На перший погляд значно зменшилася порівняно з 1989 р. кількість засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення посягань на власність. Проте, якщо звернути увагу на різке зростання кількості злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, виникають певні міркування із цього приводу. Під час анкетування засуджені зазначали, передусім, ті статті, що вважали найбільш суттєвими при вирішенні судом питання щодо виду та строку покарання. Треба враховувати ту закономірність, що зазначається у спеціальних дослідженнях із цього приводу. Серед жінок, засуджених за крадіжку індивідуального майна, питома вага осіб, які відбувають покарання за сукупністю вироків, становить майже 40 %. Практично до 12 % засуджених цієї категорії відбувають до того ж покарання за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту [113, 48]. Отже певна кількість засуджених жінок не визначилася в цьому питанні, оскільки відбуває покарання ще за інші злочини, які й були вказані під час анкетування (злочини проти особи, пов'язані з незаконним обігом наркотиків тощо).

Питома вага засуджених, які відбувають покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини проти життя та здоров'я особи (убивство, тяжке тілесне ушкодження), зберігається на попередньому рівні - у межах 20 %. Аналогічне співвідношення спостерігається між кількістю жінок, засуджених за умисне вбивство з обтяжуючими обставинами, та тими, хто вчинив просте умисне вбивство. Питома вага останніх становить 71,7 % (73 % - у 1989 р.) (див. табл. 1.2.1).

Отже, якщо керуватися даними анкетування, що було проведене в жіночій установі у 2005 р., кількість засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, за корисливі та корисливо-

насильницькі злочини проти власності, злочини проти життя та здоров'я особи, становить 93,9 %.

Емпіричну базу у сфері дослідження кримінально-правової характеристики засуджених жінок складали не лише дані анкетування, а й результати вивчення вироків суду щодо жінок, які перебували в тій же установі з виконання покарання (м. Одеса) у 2006 р. Аналізу піддалися матеріали особових справ усіх засуджених, які перебували на обліку установи (1148 осіб). Зіставлення даних цього аналізу з результатами анкетування виявило деякі зміни в характері злочинів, за вчинення яких жінки були засуджені до відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Так 229 осіб (20 %) відбували покарання за вбивства та тілесні ушкодження різної тяжкості; 380 осіб (33 %) відбували покарання за вчинення корисливих, насильницько-корисливих посягань на власність, з них 344 особи – безпосередньо за крадіжку; 424 осіб (37 %) – за вчинення незаконних дій із наркотичними та психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами, що, врешті, складає 1033 особи (90 %) від усіх засуджених жінок, які на той час відбували покарання в досліджуваній установі. Отже можна зробити висновки щодо репрезентативності отриманих результатів анкетування.

Проблеми доцільного обсягу кари, що, передусім, пов'язаний зі строком призначеного покарання, механізму визначення ефективного та справедливого строку позбавлення волі, ступеня впливу на визначення виду покарання та його строку тяжкості злочину, вини злочинця, його особистісних властивостей протягом століття хвилювали філософів та кримінологів.

Звернемося до окремих позицій французького філософа ХХ ст. Мішеля Фуко, праця якого «Наглядати й карати» є предметом аналізу багатьох спеціальних досліджень із проблем кримінального покарання, оскільки певною мірою виправдовувала призначення невизначених вироків. Свою тезу, що саме тривалість кари слід урахувувати в економіці покарань, автор

доводить такими положеннями. Саме тривалість покарання дає можливість точно вимірювати ступінь провини, залежно від обставин учиненого злочину і очевидної форми відплати за вчинене. Проте за такого підходу, коли строк покарання визначений одразу ж і остаточно на рівні вироку, покарання ризикує не мати жодної «виправної цінності», вважає автор. Час має бути не мірою, а відзначати поступ до мети (наприклад, мети виправлення засудженого - *авт.*) Отже, М. Фуко вважав, що справедлива тривалість покарання має залежати не тільки і не стільки від злочину та обставин його вчинення, а й від того, як конкретно це покарання буде відбуватися. І якщо законодавець дотримується позиції, що покарання має бути індивідуалізованим, то й починати треба не з індивіда-злочинця, суб'єкта злочину, а з індивіда покараного, індивіда-в'язня як об'єкта процесу трансформації, на який справляється тюремний вплив. Отже, М. Фуко робить висновок, що суворість покарання не повинна безпосередньо залежати від карної тяжкості вчиненого злочину, що не можна її визначати одразу ж і остаточно [186, 135; 305-307].

Традиційно спостерігається тенденція до збільшення кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, що відповідно спричиняє збільшення кількості засуджених до тривалих строків покарання. Проте не можемо не погодитися з тим, що при визначенні законодавчих положень у цій сфері не були враховані міжнародні стандарти щодо поводження із засудженими в частині застосування тривалих строків позбавлення волі та той доведений факт, що взагалі тривалі строки покарання неефективні, не сприяють досягненню цілей покарання. На підставі результатів досліджень кримінологами робляться висновки: основним елементом караючого впливу позбавлення волі є його тривалість, що визначає ступінь моральних та фізичних страждань, що спричиняються покаранням засудженому. Саме внаслідок того, що тривалі (понад 10 років) та надтривалі (понад 15 років) строки позбавлення волі значно знижують соціальну активність та мотивацію до суспільно корисної діяльності, спричиняють суттєве порушення будь-яких

соціальних зв'язків, підвищують значно ступінь агресивності засуджених, вони є виключно неефективними, з низькими результатами в досягненні цілей покарання. Отже, якщо визначати ефективність максимального строку позбавлення волі, можливість досягнення під час виконання покарання його цілей, мова може йти, на слухну думку окремих учених, лише про позбавлення волі в межах від 7 до 10 років [43, 105].

За чинним кримінальним законодавством позбавлення волі може бути призначене на строк від одного до п'ятнадцяти років (ст. 63 КК). Винятком є ситуації, коли суд визначає остаточне покарання за сукупністю злочинів або вироків. У цих випадках максимальний строк позбавлення волі може дорівнювати 15 рокам у першому випадку і 25 рокам – у другому (статті 70, 71 КК). До того ж суд має чітко керуватися загальними засадами призначення покарання, ураховуючи відповідно до санкції та загальних положень КК ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 65 КК). Отже, строк, що призначається засудженій особі, саме відтворює всі кримінально-правові ознаки її злочинної діяльності. Тривалість строку покарання має бути відповідною ступеню суспільної небезпеки як діяння, так і особи, яка його вчинила.

Слушною є теза, що строк покарання взагалі і позбавлення волі, зокрема, є найсуттєвішим фактором, що викликає в умовах виправних установ дезадаптацію засуджених щодо життя на волі [66, 42].

Дослідження співвідношення строку позбавлення волі та результату досягнення мети виправлення засуджених дозволило вченим наприкінці 70-х років XX ст. визначитися із наступною тезою. Зростання питомої ваги засуджених на строк від 3 до 8 років принципово є позитивним, оскільки цей строк є найбільш ефективним, оскільки адміністрація виправних установ встигає вивчити засудженого, справити на нього виховний вплив, а сам засуджений має можливість довести свій ступінь виправлення. Треба додати, що цей висновок пов'язаний із тенденціями, що мали місце на той час. По-

перше, відбулося скорочення кількості засуджених на невеликі строки позбавлення волі (від 6 місяців до 3 років), що, насамперед, пов'язувалося з початком застосування умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці на підставі ст. 25¹ КК 1960 р. Проте відсоток жінок, які перебували на загальному режимі і мали строки покарання до 1 року, був усе ж таки значним (18,6 % - у 1979 р.). По-друге, відбулося скорочення питомої ваги засуджених, яким призначено тривалі строки покарання (понад 10 років), що спостерігалось порівняно з 1970 р. Це, зокрема, визнавалося як практичними працівниками, так і науковцями позитивним напрямом, оскільки великі строки з точки зору виправлення засудженого вважалися неефективними [194, 41].

У спеціальній літературі і в подальшому розглядалося питання щодо неефективності як короткотривалих (до 1 року), так і довготривалих (понад 8 – 10 років) строків позбавлення волі. Т.А. Шулежко на підставі спеціального дослідження проблем особливостей карально-виховного впливу на неодноразово засуджених до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправних установах України, аналізуючи поведінку цих жінок у місцях позбавлення волі, зміни, що відбуваються в їхній особистості під впливом цього покарання, ступінь впливу тривалості строку позбавлення волі на інтенсивність руйнування особистості, дійшла висновку, що максимальний строк позбавлення волі для жінок не повинен перевищувати восьми років. Уважаємо такий підхід щодо визначення максимального строку покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок правильним [206, 21].

Таблиця 1.2.2

Розподіл засуджених жінок відповідно до строку покарання, призначеного судом (у %) (див. додаток А графік 5)

Строк позбавлення волі	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
До 6 міс. включно		1,2	0,8	

Більше 6 міс. до 12 міс. включно		12,3	17,8	3,4
Більше 1 р. до 2 р. включно	12,0	22,2	21,0	14,3
Більше 2 р. до 3 р. включно	17,6	21,6	17,5	18,6
Більше 3 р. до 5 р. включно	34,0	23,0	21,2	26,4
Більше 5 р. до 8 р. включно	24,1	11,3	14,0	23,1
Більше 8 р. до 10 р. включно	5,6	4,3	5,0	8,4
Більше 10 р.	4,5	4,1	3,5	5,8
Не відповіли	2,2			
Всього	100	100	100	100

Аналіз даних, наведених у таблиці 1.2.2, дозволяє дійти певних висновків щодо того, які тенденції спостерігалися у кримінальному правосудді щодо жінок, яких засуджували до реального відбування позбавлення волі [66, 30; 124, 50; 138, 30; 193, 43].

За чинним кримінальним законодавством строк позбавлення волі не може бути меншим за 1 рік. Отже, досить тривалий час питома вага засуджених жінок, які направлялися у місця позбавлення волі на короткі строки - декілька місяців, була значною.

Проте завжди переважну більшість у місцях позбавлення волі становили жінки, яким суд призначав покарання в межах від 1 року до 5 років: 66,8 % - у 1970 р., 59,7 % - у 1979 р., 59,3 % - у 1989 р., 63,6 % - у 2005 р. (за даними анкетування). Слід зазначити, що якщо в 70-ті, 80-ті роки ХХ ст. суди здебільшого визначалися в межах 3 років позбавлення волі (якщо додати кількість тих, кому призначено було до 1 року позбавлення волі, їх кількість становила відповідно: 57,3 % - у 1970 р., 57,1 % - у 1979 р., 36,3 % - у 1989 р.), то сьогодні ця категорія засуджених (строк яких не перебільшує трьох років позбавлення волі) становить не більше 30 % (див. табл. 1.2.2). Безперечно, це є позитивним і виправданим. Однією з причин такого стану є широке застосування до засуджених жінок звільнення від відбування покарання з випробуванням. Проте доцільність утримання в місцях позбавлення волі засуджених, строк яких не перебільшує трьох років, викликає сумніви, ураховуючи негативні соціальні наслідки позбавлення волі, наявність чинної розгалуженої системи альтернативних позбавленню волі покарань.

В окремі роки (2001 р.) питома вага осіб, які мали строк ув'язнення до трьох років, становила понад 59 %. З поясненням цього факту тим, що в більшості статей КК України передбачене покарання у вигляді трьох і більше років позбавлення волі, також і за тяжкі злочини [109, 23], можемо погодитися, лише якщо ґрунтуватися на кримінальному законодавстві 1960 р. Чинний КК (ст. 12) дає чітке визначення поняття злочину середньої тяжкості та тяжкого злочину, як таких, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше двох, але не більше п'яти років, - у першому випадку; більше п'яти, але не більше десяти років, - у другому. Отже, це пояснення за чинного кримінального законодавства не спрацьовує. Водночас, якщо за тяжкі злочини у 2001 р. загалом було засуджено 67441 особу, то до позбавлення волі – лише 34002 особи (50 %) [109, 16]. Протягом першого півріччя 2008 року кількість осіб, засуджених за вироками суду, що набули чинності, становила 70 тис. осіб, з них до позбавлення волі – 16,3 тис. осіб або 23,3 % від усіх засуджених. Безумовно, у цьому виявляється принцип диференціації та індивідуалізації кримінального покарання. Проте постає питання про справедливе співвідношення тяжкості вчиненого злочину та строку призначеного покарання. Якщо особа становить значну суспільну небезпеку (що є головним критерієм її перебування в місцях позбавлення волі), то й строк позбавлення волі має бути відповідним, і умови та порядок виконання більш суворими. Строк покарання в межах 1-3 років, що за чинним законодавством відтворює відповідний ступінь тяжкості (злочин невеликої та середньої тяжкості), не завжди свідчить на користь доцільності направлення такої особи в місця позбавлення волі. Тим більше, як правило, санкція статті, що передбачає позбавлення волі на незначний строк, альтернативно визначає можливість призначення покарання у вигляді обмеження волі.

У зв'язку з проблемою визначення доцільного строку відбування засудженими жінками покарання у вигляді позбавлення волі постає питання щодо кримінально-правової характеристики осіб, які утримуються в Україні

у кримінально-виконавчих установах відкритого типу, як альтернативної установи для утримання жінок, які вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості. За даними спеціального дослідження правових та організаційних засад виконання покарання у кримінально-виконавчих установах відкритого типу, де виконується покарання у вигляді обмеження волі, в останні роки (2002-2003 рр.) в цих установах здебільшого утримуються особи, засуджені за умисні злочини на строк від 3 до 5 років. Із них майже кожна п'ята – на строк 5 років. Проведене анкетування дозволило виділити оптимальні строки ефективності обмеження волі – від 2,5 до 3 років (такі дані назвали близько 70 % опитаних працівників центрів) [23, 12].

У спеціальних дослідженнях звертається увага на той факт, що чинне кримінальне законодавство зорієнтоване на переважне застосування крайніх заходів державного примусу до винної особи: 46,2 % санкцій Особливої частини КК України безальтернативно передбачають позбавлення волі як основний вид покарання [68, 12]. Щодо співвідношення в санкції норми такого покарання як позбавлення волі та обмеження волі, на увагу заслуговують думки М.І. Хавронюка, який доводить, що, незважаючи на те, що обмеження волі передбачено у 266 санкціях статей КК України, його щорічна питома вага у структурі покарань, що застосовані до засуджених у 2002-2004 роках, становила лише 1,6 – 1,9 %. А тому пропонує в більшості статей Особливої частини КК України, де позбавлення волі і обмеження волі на певний строк передбачені одночасно, санкцію у вигляді позбавлення волі на певний строк вилучити. Автор слушно вважає, що за таких умов обмеження волі суди призначали б частіше [189, 141].

Історично питома вага засуджених, строк покарання яких перебільшував 5 років, була незначною (у межах 11 – 14 %). Проте значно посуворішали строки покарання за даними перепису 1989 р., що відбувалося паралельно зі скороченням коротких строків позбавлення волі. Питома вага засуджених жінок, кому суд призначив покарання в межах від 5 до 8 років, збільшилася майже на 10 % і такою зберігається до сьогодні (24,1 %). В Україні частіше

призначають жінкам найсуворіші строки покарання – понад 10 років (їх кількість становить 4,5 %). Отже, результати анкетування доводять тенденцію до збільшення питомої ваги жінок, засуджених до значних строків позбавлення волі (див. табл. 1.2.2).

Окрім кваліфікації злочинів, строку призначеного покарання, важливим показником, що характеризує особу засудженої жінки, значною мірою визначає ступінь небезпечності особи, вид режиму установи, де вона має відбувати покарання, доводить, що в певному сенсі попереднє покарання не справило на особу виховного впливу, мета виправлення та запобігання новому злочину не була досягнута, є дані щодо кількості судимостей.

Кримінологами на підставі аналізу статистичних даних визначалися окремі закономірності із цього приводу. У 90-ті роки XX ст. зазначається збільшення кількості осіб, які вперше засуджені. Не можна не погодитися з поясненням цього факту, суперечливістю коментарю із цього приводу: з одного боку, цей факт маємо розцінювати як позитивний, оскільки він підтверджує зниження питомої ваги рецидивістів; проте, з іншого боку, це свідчить про досить інтенсивний процес втягнення в коло злочинців тих, хто раніше злочинів не вчиняв і є, передусім, особами молодіжного віку [193, 40].

Таблиця 1.2.3

Розподіл засуджених жінок відповідно до кількості судимостей (у %)

(див. додаток А графік 6)

Кількість судимостей	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.
Перша	60,4	61,1	56,5	55,8
Друга	25,6	20,7	20,5	20,5
Третя	8,15	9,1	11,8	9,6
Четверта і більше	3,5	9,1	11,2	14,1
Не відповіли	2,35			
Усього	100	100	100	100

Цю тенденцію підтверджують і результати дослідження: за результатами

анкетування, уперше засуджені 60,5 %, у 1989 р. питома вага цієї категорії становила 55,8 % [66, 32; 124, 49; 138, 28; 193, 41].

Порівняно з 1989 р. збільшилася кількість осіб, які мають дві судимості: з 20,5 % - у 1989 р. до 25,6 % - за даними анкетування (див. табл. 1.2.3). У певних випадках це пояснюється якісними змінами злочинності серед жінок та активізацією діяльності правоохоронних органів. Окремо мова піде саме про тих засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі вперше. А отже, щодо цієї категорії жінок існують підстави стверджувати, що застосовані до них за попередніми рішеннями судів звільнення від відбування покарання з випробуванням, альтернативні засоби покарання не були ефективними і не досягли мети покарання. Практично без змін залишилася питома вага засуджених жінок, які мають три судимості. Проте суттєво зменшилася кількість засуджених жінок, які мають чотири і більше судимостей: з 14,1 % - у 1989 р. до 3,5 % - за даними анкетування, що пов'язано зі змінами кримінального законодавства, декриміналізацією окремих діянь (див. табл. 1.2.3).

Узагалі проблемам аналізу даних щодо засуджених, які неодноразово були засуджені, тим більше повторно відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, причин повторного вчинення злочину, завжди надавалася належна увага. На відомчому рівні відпрацьовувалися рекомендації для працівників установ з виконання покарань щодо доцільного механізму здійснення такого аналізу [28, 171-179]. Метою цього аналізу було визначити, в якій мірі причинами повторного вчинення злочину є не лише обставини соціально-економічного характеру, з якими звільнені зіштовхуються в суспільстві, а й недоліки у здійсненні карально-виховного впливу під час відбування покарання. Останнє стосувалося пенітенціарного рецидиву й опосередковано надавало можливість визначити ступінь негативного впливу такого суворого покарання як позбавлення волі. Зверталася увага на те, що важливою характеристикою стану рецидивної злочинності є рівень її інтенсивності, що визначається строком, що минув із

моменту звільнення особи з установи виконання покарань до моменту вчинення нового злочину. Цікавою є вказівка на те, що слід мати на увазі той факт, що чим меншим є цей період, тим більше підстав пов'язувати рецидив із недоліками діяльності виправних установ. Зі збільшенням строку зменшується зв'язок між попереднім карально-виховним впливом та вчиненням нового злочину. Дослідження того часу доводили, що найбільша інтенсивність рецидиву характерна для перших трьох років після звільнення, що вважалося в Міністерстві внутрішніх справ найбільш оптимальним строком для оцінки діяльності установ з виконання покарань. Вимагалось від адміністрації установ не лише систематично проводити такий аналіз, а й супроводжувати його одночасним вивченням усіх сторін діяльності установи з виконання покарань з метою з'ясування тих напрямків діяльності, що потребують свого вдосконалення. Так виокремлювалася певна група факторів, що могла б зумовити повторне вчинення злочину після звільнення з виправних установ: тривалість перебування в місцях позбавлення волі, застосовувані засоби та методи виправлення, їх результативність, ступінь виправлення особи на момент звільнення, попередня домовленість щодо працевлаштування на місці проживання після звільнення тощо. Отже, визнавалося, що саме невирішеність певних питань або ж недостатня їх вирішеність під час відбування покарання можуть спровокувати подальшу злочинну поведінку особи після звільнення з місць позбавлення волі. Уважаємо таку позицію досить слушною, а тим більш актуальною щодо особливостей аналізу інтенсивності та причин жіночої рецидивної злочинності.

Маємо згадати результати спеціального дослідження з проблем інтенсивності рецидивної злочинності жінок, які звільняються з місць позбавлення волі, що здійснено було колективом авторів у 70-ті рр. XX ст., оскільки аналогічних досліджень, на нашу думку, більше не проводилося. Отже, зазначалося, що, незважаючи на той факт, що питома вага рецидивістів у жінок значно нижча (на той час вона складала 39 %) ніж у чоловіків (55 %),

інтенсивність рецидиву з боку жінок набагато вища: процес їх повернення до виправних установ після звільнення порівняно з аналогічним процесом у чоловіків відбувається інтенсивніше, оскільки питома вага осіб, які вчинили протягом року після звільнення з колонії новий злочин, була значно вища ніж у чоловіків на всіх відрізках часу – у перший місяць, у перші три місяці, у перше півріччя після звільнення. Науковці пояснювали цей факт, насамперед, більш інтенсивним процесом розпаду соціально корисних зв'язків [30, 16].

Певною мірою результати проведеного анкетування (ураховуючи суб'єктивний критерій оцінки фактів) доводять те, що ці закономірності спостерігаються до сьогодні. Предметом дослідження є саме умови відбування покарання жінками, які вперше позбавлені волі. Проте серед цієї категорії осіб, як уже зазначалося, значною є питома вага жінок, які були раніше засуджені (37 %). Отже, за попередні злочини жінка звільнялася від покарання умовно або ж їй призначалося покарання, непов'язане з позбавленням волі. Визначаючи відрізок часу, що минув після засудження за попередній злочин або ж звільнення після відбування призначеного покарання, до часу вчинення останнього злочину, засуджені жінки стверджують: у 20 % жінок - минуло до 3-х місяців; у 36,5 % - від 3-х місяців до одного року; у 21,8 % - від року до двох років; у 11,5 % - від двох до трьох років; у 9,9 % - більше трьох років. Отже, інтенсивність рецидиву саме в перші місяці та перший рік надзвичайна (56,5 %). На жаль, немає можливості наведені дані порівняти з аналогічними даними щодо засуджених чоловіків, проте маємо можливість додатково аргументувати актуальність та доцільність вивчення особливостей впливу соціально-економічного та психофізичного факторів на жіночу рецидивну злочинність, безумовного взаємозв'язку факту засудження жінки до будь-якого покарання з інтенсивністю розпаду суспільно корисних зв'язків. Якщо керуватися попередніми відомчими рекомендаціями, саме порядок та умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок потребують нагальної уваги з точки зору досягнення мети спеціального запобігання,

профілактики вчинення після звільнення нового злочину.

1.3. Кримінально-виконавча характеристика жінок, засуджених до позбавлення волі

Чинне кримінально-виконавче законодавство, доктрина ґрунтуються на тому принциповому положенні, що засуджена особа є не об'єктом виховного впливу, а є суб'єктом кримінально-виконавчих відносин, захист прав, законних інтересів та обов'язків яких має гарантувати кримінально-виконавче законодавство. Отже, важливим є визначення дієвості та ефективності зворотного зв'язку між державними установами, що виконують покарання, та особою засудженого, з точки зору досягнення мети виправлення та повернення в суспільство законослухняної особи [172].

Для характеристики засуджених у дослідженні взято за основу сукупність ознак, що утворюють особистість злочинця [93, 65; 55]. До таких ознак, зокрема, належать соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні тощо. Проте така характеристика виявилася б неповною, оскільки особа перебуває в місцях позбавлення волі і її особистість набуває, так би мовити, нової якості.

Слушною є думка професора І.Г. Богатирьова щодо того, що в українській пенітенціарній науці на сьогодні відсутнє «поняття кримінально-виконавча характеристика». Професор І.Г. Богатирьов наводить власне визначення поняття кримінально-виконавчої характеристики. Кримінально-виконавча характеристика — це впорядкований чинним законодавством порядок умов виконання та відбування кримінальних покарань. Він зазначає, що вивчення особистості засудженого протягом періоду відбування покарання повинне охоплювати всі без винятку елементи характеристик засудженого, а саме містити соціально-демографічні, кримінально-правові,

психолого-педагогічні, реабілітаційні ознаки, тривати в часі та сприяти полегшенню адаптації в період звільнення [18, 37; 39; 47].

Кримінальне покарання пов'язується з позбавленням чи обмеженням засудженого в певних духовних, матеріальних та фізичних благах. Кожний вид покарання є примусовим заходом і в тому чи іншому ступені він має караючий зміст, що полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Це може виражатись в обмеженні пересування і спілкування з іншими членами суспільства (при позбавленні волі), права обирати вид трудової діяльності на власний розсуд (при позбавленні права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), у матеріальних обмеженнях (при виправних роботах, штрафі, конфіскації майна). Саме це повинно викликати в засудженого певні негативні та позитивні переживання і стимулювати моральне оновлення. Переживання, спричинені кримінальним покаранням, у певній мірі повинні також спонукати засудженого усвідомити свою провину та відповідальність перед суспільством і державою. Розкриваючи обсяг наступаючих відносин, О.С. Міхлін зазначає, що засуджений виключається з певного кола відносин, а інші відносини докорінним чином змінюються. Проте виникають певні нові суспільні відносини, учасником яких він стає [123, 60].

Засуджений не має права порушувати кримінально-правові та кримінально-виконавчі заборони, йому необхідно дотримуватись прав та обов'язків, установлених нормативними актами кримінально-виконавчої служби. Досягнення позитивних результатів, а саме законослухняна поведінка, осуд учинення злочину, соціальна адаптація і життя без правопорушень, - усе це є головним результатом карально-виховного впливу і ознакою виправлення особи. Саме тому уявляється слушною думка Т.А. Шулежко, яка доводить, що для всебічного уявлення про особистість засуджених необхідно застосовувати й кримінально-виконавчу характеристику. Основні ознаки кримінально-виконавчої характеристики, на її думку, повинні ґрунтуватись на ставленні засуджених до карально-

виховних заходів (режим відбування покарання, суспільно корисна праця, ставлення до заходів виховного впливу та навчання); ступені їх виправлення (особливо ставлення до злочину, вироку суду та покарання); визначенні можливостей вчинити новий злочин; соціальної адаптації тощо [208, 56-75].

Кримінально-виконавча характеристика надає всі можливості оцінити дієвість зворотного зв'язку між державними установами, що виконують покарання, та особою засудженого. Відомості щодо кримінально-виконавчої характеристики засудженої особи під час відбування покарання й надають можливість оцінити, як впливає це покарання на засудженого. Значення всіх складових цієї характеристики засуджених жінок саме й зумовлюється тим, що дозволяє з'ясувати результативність впливу кримінального покарання у вигляді позбавлення волі взагалі та чинного порядку виконання і відбування цього покарання, зокрема. Отже, надасть можливість оцінити ефективність окремих кримінально-правових і кримінально-виконавчих норм.

Відповідно до завдань, що постають перед кримінально-виконавчим законодавством, є підстави визначати кримінально-виконавчу характеристику як виправно-реабілітаційну характеристику засудженої особи під час відбування покарання, що, водночас, є підставою для визначення ступеня виправлення засудженої, матеріальною підставою для зміни обсягу кримінальної репресії під час відбування покарання, надає можливість адміністрації установи поліпшити умови утримання засудженої через певний час, визначений законом. Для того, щоб визначитися теоретично із цим поняттям, звернемося до його змісту та сутності.

У широкому значенні кримінально-виконавча характеристика охоплює всі сфери життя засудженої під час відбування покарання: показує де, в якій кримінально-виконавчій установі засуджена відбуває покарання; містить дані щодо дотримання нею порядку та умов відбування покарання, ставлення до праці, участі в самодіяльних організаціях, підвищення свого загальноосвітнього та професійного рівня, інтенсивності погашення заборгованості за виконавчими листами, підтримання зв'язків із сім'єю,

рідними та знайомими, ефективності використання спеціальних прав на побачення, отримання посилок (передач), ставлення до вчиненого злочину, планування свого життя на майбутнє тощо.

У вузькому розумінні кримінально-виконавча характеристика – це, насамперед, відтворення дисциплінарної практики, що застосовувалася до конкретної засудженої, і практично є не лише засобом забезпечення режиму відбування покарання, а й результатом у певному розумінні виправного впливу на конкретну засуджену. Поки що дисциплінарна практика – єдина підстава для визначення ступеня виправлення засудженої, а отже, для вирішення питання щодо поліпшення умов утримання, дострокового звільнення з місць позбавлення волі.

Виходячи із цілей кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, безумовно, важливого значення набуває класифікація засуджених до позбавлення волі за ступенем виправлення, що дозволить, на думку В.М. Середницького, «раціонально застосовувати заходи виправного впливу на різні категорії засуджених і регулювати інтенсивність покарання до отримання позитивного результату» [158, 204-205]. Зокрема, автор пропонує дотримуватися загальновизнаного поділу засуджених залежно від поведінки, по-перше, на тих, які характеризуються позитивно, серед яких, у свою чергу, виділити групу тих, хто став на шлях виправлення, твердо став на шлях виправлення, довів своє виправлення; по-друге, на тих, які характеризуються негативно, а серед них виокремити групи засуджених, які є порушниками режиму, злісними порушниками режиму [158, 205].

Відповідно до цілей дослідження здійснимо системно-правовий аналіз та зіставлення за змістом і сутністю окремих кримінально-правових, кримінально-виконавчих норм, що маємо розглядати як комплекс заходів (комплекс норм), за допомогою яких визначається прогресивна система відбування покарання. Цей аналіз надає підстави відстежити порядок застосування зміни правового статусу засуджених під час відбування покарання, отже, відтворює реальні зміни у процесі реалізації кримінальної

відповідальності, а за певних умов - значне зменшення її обсягу. Так частина 2 ст. 81 КК визначає порядок застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці доведе своє виправлення (відбувши певний строк покарання - 1/2, 2/3, 3/4). Частина 3 ст. 82 КК визначає порядок заміни не відбутої частини основного покарання більш м'яким, якщо засуджений став на шлях виправлення (відбувши певний строк покарання - 1/3, 1/2, 2/3). Частина 2 ст. 130 КВК регламентує ці питання, визначаючи систему заохочень, що застосовується до засуджених під час відбування покарання, отже, визначає в переліку заходів заохочення до осіб, позбавлених волі, заміну не відбутої частини покарання більш м'яким - умовно-дострокове звільнення, знову ж таки оперуючи цими поняттями: «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення». Стаття 101 КВК, що визначає умови та підстави переведення засуджених до дільниці соціальної реабілітації осіб, які відбули певний строк покарання (1/4, 1/3, 1/2), використовує ті ж поняття «засуджені, які стали на шлях виправлення». До речі, такі категорії, як «став на шлях виправлення», «твердо став на шлях виправлення», «довів своє виправлення», були сформовані і використовувалися як критерії виправлення у виправно-трудовій педагогіці ще за радянських часів [62, 47].

Частина 2 ст. 138 КВК, що визначає спеціальні права засуджених, які відбувають позбавлення волі в установах мінімального рівня із загальними умовами утримання, визначає таке: при сумлінній поведінці і ставленні до праці після відбуття не менше однієї третини строку покарання засуджені, які утримаються в дільниці ресоціалізації виправної колонії, мають право на поліпшення умов утримання (пов'язується зі збільшенням суми грошей, що засуджена може витратити протягом місяця, на 50 % мінімального розміру заробітної плати). Отже, аналізуючи зміст розглянутих статей, підтверджується, що будь-яка зміна у правовому статусі засудженої потребує від неї сумлінного ставлення до праці та сумлінної поведінки. З одного боку,

закон, установлюючи певні критерії поведінки засуджених - сумлінне ставлення до праці, сумлінна поведінка - надає певні підстави для визначення оцінки ступня виправлення засудженого, і навіть в окремих випадках визначає цей ступінь (ст.ст. 81, 82 КК; 101, 130 КВК), проте, з іншого, не надає визначення цих понять. Тож досить «важко виділити серед усієї маси засуджених, які ведуть себе зразково, сумлінно ставляться до праці, тих, які дійсно виправилися» [158, 206].

Не визначається сутність понять «сумлінне ставлення до праці», «сумлінна поведінка», «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення». Оскільки за чинним законодавством будь-який ступінь виправлення потребує сумлінної поведінки і ставлення до праці, можна зазначити, що всі визначені заходи щодо зміни правового статусу засудженого під час відбування покарання різняться лише строком покарання, що необхідно відбутися засудженій. А це неправильно, не відповідає принципу справедливості, диференціації та індивідуалізації покарання. Вивчення дисциплінарної практики в жіночих установах доводить, що дуже часто жінки вчиняють ситуативні порушення режиму відбування покарання, що не є проявом антисуспільної настанови, а лише результат негативного впливу позбавлення волі. У таких випадках постає питання, чи охоплюється наявність поодиноких порушень порядку відбування покарання засудженими жінками поняттям сумлінності в поведінці, і чи може жінка сподіватися на можливість дострокового звільнення, полегшення умов утримання під час перебування в місцях позбавлення волі? Закон не визначає ані якісних, ані кількісних показників сумлінного ставлення засудженої до праці, сумлінної поведінки. Правильною є позиція професора В. О. Меркулової щодо того, що до засуджених жінок, які «сумлінно ставляться до праці», «сумлінно поведуться» належать навіть ті, які протягом року мали два і більше стягнення за порушення вимог щодо організації праці, режиму відбування призначеного покарання, за умови, що це незначні правопорушення, що не визначені законом як злісні [113, 197].

Частина 3 ст. 101 КВК України визначає також категорію осіб, які є злісними порушниками режиму відбування покарання і які не можуть бути переведені до дільниці соціальної реабілітації або ж навпаки позбавляються права там перебувати. Проте, на відміну від попередньо зазначеного, чинним кримінально-виконавчим законодавством чітко надається визначення поняття злісного порушника порядку відбування покарання (ст. 133 КВК). Таким є засуджений, який: не виконує законних вимог адміністрації; необґрунтовано відмовляється від праці (не менше як три рази протягом року); припинив роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів; вживає спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, одурманюючі засоби; виготовляє, зберігає, купує, розповсюджує заборонені предмети; бере участь у настільних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; учинив дрібне хуліганство; систематично ухиляється від лікування захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб; учинив протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, за умови, якщо за кожне порушення за постановою начальника колонії були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені в установленому законом порядку.

Отже, тільки законодавче визначення якісних та кількісних характеристик усіх визначених у кримінальних, кримінально-виконавчих нормах понять (сумлінна поведінка, порушник режиму, злісний порушник режиму) надасть можливість чітко визначати у правозастосуванні ті юридичні наслідки, що пов'язані з певним ступенем виправлення. Вони мають відрізнятися не лише строком відбутого покарання, а й конкретними показниками життєдіяльності засудженої особи під час відбування позбавлення волі. Такий підхід має стимулювати сумлінну поведінку засудженої особи, оскільки з перших днів перебування в місцях позбавлення волі вона матиме взірець тої поведінки, яка є необхідною для кожного окремого випадку змін в умовах відбування позбавлення волі. Засуджена жінка має для себе вирішити доцільність та можливість досягнення такої

перспективи, що за законами педагогіки має бути найближчою, середньою та далекою, проте реальною, як такою, що надає суттєве покращення правового становища особи, залежно від відбутого покарання та поведінки.

У зв'язку із зазначеним особливої актуальності набувають критерії визначення ступеня виправлення. Як правило, серед різних оцінок діяльності виправних установ розглядається стан досягнення визначеної кримінальним законом мети покарання – виправлення засудженого, що передбачає такий результат дії кримінального покарання, заходів виховного впливу під час його відбування, коли особа повертається в суспільство і веде законослухняне життя. Складність досягнення цієї мети в місцях позбавлення волі, прогнозів щодо того, чи дійсно звільняється з установи виправлена особа, стан відсутності ефективної системи критеріїв визначення ступеня досягнення цієї мети, досить тривалий час є предметом дискусій та спеціальних досліджень.

Під час сучасних спеціальних емпіричних досліджень щодо виокремлення типових факторів стилю управління кримінально-виконавчими установами як таких, що сприяли зростанню напруження та виникненню деструктивних процесів серед засуджених, крім причин, пов'язаних: із непослідовністю та упередженістю дій та вимог із боку адміністрації; наявністю акценту на застосування погроз та системи покарання; перенесенням оцінок з особливостей поведінки на особистість засудженого; делегуванням переваг членам окремих груп засуджених у протидію іншим, з метою досягнення соціально-психологічного компромісу та збереження існуючого стану; ігноруванням думок та інтересів засуджених під час вирішення питань, що стосуються досягнення загальногрупових цілей, - особливе значення надавалося відсутності чітких критеріїв оцінки індивідуальної та групової поведінки [4, 343].

Якщо звернутися до історичних аспектів цієї проблеми, маємо згадати, що в 60-ті та 70-ті роки ХХ ст. досить активним був пошук відповіді на питання, що є критеріями ефективності покарання у вигляді позбавлення волі

та діяльності виправно-трудових установ. Доводилося, що ефективність покарання, а отже, реальний ступінь виконання цілей покарання під час його відбування та здійснення виховного впливу на свідомість засудженого можливо визначити лише на підставі чітких критеріїв, сукупності показників, за допомогою яких на кожний конкретний момент, необхідний для аналізу відрізка відбутого строку покарання, можна встановити ступінь виправлення засудженої особи. Теоретичне та практичне значення розроблення таких критеріїв було зумовлене тим, що на той час кримінальне законодавство пов'язувало застосування умовно-дострокового звільнення (хоч і в досить обмеженому вигляді), можливість переведення засудженого з одного виду режиму виправної установи до іншої (з більш пільговими умовами), можливість переведення до колонії-поселення, з установленням юридичного факту – певного ступеня виправлення. Науковці (О.С. Міхлін, М.П. Мелентьєв, О.Є. Наташев, М.О. Стручков, І.В. Шмаров) дійшли єдиного висновку, що таким критерієм (у загальному вигляді, широкому значенні) має бути поведінка засудженого, що надасть можливість на кожний конкретний момент визначитися з кількістю засуджених, які виправилися повністю, стали на шлях виправлення, не піддаються виправному впливу. Конкретними ж показниками, що надавали можливість адміністрації установи ухвалювати ці рішення, мали бути дані щодо рівня злочинності серед осіб, які відбувають покарання, порушення режиму утримання під час відбування покарання, ставлення до праці, а отже, рівень виконання норм виробітку, ставлення до професійно-технічного та загальноосвітнього навчання (здебільшого стосувалося неповнолітніх) [112; 128; 129; 210].

Проте вже на той час окрему думку висловлював Г.О. Злобін, який визначав як критерій ефективності виправлення засудженого суб'єктивне ставлення засудженого до призначеного покарання, оцінку ним справедливості та доцільності понесеного покарання [59, 66]. Проте О.Є. Наташев не погоджувався із цим, оскільки вважав цей критерій суб'єктивним, таким, що практично не піддається конкретному обліку, до

того ж наполягав на тому, що, враховуючи рівень правосвідомості засудженого, оцінка ним справедливості покарання може не збігатися з дійсною його оцінкою. Як приклад, він наводить дані анкетування засуджених, їхніх відповідей на питання щодо ставлення до вироку суду: 58 % назвали вирок справедливим; 19 % - несправедливим; 23 % вважають вирок справедливим, проте міру покарання надто суворою. На цій підставі робить висновок, що, навіть якщо визнати, що деякі відповіді були свідомо нещирими, усе це свідчить про низький рівень правосвідомості засуджених і необхідність здійснення відповідної виховної роботи в цьому напрямку [128, 20].

Пошук вирішення цієї проблеми, обґрунтування цих питань, як на той час, були дещо заполітизовані, проте хід думок, результати досліджень не втратили своєї актуальності. Не існує конкретного вирішення цих проблем і сьогодні. Надто великі суперечності властиві процесу виправлення засудженої особи, ураховуючи умови, в яких цей процес відбувається. Проте єдине, що визнається будь-яким науковцем, - це те, що засуджена особа має дотримуватися встановлених правил поведінки в місцях позбавлення волі і визнавати необхідність їх дотримання. Важливість цього критерію доводить також наявність кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ (статті 391, 392 КК). Дотримання правообмежень, в яких відтворюється мета будь-якого покарання, тим більш позбавлення волі, зумовлюється не в останню чергу необхідністю впорядкування спільного проживання на обмеженій території (приміщення) значної кількості антисоціально спрямованих осіб, часто з неврівноваженою психікою, зазнавши негативного впливу ізоляції [174, 167]. Це, передусім, питання безпеки всіх причетних до процесу виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Отже, лише на підставі оцінки готовності особи дотримуватися порядку та умов відбування покарання, реальних результатів їх дотримання існує можливість оцінити ступінь виправлення особи. Поки що в науці

кримінально-виконавчого права оціночними показниками визначення ступеня виправлення є дані, що характеризують поведінку засудженої особи, її ставлення до праці, навчання, інших заходів виховного впливу. Усі вони опосередковано відтворюються в дисциплінарній практиці (даних щодо кількості заохочених засуджених і засуджених, які мають стягнення). До цього часу показники дисциплінарної практики є показниками стану дотримання режимних вимог у будь-якій кримінально-виконавчій установі.

Історично під час здійснення спеціальних переписів поставала проблема: яким чином більш повно та конкретно відтворити реальні показники ступеня виправлення засуджених, які утримувалися в місцях позбавлення волі. Завжди враховувалася умовність цих показників. Проте аналіз та порівняння механізму відтворення через дані перепису 1970 – 1989 рр. стану досягнення виправними установами мети покарання – виправлення засудженого – показують деякі відмінності у класифікації цих показників [66, 47-51; 124, 87-88; 138, 63-64; 193, 102-103]. Так, за результатами спеціальних переписів 1970 та 1979 рр., було здійснено розподіл засуджених відповідно до характеристики їхньої поведінки на дисциплінованих (хто не має порушень); тих, хто має окремі порушення; тих, хто злісно та систематично порушує встановлений порядок; тих, хто недостатньо вивчений. Ці результати безпосередньо ґрунтувалися на конкретних даних щодо дисциплінарної практики, застосування стягнень під час відбування покарання. Проте поряд надається характеристика засуджених, яку їм надає адміністрація виправних установ: довели своє виправлення, стали на шлях виправлення, не стали на шлях виправлення, злісні порушники режиму відбування покарання, недостатньо вивчені. Оскільки критеріїв визначення ступеня виправлення не існувало, адміністрація суб'єктивно оцінювала поведінку засуджених, знову ж таки керуючись наявністю (відсутністю) в них стягнень. За результатами перепису 1989 р. надається вже лише загальна характеристика засуджених, на думку адміністрації, за такою класифікацією: довели своє виправлення, твердо стали на шлях виправлення, злісні порушники режиму, недостатньо

вивчені. Усі ці дані мали оціночний характер, законодавство чітких визначень із цього приводу не мало. Можна погодитися з тим, що існування такої примітивної класифікації засуджених відповідно до ступеня їх виправлення (став на шлях виправлення, не став на шлях виправлення, недостатньо вивчені тощо) було засноване на недостатньому, поверхневому рівні вивчення особистості засудженого, що звісно не сприяло розробленню ефективних засобів виховного впливу. Ці поняття надто складно використовувати як критерії визначення та оцінки поведінки засудженої особи, за відсутності наявної можливості чіткого опису та виміру [4, 295; 299].

Кримінально-виконавча характеристика неможлива без аналізу особливостей дисциплінарної практики в жіночих виправних установах. За загальним традиційним визначенням, більшість засуджених жінок, враховуючи їхні соціально-психологічні та психофізичні властивості, у місцях позбавлення волі поведуться правильно, порушень не вчиняють, що додатково свідчить на користь тієї думки, що ними повністю ще не втрачені загальноприйняті інтереси, соціальні устремління. І це, насамперед, має бути використано з метою пом'якшення негативного впливу позбавлення волі.

Якщо розглядати заходи заохочення як такі, що спроможні змінювати правове становище засудженої особи під час відбування покарання в бік поліпшення її життєдіяльності в місцях позбавлення волі, то маємо визначитися з двома групами цих заходів. Перша охоплює одноразові заходи заохочення, що надають засудженій можливість морально та матеріально поліпшити свій стан на незначний проміжок часу, коли засуджена особа реалізує своє право на отримання додаткових благ. Ці заходи заохочення визначені в ч. 1 ст. 130 КВК, де йдеться про те, що за сумлінну поведінку і ставлення до праці, навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій застосовуються заходи заохочення: подяка, нагородження похвальною грамотою, грошова премія, нагородження подарунком, дозвіл на одержання додаткової посилки або передачі, надання додаткового

короткострокового або тривалого побачення, дозвіл на додаткову телефонну розмову, дострокове зняття накладеного стягнення, дозвіл додатково витратити для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі до 15 % мінімального розміру заробітної плати.

Таблиця 1.3.1

Розподіл засуджених жінок відповідно до наявності заохочень (у %)

(див. додаток А графік 7)

Кількість заохочень	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1989 р.
Не мають	53,7	53,3
Одне	21,6	20,0
Два	10,6	12,6
Три і більше	8,4	14,1
Не відповіли	5,7	
Усього	100	100

Аналіз та зіставлення даних, визначених у таблиці 1.3.1, що ґрунтуються на результатах дослідження А.Т. Потьомкіної [138, 51], та відомостей, отриманих під час дослідження, дає підстави стверджувати, що більше половини засуджених жінок (53,3 % - у 1989 р., 53,7 % - за даними анкетування) не мають заохочень і лише кожна п'ята (20 % - у 1989 р., 21,6 % - за даними анкетування) має одне заохочення. Проте за чинних умов порівняно менша кількість засуджених жінок (на 2 %) має два заохочення. Та їх кількість зменшується майже на 6 %, коли мова йде про три і більше заохочень. Певна кількість засуджених жінок взагалі не визначилася в цьому питанні (5,4 %). Можна припустити, що ці особи за весь період відбування покарання не тільки не отримували заохочення, а й підлягали стягненням (див. табл. 1.3.1).

Друга група заходів заохочення передбачає комплексне вирішення питання: оцінка ступеня виправлення засудженої особи, наявність формальних підстав для зміни умов утримання, визначення доцільності та ефективності застосування одного з можливих видів заохочення, що має суттєво змінити увесь правовий стан засудженої особи. Як уже зазначалося, засуджена жінка, відбувши формально певний строк покарання, чітко

визначений законом, за наявності матеріальних підстав (певний ступінь виправлення) може бути переведена на поліпшені умови утримання; переведена в дільницю соціальної реабілітації; звільнена умовно-достроково або ж частина не відбутого покарання замінюється на більш м'яке покарання. Усі ці зміни під час реалізації кримінальної відповідальності спричиняють суттєве поліпшення умов відбування покарання або ж взагалі звільнення від відбування певної частини строку позбавлення волі, визначеного судом.

Історично завжди в'язниця як особливий соціальний інститут уособлювала певні суперечності, що пов'язані були із цілями, що вона виконувала: захистити суспільство від злодія, ізолювати його на певний час, суворо покарати за вчинений злочин та виправити злочинця, який має повернутися в суспільство законослухняним громадянином. Отже, порядок та умови утримання мають бути такими, щоб сприймалися суспільством (засудженим також) як справедливе покарання. Проте, з іншого боку, вони за змістом та сутністю мають бути такими, що надають можливість досягти виправлення та ресоціалізації злочинця, повернення його до нормального життя. А це вимагало зовсім іншого підходу до виконання покарання. Проблема полягала в тому, де та компромісна межа між суворістю і доцільністю умов та порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі?

Під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі спостерігаються певні психологічні закономірності у сприйнятті засудженою особою кримінального покарання: насамперед, засуджений сприймає покарання як примус, усі виховні засоби - як неприємну необхідність та обов'язок, оскільки за недотримання правил участі в цих виховних заходах на засудженого чекають заходи стягнення, отже, у більшості проведення виправних заходів сприймається ворожо. Історично доведено, вихід існує лише один: викликати в засудженого бажання та прагнення досягти певних цілей за умови дотримання порядку відбування покарання, а сам процес досягнення цих цілей перетворити на виправно-реабілітаційний (виховний).

Слушною є думка, що мотиви прагнення досягти певних цілей (змінити свої умови відбування на кращі, достроково звільнитися з установи тощо) можуть бути різними [14, 132-133], проте вони завжди передбачатимуть досягнення певного ступеня виправлення, а отже, позитиву поведінку під час відбування покарання.

Ураховуючи цю суперечність, здійснювалися пошуки оптимальної системи заходів, що спроможні врегулювати його, за оптимальних умов досягти цілей покарання. На думку деяких учених, практично з XVIII ст. (Австралія, каторга острову Норфолк) почала відпрацьовуватися система виконання покарань, коли тривалість ув'язнення мала залежати не стільки від тяжкості вчиненого злочину, скільки від інтенсивності прагнення засудженої особи до виправлення під час відбування покарання. Саме з метою виправлення засуджених пов'язується виникнення прогресивної системи виконання покарання, коли тривалість позбавлення волі, суворість умов утримання в'язня залежали від його поведінки, бажання підкорятися вимогам адміністрації, що, на думку деяких учених, ще більше посилювало велику залежність засуджених від адміністрації установи [133, 119].

Інші автори пов'язують виникнення прогресивної системи із серединою XIX ст., із часом, коли втратила своє самостійне значення Оборнська пенітенціарна система, а їй на зміну прийшла прогресивна, що, як вважають учені, уперше була запроваджена в Англії і полягала в наданні ув'язненим умовної відпустки за особливими квитками, передбачала скорочення строку покарання за сумлінну роботу, надання права побачення з рідними, права листування. У подальшому ця система в Ірландії була дещо вдосконалена (передбачала скорочення строку покарання не лише за сумлінну працю, а й відповідну поведінку) і отримала назву «ірландської» [142, 22].

До речі, статистика щодо застосування прогресивної системи відбування покарання засудженими жінками відтворюється в кількості засуджених, які переведені на поліпшені умови утримання. Це питання є предметом більш конкретного розгляду в наступному розділі, проте окремі загальні

зауваження з точки зору сприйняття цього заходу як заохочувального маємо розглянути зараз.

Безумовно, зміна умов відбування покарання в бік покращання (поліпшення) правового становища засудженого в межах однієї кримінально-виконавчої установи має бути суттєвою, явною, пов'язаною зі значними кількісними та якісними змінами у використанні засудженою особою своїх законних прав, свобод та інтересів, а отже, охоплювати всі сфери життєдіяльності засудженого в місцях позбавлення волі і стосуватися: порядку купування продуктів харчування та предметів першої необхідності в магазині; кількості посилок, передач, побачень із близькими, телефонних розмов; можливості пересування за межами установи.

Так, як правило, із перших днів відбування позбавлення волі в кримінально-виконавчій установі мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання, перебуваючи в дільницях карантину та ресоціалізації, засуджені жінки мають право витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності гроші, зароблені в колонії, у сумі мінімального розміру заробітної плати; одержувати дванадцять короткострокових та чотири довгострокові побачення; отримувати сім посилок (передач) та чотири бандеролі протягом року. За умови сумлінної поведінки і ставлення до праці після відбуття не менше однієї третини строку покарання на підставі ч. 2 ст. 138 КВК засуджені, які утримуються в дільниці ресоціалізації виправної колонії, мають право на поліпшення умов утримання і їм може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі 50 % мінімального розміру заробітної плати.

У виховних колоніях зміни правового статусу неповнолітніх, переведених на підставі ч. 2 ст. 143 КВК на поліпшені умов утримання, за наявності матеріальних (сумлінні поведінка, сумлінне ставлення до праці та навчання) та формальних (відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання) підстав, є більш суттєвими і передбачають: додаткову витрату на місяць грошей у сумі 60 % мінімального розміру заробітної плати; додаткове

короткострокове побачення за межами колонії один раз на три місяці; додаткові три посилки (передачі) та чотири бандеролі протягом року.

Аналіз змісту цього інституту є складовою проблеми правового статусу засуджених під час відбування покарання. У спеціальних дослідженнях звертається увага на той факт, що чинне кримінально-виконавче законодавство не задовольняє достатньою мірою потреби практики: не всі елементи правового статусу засуджених розроблено ґрунтовно й повно [77, 61]. Результати дослідження додатково підтверджують справедливості висновків науковців щодо того, що на сьогодні прогресивна система зміни умов утримання під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі використовується неефективно, не справляє належного заохочувального впливу. Ефективність інституту поліпшених умов утримання, визначеного чинним кримінально-виконавчим законодавством України, є низькою. Засуджені жінки не надають належного значення цим умовам, оскільки зміни їхнього правового становища незначні, а отже, не можуть суттєво їх зацікавити, стати дієвою перспективою у виправленні та ресоціалізації засуджених жінок. На вдосконалення потребують як питання змістовного наповнення інституту (обсягу набуття засудженими додаткових прав та свобод), так і визначення формальних підстав (необхідного строку відбутого покарання, як умови застосування ст. 138 КВК) для його застосування. Цей факт підтверджується даними дослідження: на момент анкетування лише 19 % засуджених жінок користувалися поліпшеними умовами утримання. Той факт, що 21,5 % засуджених не були переведені на поліпшені умови, хоча й настав необхідний строк, а 11,4 % були позбавлені поліпшених умов внаслідок порушення режимних вимог, свідчить про декілька особливостей у сфері правозастосування цього інституту. По-перше, позбавлення поліпшених умов утримання – це третій за обсягом застосування до засуджених жінок вид стягнення (після переведення в дисциплінарний ізолятор та приміщення камерного типу) за порушення порядку відбування покарання. По-друге, засуджені (до того ж є підстави вважати, що й

адміністрація установи також) не приділяють належної уваги цьому інституту, оскільки він не зумовлює суттєвих змін у правовому становищі засудженої особи, а отже, не дотримуються чітко строків переведення. До речі, про це свідчить питома вага жінок, які взагалі не визначилися із відповіддю, - 19 %.

Майже кожна третя засуджена жінка (28,7 %) не переведена, оскільки не настав строк. Жінка має відбути третину призначеного судом строку покарання. Але такий же строк визначено як формальну підставу переведення жінок, засуджених за тяжкий злочин, до дільниці соціальної реабілітації (п.2 ч. 1 ст. 101 КВК), заміни не відбутої частини покарання більш м'яким щодо жінок, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, необережний тяжкий злочин (п. 1 ч. 4 ст. 82 КК, ч. 2 ст. 130 КВК). Практично жінки, які відбувають покарання за злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі злочини, мають альтернативну більш суттєву за результатами перспективу. Щодо них стимулюючий вплив цього інституту, основне його призначення не реалізуються. Отже, щодо значної кількості засуджених жінок прогресивна система не спрацьовує належним чином, оскільки кожна третя засуджена жінка не має в близькому майбутньому перспективи. Безумовно, необхідний для переведення на поліпшені умови строк покарання має бути нижчим [146].

Досвід інших держав [125, 11, 90; 181, 64-66] доводить, що зміна правового стану засудженої особи у зв'язку з переведенням на поліпшені умови утримання може бути суттєвою, а отже, може розглядатися як заохочення, що застосовується за сумлінну поведінку та ставлення до праці засуджених під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Якщо ж розглядати факт переведення засудженої особи на поліпшені умови як один із заходів заохочення, маємо зазначити таке. Аналіз вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства надає підстави для визначення певних суперечностей. Так ст. 130 КВК передбачає застосування як заохочення (окрім інших видів) заміни не відбутої частини покарання

більш м'яким покаранням; умовно-дострокове звільнення. Отже, переведення на поліпшені умови утримання, переведення до дільниці соціальної реабілітації не входять до цього переліку. Чи маємо це розуміти як той факт, що вони не розглядаються як заохочення? Чому до системи заохочень не включено переведення на поліпшені умови утримання, переведення до дільниці соціальної реабілітації? І в першому, і в другому випадках вимагається сумлінна поведінка та ставлення до праці як підстава для суттєвих змін у правовому становищі особи, що в широкому розумінні є елементами прогресивної системи, а отже, й засобами заохочення. Норма, що визначає перелік заохочень, має містити всі заходи, що змінюють на краще правовий статус засудженої. Отже, ст. 130 КВК має зазнати змін за змістом і визначати всю систему зменшення обсягу правообмежень.

Крім заохочень кримінально-виконавча характеристика відтворює дані щодо застосування до засудженої жінки *стягнень* під час відбування покарання. Стягнення накладаються на засуджених за порушення встановленого порядку відбування покарання. Перелік стягнень, що можуть бути застосовані до засуджених жінок, чітко визначений законодавством.

Відповідно до ст. 132 КВК за порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених, які відбувають покарання в установах мінімального рівня безпеки, можуть застосовуватися такі заходи стягнення: попередження, догана, сувора догана, призначення на позачергове чергування з прибирання приміщень і території колонії, дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати, скасування поліпшених умов утримання, поміщення засуджених жінок до дисциплінарного ізолятору до десяти діб, переведення до приміщення камерного типу на строк до трьох місяців. Останні два є найбільш суворими заходами стягнення, застосування яких призводить до зміни правового становища засудженої особи на визначений законом строк.

Безумовно, ставлення засуджених жінок до режиму відбування покарання залежить від ступеня антисоціальної настанови, рівня

правосвідомості, моральної деградації [211, 77]. Проте традиційно в спеціальних дослідженнях підкреслюється той факт, що більшість засуджених до позбавлення волі жінок не вчиняє порушень або ж вчиняє окремі порушення, що мають ситуативний характер.

Цікавими є дані щодо визначення особливостей негативної поведінки жінок в умовах ізоляції англійськими судовими психіатрами. За їхніми даними, жінки у в'язниці вважаються більш тяжким та нестабільним контингентом порівняно з чоловіками. Проте колективні демонстрації та бунти для ув'язнених жінок не є типовим явищем, а більшість порушень порядку відбування покарання вчиняється на індивідуальній основі. Психіатрами сам факт порушень, причини більшості з них пов'язуються з прагненням полегшити своє становище, зняти напруження, пов'язане з в'язничними обмеженнями. Отже, в Англії саме на підставі цих висновків законодавчо визначені відмінні умови утримання жінок і чоловіків в ізоляції: навіть у закритих в'язницях жінкам забезпечується значна можливість вільного пересування в межах безпечної території [78, 13].

Таблиця 1.3.2

Розподіл засуджених жінок відповідно до наявності стягнень (у %)

(див. додаток А графік 8)

Кількість стягнень	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1989 р.
Не мають	73,4	58,5
Одне	10,9	16,4
Два	6,8	8,4
Три і більше	4,9	16,7
Не відповіли	4	
Усього	100	100

Дані, указані в таблиці 1.3.2, доводять суттєву різницю між кількістю засуджених жінок, які мали стягнення за даними перепису 1989 р. [138, 54], і даними анкетування (їх кількість зменшилася з 41,5 % до 26,6 % - майже на 15 %). Спостерігається не лише збільшення загальної кількості засуджених жінок, які не мали стягнень, а й значне зменшення кількості тих, хто мав одне стягнення (з 16,4 % до 10,9 %), два стягнення (з 8,4 % до 6,8 %), три і

більше (з 16,7 % до 4,9 %) (див. табл. 1.3.2). Навіть якщо враховувати той факт, що анкетуванню піддавалися лише засуджені, які відбувають позбавлення волі вперше, у той час як дані 1989 р. стосуються в цілому всіх засуджених жінок, які перебувають на загальному режимі (і тих, хто вже відбував позбавлення волі), тенденції надто явні.

Проте якщо дослідити питання структури системи стягнень, що застосовувалися до засуджених жінок, маємо підстави для певних міркувань. Під час анкетування з'ясовувалося питання щодо інтенсивності застосування найсуворіших покарань, якими є запровадження жінок до штрафного ізолятору (за чинним КВК – дисциплінарний ізолятор) та приміщення камерного типу, де засуджені жінки мають утримуватися на умовах максимального рівня безпеки, а відповідно із суттєвим погіршення правового становища під час відбування покарання. З'ясувалося, що здебільшого до жінок застосовуються саме ці найсуворіші види стягнень: з 322 досліджуваних засуджених, які протягом відбування позбавлення волі мали хоч би одне стягнення, а отже, є правопорушниками режиму утримання, 64,5 % хоча б раз переводилися до штрафного ізолятору; до 40 % застосовувалося переведення до приміщення камерного типу. Проте слід зауважити, що засуджені під час опитування зазначили ці дані, ураховуючи весь період перебування в місцях позбавлення волі, отже, у деяких засуджених це міг бути досить тривалий строк, залежно від тяжкості злочину.

Дійсне становище щодо кількості випадків застосування найсуворіших заходів стягнення до засуджених жінок протягом року можемо визначити на підставі спеціальних досліджень, які були проведені в останні роки в тій же жіночій установі з виконання покарань (м. Одеса), в якій було проведене анкетування. За даними дослідження значно скоротилася питома вага застосування найсуворіших заходів дисциплінарного впливу: поміщення до дисциплінарного ізолятору (ДІЗО) - з 20 % у 2003 р. до 5 % у 2006 р.; переведення до приміщення камерного типу (ПКТ) - з 5 % у 2003 р. до незастосування взагалі у 2006 р. [35]. Це, насамперед, є відтворенням

особливостей характеру правопорушень, що вчиняються засудженими жінками під час відбування покарання як таких, що не несуть у собі злісності та значної антисоціальної настанови [36]. До речі, незважаючи на складний підбір вихованок - засуджених жінок неповнолітнього віку, які утримуються у виховній колонії, дисципліна серед них теж є завжди стабільною [39].

Зіставлення дисциплінарної практики за результатами анкетування у 2005 р. та даних спеціальних досліджень щодо характеру стягнень, що застосовуються до засуджених жінок у місцях позбавлення у 2007 р., дають підстави для певних висновків. Тривалий час у правозастосуванні, у практиці виконання позбавлення волі щодо жінок панував авторитарний стиль, що ґрунтувався на пріоритетності силових заходів впливу на засуджених жінок, тим більше щодо тих, хто вчиняв правопорушення. Той факт, що застосування найсуворіших заходів стягнення: переведення до дисциплінарного ізолятору та приміщення камерного типу, займало певний час значне місце в дисциплінарній практиці, доводить, що здебільшого індивідуальний виправний процес поступався дисциплінарним та каральним заходам.

Проблемним є визначення особливостей співвідношення таких понять, як злочин та дисциплінарна преюдиція. Щодо цього не можна не погодитися з твердженням М.І. Хавронюка щодо недосконалості чинного кримінального законодавства України, в якому існують кримінально-правові норми, що зберегли фактично цю преюдицію [189, 93]. Ідеться про випадки застосування кримінальної репресії в разі повторного, систематичного, злісного вчинення певного діяння, що, як правило, спричиняє застосування дисциплінарних заходів стягнення, а отже, як такого, що за характером та ступенем небезпечності не є злочином і від кількості таких випадків стати ним не може. Показовим прикладом є застосування ст. 391 КК України, що передбачає притягнення до кримінальної відповідальності засуджених, які під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі після застосування до них стягнення у вигляді переведення до приміщення камерного типу

протягом року знову вчинили правопорушення. Протидія адміністрації може передбачати невиконання будь-якого правила утримання, порядку відбування покарання. Отже, це оціночне поняття, що віддається на розсуд адміністрації. Це може бути й негрубе порушення, але за формальними ознаками після ПКТ вимагає застосування кримінальної відповідальності. До речі, це розуміє й адміністрація і практично не ініціює в таких випадках застосування ст. 391 КК. Зазначене значно підвищує кримінально-правове значення такого стягнення як переведення до приміщення камерного типу, що за обсягом правообмежень дорівнює такому покаранню як арешт. Дані щодо зміни характеру стягнень свідчать, що стабільності та порядку в жіночій установі можливо досягти й за рахунок інших альтернативних видів стягнення. До речі, у 2001 р. до чинного кримінально-виконавчого законодавства Росії була внесена суттєва зміна, що забороняла переведення жінок, які злісно порушують умови відбування покарання в установі, до в'язниці. Ця норма є відтворенням подальшої гуманізації виконання позбавлення волі щодо жінок, до того ж ґрунтується на тому, що практично жінки майже не переводилися за аналогічних умов до в'язниць [126, 47].

Найбільш загальним питанням, що стосується багатьох аспектів діяльності кримінально-виконавчих установ з виконання покарання у вигляді позбавлення волі, є питання місця відбування покарання. На початку 90-х рр. XX ст. це питання щодо засуджених жінок розглядала А.Т. Потьомкіна [138, 38]. Зазначалося, що позитивним є той факт, що чинне законодавство регламентує його таким чином, що засуджені вперше до позбавлення волі мають відбувати покарання, як правило, на території краю, області, де вони мешкали до засудження. Проте головним чинником, що визначав місце відбування покарання засудженими жінками, завжди була наявність чи відсутність відповідної кримінально-виконавчої установи саме в цьому місці. Невелика питома вага засуджених до позбавлення волі жінок порівняно з питомою вагою засуджених до позбавлення волі чоловіків мала завжди своїм наслідком відсутність у кожній області необхідної установи. Отже, щодо

жінок здебільшого спостерігається практика направлення їх для відбування покарання за межі міста, області, що значно обмежує можливості залучення до їх виправлення рідних, знайомих. За радянського періоду лише кожна третя жінка, засуджена до позбавлення волі, відбувала покарання в тому місці, де вона мешкала до засудження [66, 35; 124, 61; 138, 39].

Суттєвим надбанням у розвитку кримінально-виконавчої політики (законодавства) України є визначення в чинному КВК принципового положення, відповідно до якого засуджені до позбавлення волі весь строк мають відбувати не тільки в одній виправній установі, а, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці, за постійним місцем проживання до засудження (ст. 93 КВК). Таке вирішення цього питання є сприятливим для засудженої жінки (як і для будь-якого засудженого), оскільки, як зазначалося, дозволить максимально зберегти соціально корисні зв'язки із сім'єю, колишнім позитивним оточенням співпрацівників, друзів. До того ж, будуть скорочені й витрати на направлення засудженого до місця відбування покарання.

Таблиця 1.3.3

Розподіл засуджених жінок відповідно до місця відбування покарання (у %)

(див. додаток А графік 9)

Місце відбування покарання	Дані дослідж. 2005 р.	Спец. перепис 1989 р.
У тому ж населеному пункті, де проживали до засудження	20,0	7,5
Не в тому ж населеному пункті, але в цій області	15,9	26,1
В іншій області	55,0	66,4
Не мали постійного місця проживання	3,2	
Не відповіли	5,9	
Усього	100	100

Аналіз даних, наведених у таблиці 1.3.3, свідчить про те, що ситуація майже не змінилася. За даними анкетування, лише 35,9 % засуджених жінок відбувають покарання в тій області, в якій вони мешкали до засудження, тобто практично не набагато більше ніж кожна третя, як це було й раніше

[138, 39].

Значно більшою за даними анкетування, порівняно з даними останнього перепису в Україні (1989 р.), є питома вага тих засуджених жінок, хто відбуває покарання в тому ж населеному пункті, де мешкали до засудження: 7,5% - у 1989 р. та 20 % - за даними анкетування. Проте простежується ситуація, що завжди мала місце в системі виконання покарань щодо засуджених жінок: більше ніж кожна друга (55 %) відбуває покарання в іншій області (див. табл. 1.3.3).

Щодо установи, де проводилося дослідження, існує ще один важливий чинник, що перешкоджає дотриманню умов ст. 93 КВК. Ця установа має всі медичні, матеріальні та побутові умови для утримання вагітних жінок, народження ними дітей, будинок дитини, де засуджені жінки можуть тримати дітей віком до 3-х (в окремих випадках до 4-х) років. Тому до неї направляється відповідна категорія засуджених жінок не тільки після набуття чинності вироком суду, а й з інших кримінально-виконавчих установ, за умови, що жінка під час відбування покарання завагітніла (народила дитину). Проте відсоток таких жінок незначний. Отже, практика відбування покарання жінками, засудженими до позбавлення волі, не за місцем проживання залишається чинною в Україні.

Практично щодо неповнолітніх засуджених жіночої статі положення ст. 93 КВК теж не може бути реалізованим. В Україні існує лише одна виховна колонія, в якій утримуються неповнолітні жіночої статі (м. Мелітополь). Можливо вихід - у подальшому вдосконаленні порядку та умов відбування позбавлення волі в жіночих виправних установах, що має передбачати (крім інших напрямів) утворення на їх базі ізольованих відділень, в яких мають утримуватися неповнолітні жіночої статі.

Актуальним є утворення муніципальних (обласних) виправних установ для жінок із відповідною законодавчою регламентацією діяльності психолого-психіатричної допомоги, а також статуту працівників цієї служби, які мають не залежати від адміністрації установи; додаткових соціальних

служб [81, 21].

Той факт, що більше ніж кожна друга засуджена жінка відбуває покарання не за місцем попереднього проживання, пов'язаний з іншими негативними наслідками. Насамперед, це ускладнювало можливість використання засудженими жінками своїх специфічних прав та інтересів. Так, зокрема, ускладнювалася можливість отримання ними передач, побачень, що, не в останню чергу, зумовлювалося низьким матеріальним рівнем більшості сімей (знайомих) засуджених жінок, які не завжди мали можливість дозволити собі поїздки в інше місце. Порущувалися соціально корисні зв'язки засудженої із зовнішнім світом. У свою чергу, такий стан речей у подальшому впливав на вирішення питань побутового та трудового влаштування засудженої.

Усе зазначене відтворюється в практиці використання засудженими своїх спеціальних прав на отримання посилок, передач, побачень, що на тлі надто низьких матеріальних можливостей жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі, врешті впливає на їхній стан здоров'я взагалі та психічний, зокрема. Анкетування показало, що 42 % засуджених жінок взагалі не мають коштів на особистих рахунках, у 33,8 % засуджених їх наявність є незначною: у 18,9 % - до 30 грн., у 14,9 % - до 100 грн.; 13,8 % мають від 100 до 500 грн., і лише 5,8 % - понад 500 грн. (2,2 % засуджених не відповіли на питання). Матеріальний стан засуджених, безумовно, пов'язаний із наявністю виконавчого листа: 36,8% досліджуваних жінок здійснюють відрахування за виконавчими листами. З них 8,3 % - на сплату аліментів; 20,3 % - на відшкодування збитків; 7,2 % - і перше, і друге. Практично кожна третя засуджена жінка (33%) не отримує посилки та передачі від рідних та близьких.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ УТРИМАННЯ В КОЛОНІЯХ МІНІМАЛЬНОГО РІВНЯ БЕЗПЕКИ ІЗ ЗАГАЛЬНИМИ УМОВАМИ УТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК

2.1. Умови та порядок виконання і відбування покарання в установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання щодо засуджених жінок

Формування нової кримінально-виконавчої політики держави розпочалося в Україні ще за часів радянської перебудови, коли в 1991 р. було затверджено постановою Ради Міністрів УРСР Концепцію «Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи Української РСР». Цьому напрямку відповідало внесення суттєвих змін до ВТК України, що відбулося в 1994 р. та в подальшому – до прийняття нового кримінально-виконавчого законодавства. Режим відбування покарання суттєво був пом'якшений, значно були розширені права та свободи засуджених: збільшено кількість побачень засуджених із рідними та близькими, знято обмеження в листуванні, збільшено суму коштів, що можна витратити на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, скасовано обов'язкове утримання 50 % коштів з їхньої заробітної плати, поліпшено комунально-побутові умови, медичне обслуговування, харчування засуджених, надано можливості для відправлення релігійних обрядів. Узагалі, за даними окремих досліджень, до виправно-трудового законодавства було внесено понад 100 змін та доповнень [98].

Протягом 90-х рр. XX ст. стан справ в установах виконання покарань в Україні вивчали експерти Ради Європи, які дійшли висновку, що кримінально-виконавча система в цілому забезпечена правовою базою, що в цілому відповідає вимогам міжнародних стандартів. Проте умови утримання осіб, позбавлених волі, ще значно відстають від розвинених європейських

держав. Було сформульовано декілька пріоритетних напрямів реформування системи виконання покарань, серед яких на особливу увагу заслуговують: удосконалення класифікації та розміщення засуджених осіб; організація виконання вироків про довгострокове позбавлення волі; підвищення ефективності діяльності відповідних закладів пенітенціарної системи [142, 37-38].

На початку ХХІ ст. дедалі частіше науковці наголошували на тому положенні, що одним із пріоритетних напрямів правової реформи в Україні є створення такої правової системи, яка б сприяла можливості максимального розширення та захисту прав і свобод людини, незалежно від умов, в яких вона перебуває. За період існування України як незалежної держави права і свободи засуджених до позбавлення волі були істотно розширені, що суттєво наблизило умови утримання цієї категорії громадян до міжнародних стандартів. Проте наголошувалося, що має бути розроблений оптимальний варіант моделі прав і свобод засуджених до позбавлення волі з урахуванням існуючих соціально-економічних реалій. Не можемо не погодитися з тим, що «права людини органічно вплетені в соціальну діяльність людей, їхні суспільні відносини, способи буття індивіда, є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхньої діяльності, запобігання суперечностям, конфліктам на основі поєднання волі конкретного індивіда з волею інших людей, з нормальним функціонуванням суспільства і держави» [105, 1; 5]. До того ж, правовий статус має відбивати індивідуальні особливості особи, її реальне становище в системі різноманітних суспільних відносин, а отже, і тих, що виникають під час виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі; має відтворювати відмінності між різними умовами утримання в кримінально-виконавчих установах різного рівня безпеки, а отже, відмінності різних ступенів соціального контролю (примусу) в місцях позбавлення волі.

Державні програми боротьби зі злочинністю передбачають певний перелік організаційно-правових та профілактичних заходів щодо

вдосконалення кримінально-виконавчої системи, серед яких особливе значення надається питанням ефективності чинного порядку виконання покарання, необхідності приведення умов утримання засуджених у місцях позбавлення волі у відповідність до міжнародних стандартів. Передусім, важливим є дотримання основних вимог та рекомендацій, що містяться в міжнародно-правових документах, міжнародних стандартах щодо оптимального досягнення цілей покарання у вигляді позбавлення волі. Вони визначені в таких спеціальних міжнародних документах, як Мінімальні стандартні правила поведження із в'язнями (ООН) та Європейські в'язничні правила (Рада Європи) [49; 119, 121]. Відповідно до основного змісту та принципових положень цих документів, безумовно, цілі виправного впливу полягають у тому, щоб зберегти здоров'я, гідність засуджених у таких межах, як це є можливим в умовах перебування в місцях позбавлення волі, сприяти формуванню почуття відповідальності, навичок, що допоможе їм під час реінтеграції в суспільство та законному задоволенню своїх потреб після звільнення.

Реалізація зазначених напрямів є можливою лише за умови існування конкретних наукових розробок у цій сфері, наявності всебічної оцінки сучасного стану системи виконання покарання взагалі і позбавлення волі, зокрема. З теоретичної точки зору в сучасний період особливої актуальності (ураховуючи зміни в чинній системі кримінальних покарань) набуває вивчення сутності та змісту кримінальних покарань, їх потенційних можливостей. На тлі цих досліджень виокремлюється напрям вивчення реальних можливостей у вирішенні цілей покарання щодо окремих категорій засуджених під час виконання найсуворішого кримінального покарання, яким є позбавлення волі. Звернення до проблеми взаємозумовленості пенітенціарної та рецидивної злочинності, а отже, кримінологічних наслідків застосування покарання у вигляді позбавлення волі (за окремими даними негативний вплив позбавлення волі в цілому зумовлює рецидив у понад 52 %) [103, 233], надає підстави вбачати в покаранні у вигляді позбавлення волі

крайній захід кримінально-правового впливу. Не можна не погодитися з твердженням, що проблема суворості каральної політики прямо пов'язана з проблемою оцінки ефективності позбавлення волі як засобу, насамперед, загальної превенції, що є надто складною проблемою, що вимагає свого самостійного дослідження. Проте аналіз чисельної кількості літературних джерел із цього приводу дає підстави для висновку щодо перебільшення високої ефективності цього впливу. Цікавими є роздуми Н. Крісті щодо того, що, починаючи з 1840 р. до сьогодні, обсяг карального впливу одного дня перебування людини у в'язниці постійно збільшується, оскільки життя поза її межами змінюється на краще, фізичні страждання як складова покарання відійшли в минуле, а отже, перебування в тюрмі є дедалі більшим злом [95, 132]. Й. Анденес, який досліджував проблему запобігання злочинам, вважав взагалі, що мета пристосувати злочинця до суспільства під час відбування покарання є нереальною: покаранню властиве деморалізування засудженого переведенням до класу соціально відторгнутих [3, 26].

У реальному житті спостерігається таке становище, коли більшість юристів, пересічних громадян пропонує розширити сферу кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, віддає перевагу більш суворим санкціям. Приблизно 80 % опитаних вважають, що саме суворі види покарання та тривалі строки можуть позитивно вплинути на зниження рівня злочинності [115, 47; 151, 95]. І для цього є підстави - кількісні та якісні показники зростання злочинності. Так окремі кримінологи вважають, що коли більше половини злочинів, що реєструються в країні, належать до категорії тяжких, актуальною є тенденція до посилення суворості покарання, надійної ізоляції злочинців від суспільства, тривалого обмеження їхньої діяльності [203, 46-47].

У порядку аргументування звернемося до спеціального історичного аналізу причин широкого застосування найсуворішого покарання, яким є позбавлення волі, що надаються С.В. Черкасовим. Зокрема, зазначається, що, починаючи з кінця XIX ст., відбувався швидкий процес відмирання цілого

ряду покарань, що займали колись почесне місце в арсеналі каральних засобів, найбільш поширеним видом покарання стає тюремне ув'язнення. Наведемо дані щодо обсягу застосування цього покарання в Україні в різні періоди її історичного розвитку. Так, зокрема, зазначається, що останні 80 років питома вага позбавлення волі в нашій державі була традиційно високою і складала: у 1918-1922 роках – 20-25 %; у 1925-1928 роках – близько 30-35 %; у 1933-1935 роках – 30-40 %; у 1941-1943 роках – 60-68 %. До початку 60-х рр. XX ст. питома вага позбавлення волі збільшилася до 60,4 %; у 1969 р. складала 66,5 %; у 1971-1985 роках частка позбавлення волі не перевищувала в структурі заходів кримінального покарання 60 %. Із середини 80-х рр. XX ст. питома вага засуджених цієї категорії почала знижуватися: у 1987 р. становила 33,7 %. Проте зростання злочинності підвищило її рівень у 1990 р. до 36,2 %. У 90-ті рр. XX ст. в Україні питома вага засуджених до позбавлення волі в загальній структурі судимості залишалася досить стабільною і становила в середньому 35 %. Такі великі обсяги застосування покарання у вигляді позбавлення волі в період з 1930 р. по 1991 р. автор пов'язує з економічними факторами, особливостями кримінально-виконавчої політики, що головний акцент виправлення засуджених, їх ресоціалізації робила на праці. Із кінця 20-х рр. XX ст. виправна система стала складовою єдиного господарсько-економічного комплексу країни, приносила значні прибутки в дохід держави. У 2002 - 2003 роках вона була вже в межах 31-32 %. Тоді як у більшості європейських країн питома вага позбавлення волі в структурі судимості не перевищує, як правило, 10-12 % [202, 22-25]. Проте В.Н. Кудрявцев звертає увагу і на позитивні аспекти такого становища в установах з виконання покарань. Підкреслюється той факт, що всі засуджені були зайняті суспільно корисною працею, вірили у значення результатів своєї праці для Вітчизни, а це, у свою чергу, певною мірою впливало на формування психології та поведінки засудженої особи [85, 191].

За окремими даними, кількість осіб, які відбувають покарання у вигляді

позбавлення волі в Україні, становить понад 400 осіб на 100 тис. населення, у зв'язку із чим Україна займає одне з перших місць за цим показником в Європі [142, 69]. За окремими даними, за роки незалежності в Україні за кримінальні діяння було засуджено понад 3 млн. наших співгромадян, із них 1 млн. - до позбавлення волі [19, 16].

У 2006 р. питома вага цього заходу покарання серед інших видів складала 25,8 %, що є одним із найвищих показників у світі [19, 16]. У 2007 р. до позбавлення волі на певний строк засуджено 25,5 % від загальної кількості засуджених [170, 42]. Домінуючу частку засуджених складають чоловіки і лише 12-13 % - жінки [110, 15-23; 168]. У 2007 р. до покарання у вигляді позбавлення волі засуджено 18 тис. жінок, серед засуджених їх кількість складає 11,9 % [170, 42].

В останні роки в Україні кількість засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, сягає 148-152 тис. осіб [20, 125]. За даними Державного департаменту України з виконання покарань в Україні за станом на 01.01.2008 р. у місцях позбавлення волі перебувало близько 149690 осіб, також у попередньому ув'язненні, тобто це приблизно 315 осіб на 100000 населення України. Безпосередньо питома вага жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої служби України станом на 01.01.2008 р. становить 6012 осіб [45].

В Україні проблемі негативних наслідків застосування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та основним заходам щодо їх нейтралізації в 90-і рр. ХХ ст. була присвячена кандидатська дисертація В.І. Рудника. У цій роботі віднайшли своє місце основні концептуальні положення, що розглядаються різними вченими під різним кутом, у різній площині (залежно від конкретного предмета дослідження) ось уже понад декілька десятиріч. Отже, візьмемо ці положення за основу, щоб порівняти з іншими точками зору, визначитися з особистою думкою. Проте в даному випадку розгляд загальних проблем впливу позбавлення волі на особистість засудженого є тим фоном, на якому маємо визначитися із більш конкретним

питанням: ступенем негативного впливу цього покарання саме на засуджених жінок, які вперше відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Основні положення, що доводяться В. І. Рудником у своїй роботі, полягають у тому, що за своїм соціальним змістом позбавлення волі є певною соціально-правовою системою, що відтворює взаємозв'язок його застосування не тільки до окремого засудженого, а його найближчого соціального оточення та суспільства в цілому, відтворює діалектично найсуттєвіші суперечності кримінального покарання. За твердженням автора, позбавлення волі має наслідками різноманітні, негативні, усупереч цілям покарання, безпосередні і побічні результати змін комплексу суспільних відносин, що пов'язують засудженого із суспільством: спричиняють значні соціальні витрати суспільства, істотні матеріальні збитки; деформацію морально-психологічного клімату суспільства; справляють негативний вплив на демографічні процеси; ускладнюють кримінологічну обстановку; відтворюються в соціальній, психологічній, моральній і фізичній деградації особистості засуджених, сприяють їх відчуженню від суспільства [152, 9-10].

Отже, автор дійшов висновку, який на сьогодні підтримується більшістю вчених, що кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі порівняно з іншими видами покарання є найбільш гострим і суперечливим інструментом правового регулювання суспільних відносин. Дослідження ж ступеня впливу позбавлення волі на жінок надало підстави вченим стверджувати, що ступінь впливу цих негативних наслідків на засудженого безпосередньо взаємопов'язаний (крім інших чинників) зі статевими відмінностями: на жінок вплив більш сильний і шкідливий, оскільки жінки за своїми психофізичними властивостями є більш сприйнятливими до негативних чинників [152, 10, 92; 113, 174].

Ураховуючи зазначене, небезпідставно вчені стверджують, що сьогодні заклади з виконання покарань – це лише певна модернізація сумнозвісних виправно-трудовах таборів, в яких в умовах ізоляції спільно мешкають тисячі засуджених, а отже, потрібні нові місця позбавлення волі, які б

відповідали міжнародним стандартам, стандартам, прийнятим у цивілізованому світі, з відповідними правилами розміщення, утримання, побутовими умовами [102, 13; 101, 122].

Проте вивчення та аналіз результатів спеціальних досліджень щодо визначення ефективності покарання у вигляді позбавлення волі підтверджує актуальність розроблення механізму нейтралізації негативних наслідків відбування позбавлення волі та його правового забезпечення. Ураховуючи спеціальний предмет монографічного дослідження – особливості порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками, тим не менш ми не можемо не розглянути певні найсуттєвіші наслідки цього покарання, що справляють негативний вплив на особистість засудженого незалежно від статі.

Учені (Ю.М. Антонян, В.Є. Емінов, В.Н. Кудрявцев, М.О. Ліненко, В.І. Рудник) [4, 298, 318-319; 103] доводять, що негативний вплив позбавлення волі відтворюється в кримінологізації засуджених і пов'язаних із ними суспільних відносинах. З одного боку, значна суспільна небезпечність злочинця зумовлює необхідність захисту суспільства, соціального оточення від нових суспільно небезпечних діянь, подальшого впливу антисоціальних настанов злочинця на соціальне середовище, молодь, а отже, вимагає й робить доцільною ізоляцію цієї особи в місця позбавлення волі. З іншого, в основі цього процесу є примусове розміщення одних злочинців у замкнуте середовище інших злочинців, що веде до взаємного кримінального зараження: засуджені відриваються від суспільства, мікросоціального середовища, сім'ї, трудового колективу і поміщаються в особливе, антисоціальне середовище. Отже, особа, яку поміщають у місця позбавлення волі, знаходить там уже сформоване специфічне соціальне середовище, що суттєво відрізняється від того, в якому особа перебувала до засудження. Перебування в місцях позбавлення волі, чітка регламентація поведінки в усіх сферах життєдіяльності під час відбування покарання доповнюються примусовим включенням в одностатеві соціальні групи, в яких сформовані

певні неформальні норми поведінки, які й відтворюють специфічність соціального середовища в місцях позбавлення волі, специфічну субкультуру цього середовища. У спеціальній літературі це інше життя засуджених називається «асоціальна субкультура», що сприяє усвідомленню засудженим своїх особистих специфічних цінностей, культивує та посилює протиставлення особи та суспільства, перешкоджає усвідомленню своєї вини за вчинений злочин, нейтралізує вплив на особу засобів виправного характеру. Найгірше те, що виникнення системи цінностей, традицій, норм, що регулюють поведінку засуджених та порядок їх спілкування, ставлення до оточуючих, є об'єктивною та закономірною, такою, що відтворює особливості життєдіяльності особи в місцях позбавлення волі, в умовах чіткої регламентації поведінки.

Засуджена особа не може не пристосовуватися до цих умов, інакше вона не витримає умов відбування покарання, а отже, об'єктивно існують підстави для певних особистісних змін, що відбуваються із засудженою особою, з'являються нові властивості, здебільшого негативного, асоціального напрямку. Отже, наявною є суперечність між метою виправлення особи, набуття нею рис позитивної спрямованості, виховання поваги до закону, формуванням спроможності вести самокероване правослухняне життя після звільнення з місць позбавлення волі та реаліями процесу виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, що дають зовсім протилежний результат. У цьому випадку вчені надають значення негативного впливу саме специфічної субкультури, тісного спілкування в мікрогрупах засуджених, що й сприяє інтенсивній криміналізації більшості засуджених, становленню кримінального професіоналізму, засвоєнню перекручених уявлень про людські цінності. Не можна не погодитися з твердженням, що головними чинниками пенітенціарної злочинності є саме специфічність організаційної структури і діяльності пенітенціарних установ, функціонування в них особливого середовища осіб, які утримуються в місцях позбавлення волі.

Розглянемо більш конкретно точки зору щодо об'єктивних і суб'єктивних причин самоорганізації та консолідації засуджених у місцях позбавлення волі. Так Г.Ф. Хохряков, який присвятив цьому докторське дисертаційне дослідження, дійшов таких висновків: самоорганізація відбувається навколо загальноважливих для засуджених цінностей, що утворюють неформальну ціннісну нормативну систему; зумовлюється наявністю суперечностей між умовами життя до засудження і життєдіяльністю в умовах ізоляції; зумовлюється обмеженням у задоволенні потреб, навіть життєво важливих, а отже, пошуком засобів їх задоволення всупереч заборонам; утворення соціальних груп породжується намаганням засуджених зайняти певне місце відповідно до своїх особистісних якостей у цій соціальній неформальній ієрархії [196, 6-7].

Ще в 70-ті рр. XX ст. І.В. Шмаров, досліджуючи заходи подолання негативних наслідків кримінального покарання, зауважив, що такі ознаки середовища засуджених, як кругова порука, прагнення до насильства, паразитизм, перекручування ціннісних орієнтацій, характеризуються сталістю та консерватизмом. Проте стосуються здебільшого тих, хто тривалий час перебуває у в'язниці, менше – тих, хто досягає певного ступеня виправлення й достроково звільняється. Автор дійшов висновку, що середовище засуджених до позбавлення волі є неоднорідним у межах однієї установи. Різні мікрогрупи намагаються втягнути у сферу свого впливу нових осіб, негативно реагують на намагання засуджених позбавитися цього специфічного соціального контролю: чим більший ступінь ізоляції та порушення соціально корисних зв'язків, тим більші можливості впливу однієї особи на іншу в умовах ізоляції [210, 85].

Особливе значення надається тому факту, що значно змінюються соціальні ролі засудженого під час відбування покарання. Так, за даними Г.Ф. Хохрякова, засуджений у місцях позбавлення волі виконує не більше 10 % соціально корисних функцій, що істотно змінюються і навіть деформуються [197, 39-49]. Більшість засуджених за час перебування в

ізоляції втрачає навички виконання соціальних функцій. Оскільки специфічність соціального середовища в місцях позбавлення волі полягає також у тому, що засуджені намагаються відтворити в умовах ізоляції від суспільства втрачену систему життєдіяльності. У жіночих установах соціальне середовище функціонує таким чином, щоб допомогти виконанню, хай у перекрученому вигляді, тих ролей, що властиві жінкам і були втрачені у зв'язку з ізоляцією [198, 70-71].

Особливого значення набувають результати спеціального дослідження, здійсненого А.Н. Олейником у декількох країнах (Росія, Казахстан, Франція), з проблем психологічних закономірностей формування тюремної субкультури та впливу її на стосунки засуджених: суспільство, що відтворюється у стосунках з адміністрацією установ з виконання покарань. Зазначається, що ці психологічні закономірності властиві та спостерігаються в будь-якому суспільстві, що перебуває в залежному становищі, щодо нав'язаних особі норм. У такому випадку ці норми асоціюються у свідомості індивіда із зовнішнім ворогом, викликають ненависть, ворожість, водночас, як «свої» норми стимулюють добровільну підпорядкованість їх приписам, солідарність, відсутність насилля. Проте, як би вороже не складалися відносини з адміністрацією установи, головним є те, що в будь-якій тюремній субкультурі спілкування між засудженими і адміністрацією передбачає високу ступінь кооперації та готовність до надання взаємних послуг [133, 24-25].

Особливого значення набувають неадекватні психологічні та психічні процеси, що відбуваються під впливом позбавлення волі, таких його елементів, як факт засудження, а отже, належність особи до специфічної категорії громадян, які зазнали осуду з боку держави, суспільства, соціального оточення; відсутність можливості постійно бути поряд зі своїми рідними та близькими, сім'єю, дітьми; примусовий спосіб життя, позбавлення можливостей задовольняти свої індивідуальні потреби, навіть природні за своєю сутністю; тривале перебування в середовищі

антисоціально налаштованих осіб. Саме необхідність соціальної та соціально-психологічної адаптації виникає у зв'язку із суттєвою зміною способу життя [34, 270]. На думку деяких учених, «кожний другий засуджений до позбавлення волі має ті чи інші психологічні і психічні відхилення, які в цих умовах прогресують удвічі частіше, ніж в умовах волі» [103, 234]. На особливому значенні для законодавчих і правоохоронних органів знань закономірностей та механізму поведінки особи, зумовленої особливостями психічної діяльності людини в будь-якій ситуації, яка є важливою з правової точки зору, наполягають спеціалісти з юридичної психології [161, 1; 3].

Суттєве обмеження для особи соціальних функцій, обмеження в задоволенні соціальних і фізіологічних потреб впливають на емоційну сферу та психічний стан засудженого. Г.Ф. Хохряков стверджує, що відчуття неспокою, переляку, дратівливості, ворожості, помисливості, пригніченості, які є особливо сильними в перші місяці ізоляції, супроводжують більшість засуджених і в подальшому. В окремих осіб викликають сильні психічні розлади, що межують із неврозами та психозами, що веде до соматичних захворювань шлункового тракту. Він вважає, що на час звільнення 35 % засуджених потребують психіатричного та психологічного втручання [198, 66-67].

Фізіологічні особливості жінок суттєво впливають на сприйняття факту ізоляції. Інтелектуальні, емоційні, вольові процеси в жіночому організмі відтворюють, на думку фахівців, більш тонку нервову систему та емоційну лабільність [63, 352]. Л.О. Шевченко, яка досліджувала саме особливості психічного стану жінок під час відбування покарання, їхньої емоційної та ціннісно-орієнтаційної сфери, стверджує, що в період адаптації в багатьох засуджених спостерігаються, як реакція на нові умови життя та специфічне середовище, негативні психічні стани, що виявляються через апатію, відчай, нудьгу, почуття безперспективності, втрату віри в себе та свої власні сили. Процес адаптації жінок триває досить довго, а деякі взагалі нездатні

адаптуватися. Цінною є пропозиція автора щодо необхідності за два-три місяці до закінчення строку покарання поселяти засуджених жінок в окреме приміщення, яке було б ізольоване від іншого контингенту, з метою здійснення інтенсивної психолого-психіатричної корекції [204, 15;16; 21].

За даними англійських та американських судових психіатрів, рівень психічних порушень у жінок, які перебувають в ув'язненні, більший ніж у чоловіків. Дослідження, що здійснювалися в англійських в'язницях, показали, що в 49 % жінок, які відбували покарання протягом шести місяців і більше, були виявлені психічні розлади. Спостерігалася така тенденція: ступінь прояву психіатричних відхилень збільшувався з віком. У половини жіночого контингенту в'язниць у цілому були виявлені ті чи інші особистісні психічні розлади, залежність від алкоголю, наркотиків, схильність до суїциду. У США у 62 % ув'язнених жінок виявилася «соціопатія», у 21 % - «істерія», у 70 % було встановлено діагнози «алкоголізм» та «наркоманія». Більшість з них були самотніми, розлученими, з низьким показником освітнього рівня, економічного статусу та працевзятості [78, 12].

За результатами спеціального дослідження кримінологічних та психологічних проблем дезадаптації жінок молодого віку, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, було виявлено тісну взаємозалежність між стресовими факторами та виникненням неадаптованих форм поведінки. Спостерігалася засвоєння засудженими жінками негативних настанов та орієнтацій, агресивність, відчуженість від суспільства. Перебування в ізоляції від суспільства ця категорія жінок сприймала як акт соціального клеймування, усвідомлюючи особисту соціальну неповноцінність. До вживання алкоголю були схильні ті особи, які були нездатні внаслідок особистісних особливостей справитися з тривогою та напруженням. Фактор «публічності» в місцях позбавлення волі, що значно зумовлює стан емоційного напруження протягом відбування покарання, належить, на думку дослідників, до категорії криміногенних, як таких, що значно впливають на дезадаптацію особистості жінки [87, 6; 15; 22; 27; 55].

Найбільш характерним психічним станом осіб, позбавлених волі, вважається стан фрустрації, як такий стан особи, для якого властивими є особливі переживання та поведінка, зумовлені об'єктивною неможливістю подолати певні труднощі на шляху до цілей. У спеціальних дослідженнях, присвячених цьому питанню, як правило, звертається увага на той факт, що в різних засуджених цей стан виявляється по-різному: в одних супроводжується активною поведінкою, агресивністю, афектованими реакціями, в інших – пасивністю, апатією, бездіяльністю. Такі емоції та стресові стани в деяких засуджених, залежно від їхніх психофізичних властивостей, можуть спостерігатися протягом усього строку покарання, найчастіше – на початку відбування позбавлення волі. Вони значно послаблюють адаптивні можливості засудженої особи. Суттєвим є той факт, що, навіть якщо людина усвідомлює свою вину внаслідок обмежень життєво важливих потреб, у неї все одно невдоволення переростає у ворожість до адміністрації установи. Формується уявлення про своє безправ'я та неможливість отримати підтримку з боку суспільства, держави [53, 20; 214, 46; 210, 88]. Досліджуючи особливості психологічного стану жінок під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі, учені звернули увагу на особливе значення для жінки процесу саморегуляції, що має спиратися на певні переконання засудженої жінки, прагнення змінити життєві цінності на позитивні [8, 138-139].

Негативний вплив засуджених і звільнених із місць позбавлення волі відтворюється у кримінологізації мікросоціального середовища і суспільства в цілому. По-перше, однією зі складних проблем, що виникають у процесі виконання позбавлення волі, є проблема соціальної адаптації звільнених із місць позбавлення волі. Крім негативних змін особистості, погіршеного здоров'я, звільнені стикаються з великою кількістю проблем економічного характеру: відсутністю можливості працевлаштуватися, заробляти собі на життя, мати можливість утримувати свою сім'ю (якщо вона збереглася). За даними спеціальних досліджень, щорічно з установ кримінально-виконавчої

системи у зв'язку з відбуванням покарання чи з інших, передбачених законом підстав звільняється від 50 до 70 тис. осіб. У роки застосування амністії ця кількість може сягати від 80 до 90 тис. осіб. Так у 2007 р. відповідно до Закону України «Про амністію» від 19 квітня 2007 р. №955-V загальними судами України було застосовано амністію до 40,2 тис. осіб, із них жінок - 6,7 тис. (або 16,7 %) від загальної кількості [170, 43]. Досить високий рецидив серед осіб, звільнених із місць позбавлення волі (45-54 %), пояснюється тим, що звільнені втратили свій соціальний статус, соціальні зв'язки, професійні навички, а отже, потрапляють до маргінальної частини населення, втрачають своє місце в нормальному житті [202, 34-35]. Отже, небезпідставно вчені вважають ресоціалізацію звільнених від відбування покарання самостійним комплексним напрямом соціальної політики держави, що має бути зорієнтована виключно на окремого злочинця [213, 292].

Механізм прояву цього негативного чинника полягає в тому, що внаслідок відсутності дієвої системи заходів із ресоціалізації звільнених із місць позбавлення волі соціальна адаптація звільнених відбувається вкрай незадовільно. На цій стадії відсутня правова регламентація, відсутня можливість правового примусу щодо звільнених із боку громадських організацій, трудових колективів тощо [40]. Унаслідок цього «у трудових колективах, сім'ях, інших групах, куди потрапляють звільнені, ускладнюються відносини і кримінологічна атмосфера»; «стійке дотримання традицій злочинного середовища, крайній егоїзм, злочинний професіоналізм, агресивність, жорстокість, ігнорування законів і правил суспільної поведінки переносяться в мікросоціальні групи і суспільство в цілому» [103, 235].

На увагу заслуговує точка зору вчених (О. Литвак), що рецидивна злочинність є ознакою ефективності кримінального правосуддя. Такий підхід до оцінки рецидивної злочинності ґрунтується на співвідношенні темпів зростання рецидивної злочинності та злочинності, що вчиняється вперше. Так, аналізуючи той факт, що наприкінці 90-х рр. XX ст. в Україні кількість

злочинів, учинених особами, які були раніше засудженими, а також кількість виявлених рецидивістів збільшувалася значно повільніше, ніж зростала вся зареєстрована злочинність. Це розглядалося як свідчення того, що криміналітет поширюється на ті верстви населення, які раніше не конфліктували із законом [102, 13].

За даними дослідження О.М. Неживець з проблем забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що було здійснено в Україні в останні роки, причинами пенітенціарного рецидиву є вплив саме тюремної субкультури, недоліки в діяльності кримінально-виконавчих установ на рівні колективу, недостатня індивідуально-профілактична робота із засудженими, унаслідок чого особи, які звільняються, привносять у суспільство збудженість, імпульсивність, цинізм, традиції тюремної субкультури, негативне ставлення до оточуючих, егоцентризм. Автор зазначає, що вихід полягає в переборенні впливу кримінальної субкультури, у розробленні нової системи орієнтацій соціальних та духовних цінностей для засуджених; у покращанні професійної підготовки кадрів кримінально-виконавчої системи в цілому [130, 10]. Значення цього аспекту значно збільшується, якщо враховувати соціальні ролі та призначення жінки в суспільстві, її вплив на дітей.

Проблема сутності покарання у вигляді позбавлення волі пов'язана з іншою проблемою: визначення різних сторін у процесі виконання цього найсуворішого покарання (суто каральної та карально-виховної), їх першочерговості та значення в загальній кримінально-правовій політиці держави.

Цікавими із цього приводу є міркування французького філософа М. Фуко в роботі «Наглядати та карати» [186, 11–14; 24–30, 118, 306, 307, 319]. Так, зокрема, М. Фуко, аналізуючи історію народження та становлення в'язниці, пенітенціарної системи, висловлює слушні думки. Історія покарань – це історія постійних реформаторських проєктів. Період зміни тортур на більш гуманні покарання (як тоді вважалося), пов'язані з ув'язненням,

збігається з установленням і початком нової доби карного правосуддя (кінець XVIII – XIX ст. ст.), коли почалися великі інституційні зміни, пов'язані з появою новітніх кодексів, єдиною процедурою регламенту та запровадження суду присяжних, із визначенням мети виправлення засуджених, з посиленням тенденції зміни суворості кари залежно від особи злочинця. Покарання позбавлене фізичних страждань, проте, як вважає автор, існує певна поміркованість у мистецтві завдання мук та страждань, що набуває більшої витонченості. Суттєвим є той факт, що «покарання перетворюється на найприхованішу частину кримінального процесу», що в подальшому відтворилося в його абстрактному усвідомленні, а також розумінні ефективності його як неминучості, а не інтенсивності. Особливого значення, ураховуючи предмет дослідження, має таке твердження М. Фуко: «Саме засудження має позначати злочинця безперечно негативним тавром, звідси й прилюдність судових дебатів та оголошення вироку; у такому разі екзекуція – немов додаткова ганьба, яку правосуддя соромиться завдати засудженому; через те правосуддя прагне відмежуватися від покарання, доручити його комусь іншому і тримати під покровом таємниці» [186, 13-14].

Виконання покарання перетворюється на автономний сектор, що має свій адміністративний механізм. Автором доводиться та теза, що сам факт засудження вже є досить суттєвим заходом примусу, що має власні караючі властивості: відтворюється невідворотність, неминучість відповідальності, відбувається певне «таврування» особи, належність її до категорії злочинців; публічність розгляду справи відчуває на собі не лише засуджена особа, а й найближче її оточення. Проте надалі має відбутися сам процес покарання, що покладається вже на інший державний суб'єкт кримінально-виконавчих відносин – органи та установи з виконання покарань, що мають опікуватися засудженими іноді досить тривалий строк. Саме адміністрація цих органів та установ має забезпечити виконання цілей покарання. Історія доводить, що на тлі соціальної зумовленості злочинності принципового значення набувають цілі покарання, що, на думку Ф. Ліста, повинні перш за все враховуватися під

час визначення міри покарання [13, 84; 100, 43-44]. Не можна не погодитися з твердженням, що питання цілей покарання не тільки і не стільки юридичне, скільки філософське, оскільки відтворює в собі доцільність покарання як такого [187, 95].

За чинним кримінальним законодавством у ст. 50 КК визначається те, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [88, 22]. Водночас, у кримінально-виконавчому законодавстві у статтях 1 та 6 КВК надається дещо інше визначення завдань та цілей виконання покарання. Окрім виправлення та загального і спеціального запобігання визначається як мета ресоціалізація засуджених, що передбачає свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально нормативного життя в суспільстві. До того ж, законодавчо визначається той факт, що необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Отже, логічне та граматичне тлумачення останнього надає підстави вважати поняття ресоціалізації як більш широкої категорії, як такої, що охоплює за своїм змістом поняття виправлення.

У спеціальних дослідженнях із питань співвідношення цілей покарання, визначених у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, щодо змісту, сутності та співвідношення таких категорій, як кара, виправлення та ресоціалізації засуджених, не існує загальновизнаної точки зору. На думку окремих учених, чинне законодавство не забезпечує досягнення цілей покарання, а практика його виконання висуває вимоги щодо усунення недоліків та суперечностей у законодавстві, що визначає застосування заходів державного примусу [173, 10; 172, 292-293].

Звернення до різних точок зору щодо змісту, сутності та співвідношення таких понять, як кара, виправлення та ресоціалізація, що визначаються в чинному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві як цілі призначення, виконання та відбування покарання, зумовлюється з'ясуванням

першочерговості завдань, що стоять перед установами з виконання найсуворішого покарання, яким є позбавлення волі.

Проблема основ правового регулювання виконання і відбування покарання, співвідношення кари і засобів виправного впливу хвилювали науковців протягом усього періоду становлення та розвитку виправно-трудоного права (кримінально-виконавчого права). М.О. Стручков доводив, що засоби виправно-трудоного впливу не входять до змісту покарання, а лише за умов його виконання і відбування доповнюють цей процес, а тому ми маємо розмежовувати виконання і відбування покарання та здійснення виправно-трудоного процесу. Зміст покарання утворює конкретний обсяг кари – комплекс правообмежень, оскільки виконання покарання й є реалізацією правообмежень адміністрацією установи, що виконує покарання. Засуджений має перетерпіти кару, тобто поводитися в межах правообмежень, підкоряючись їм [174, 156].

Досить цікавими є положення спеціального дослідження з проблем сутності виконання покарання (А.Х. Степанюк), в якому доводяться думки про те, що процес виконання покарання має суто юридичну природу і має йтися лише про правове регулювання діяльності органів та установ виконання покарань. Заперечується наявність у цій діяльності, як такої, що регулюється нормами кримінально-виконавчого законодавства, педагогічних, психологічних, превентивних аспектів, що є, на думку автора, уже предметом не кримінально-виконавчого, а пенітенціарного права. Кримінально-виконавче законодавство саме має регулювати діяльність установ та органів виконання покарання зі здійснення правообмежень, що властиві покаранням. Отже процес виконання покарання розглядається за сутністю як діяльність органів та установ виконання покарання з реалізації караючих властивостей будь-якого покарання, застосування до засуджених правообмежень, установлених законодавством. На думку автора, саме кара є однією із цілей, що завжди може бути досягнута. Вірогідність досягнення цієї цілі є найвищою. Водночас, досягнення цілей виправлення засудженого є

проблематичним [173, 4].

У цілому слушною є точка зору тих науковців, які вважають, що покарання, насамперед, має за мету покарати засудженого, а для досягнення цієї мети необхідно виконати покарання, реалізувати певний обсяг правообмежень. Обмеження засуджених у правах та свободах, що властиві позбавленню волі, знаходять своє вираження у відповідному виді режиму виконання та відбування покарання, за допомогою якого й здійснюється досягнення мети покарання – кара засудженого. Реалізація кари під час виконання цього покарання, на слушну думку А.Х. Степанюка, є такою необхідною якістю, без якої покарання не має своєї визначеності та не може застосовуватися. Здебільшого неефективність досягнення цієї мети пов'язується з тим, що застосовувалися неефективні для цього засоби, що відрізнялися своєю суперечливістю. На думку автора, ефективність кримінально-виконавчої системи визначається, насамперед, ефективністю її діяльності зі здійснення правообмежень, що властиві покаранню, що передбачає подальше вдосконалення законодавчого врегулювання діяльності установ з виконання позбавлення волі. Тільки практична діяльність установ та органів з виконання покарань надасть можливість визначити недосконалість законодавчого формулювання окремих позицій, перевірити доцільність існування чинної кримінально-виконавчої системи. Правотворчість має відтворити досвід минулого, тенденції сьогодення та перспективи майбутнього в цій сфері [173, 78-79; 88-89].

Отже, реалізація такої мети покарання як кара передбачає забезпечення умов та порядку виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, що відтворюються в режимі утримання засуджених в ізоляції. М.О. Стручков розглядав режим як певний уклад, спосіб життя засудженого, який відтворює зміст покарання, його правообмеження, втілюється в дотриманні засудженим певних правил поведінки, зумовлених особливостями відбування покарання у вигляді позбавлення волі, необхідністю спільного проживання на одній території, в одному приміщенні багатьох людей антисоціальної

спрямованості [174, 167].

Безумовно те, що суттєвою стороною режиму позбавлення волі є спрямування його основних вимог на забезпечення життєдіяльності та керованості виправних закладів як такого, що є складним соціальним утворенням, що функціонує в екстремальних умовах [43, 106]. Отже, у теорії кримінально-виконавчого права загальновизнаним є те, що режим – це встановлений законом та підзаконними актами правопорядок у місцях позбавлення волі, що складається з нормативної основи й відповідної їй реальної поведінки учасників кримінально-виконавчих відносин. Отже, у цьому аспекті теорія визначає режим виконання і відбування кримінального покарання у двох значеннях - широкому та вузькому.

Режим забезпечує реалізацію широкого комплексу правовідносин у сфері виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а в широкому значенні розуміється як такий, що охоплює всі сторони діяльності виправних закладів. Режим у його вузькому значенні відтворює, насамперед, каральну сторону позбавлення волі: охорона, постійний нагляд, виконання специфічних обов'язків, суттєве обмеження прав, свобод та інтересів засуджених. Обсяг кари залежить від строку покарання, виду кримінально-виконавчої установи: він є найбільш м'яким у виправних установах відкритого типу і, навпаки, найсуворіший у виправних установах максимального рівня безпеки закритого типу. До того ж, обсяг кари (обсяг правообмежень) може змінюватися залежно від поведінки та строку відбутого покарання.

У попередньому Виправно-трудовому кодексі (ст. 28 ВТК) визначалися лише основні вимоги режиму в місцях позбавлення волі, зокрема, обов'язкова ізоляція й постійний нагляд за засудженими; наявність одягу єдиного зразка, обшук, перегляд кореспонденції, посилок, передач, бандеролей; чітке дотримання внутрішнього розпорядку; заборона зберігання при собі грошей та інших речей, що заборонено використовувати у виправних установах; використання засудженими спеціальних прав купувати

за безготівковим розрахунком продукти харчування та предмети першої потреби, мати побачення, одержувати посилки, передачі, бандеролі, грошові перекази, листуватися, відправляти грошові перекази. Отже, законодавець, не визначаючи поняття режиму, розкриває його зміст, оскільки саме заборони та обмеження, визначення межі можливого в поведінці засудженого до позбавлення волі становлять його сутність. Проте на перший погляд, якщо не звертатися до змісту інших статей ВТК, сутність та зміст режиму розуміється надто вузько і полягає відповідно до ст. 28 ВТК в ізоляції, нагляду, обшуках, переглядах певних речей, заборонах.

Отже, редакція ст. 102 чинного КВК є більш вдалою, визначає (крім зазначеного) теоретичні та принципові положення, що безпосередньо стосуються розуміння сутності режиму та його можливостей і доцільності. Так законодавець визначає поняття режиму у виправних та виховних колоніях, яким є встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання. Проте, визначаючи основні завдання (функції) режиму, законодавець, окрім уже згаданих напрямів - нагляду, забезпечення виконання засудженими обов'язків та реалізації їхніх прав та законних інтересів, визначає принципові завдання, що відтворюють принцип диференціації та індивідуалізації встановлення порядку виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Зокрема, режим має гарантувати безпеку засуджених та персоналу; роздільне утримання різних категорій засуджених; різні умови утримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов утримання засуджених під час відбування покарання, що, передусім, пов'язується з поведінкою засудженого. Є всі підстави стверджувати, що ці положення відтворюють основну сутність прогресивної системи відбування покарання, що надає можливість змінювати правовий статус засудженого під час відбування покарання залежно від його поведінки, ступеня виправлення.

Принципу гуманізму відповідає зміст ч. 2 ст. 102 КВК, що до того ж є відтворенням вимог міжнародних стандартів щодо меж доцільності

визначення правообмежень осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. Законодавець справедливо вважає, що режим у колоніях (незалежно від рівня безпеки) має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності, має створювати умови для застосування інших засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Отже, однією з найважливіших функцій кримінального покарання, що зумовлюється такою метою покарання як кара, є встановлення соціального контролю за засудженими під час відбування покарання. Ступінь його прямо залежить від суворості режиму утримання, отже, максимальним є в установах максимального рівня безпеки. Кримінально-виконавче законодавство детально регламентує все життя засуджених, визначає їхню поведінку під час праці, відпочинку, навчання; вимагає здійснення необхідних в таких умовах нагляду та контролю за особою засудженого протягом доби (і вдень, і вночі). Саме в цьому полягає здійснення соціального контролю, а отже, запобігання вчиненню з боку засуджених нових злочинів та правопорушень. Завжди порушується питання, як співвіднести в доцільних межах обсяг кари та тяжкість злочину, особливості особистості злочинця? Загальновизнаним є те, що обсяг кари, правообмежень, особливості порядку та умов використання засудженими спеціальних прав та свобод, а отже, межі можливого, мають залежати від характеру, тяжкості злочину, особливостей особистості засудженого, поведінки під час відбування покарання. Отже, з одного боку, має бути встановлена соціальна справедливість, захищені інтереси суспільства, потерпілого, а з іншого - кара має бути мінімальною, достатньою, такою, що досягне мети виправлення засудженого, його ресоціалізації, що, насамперед, залежить від якостей особистості засудженого. Де та межа між суворістю режиму, що необхідна для загального запобігання будь-якого покарання, та доцільністю обмежень з точки зору індивідуального запобігання? Ґрунтуватися при цьому маємо на положенні, що ця особа повернеться в суспільство, буде в ньому жити, працювати,

спілкуватися з певним оточенням. Підтримуємо точку зору, що «суспільство має продовжувати бачити злочинця як розумну соціальну істоту, яка все ще є для нього цінною» [109, 9].

Отже, особливого значення набувають критерії визначення доцільності обмежень. Наукою мають бути розроблені критерії розумного співвідношення цих факторів. Проте загальновизнаним є те, що, по-перше, порядок та умови виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі мають бути такими, що гарантують безпеку всіх, хто перебуває в межах виправної установи, спокій у забезпеченні життєдіяльності засуджених під час відбування покарання. Це є першочерговим. По-друге, режимні вимоги мають виконувати також функцію виховання, створення умов для виправлення та ресоціалізації засудженої особи вже під час відбування покарання. Досягти мети виправлення, спеціального запобігання правопорушенням, а отже, ресоціалізації можливо лише за умови, коли особа почувається захищеною та спокійною, може самостійно, добровільно обрати свій шлях до виправлення та повернення до законослухняного життя на волі. Проте в доктрині кримінального та кримінально-виконавчого права ставлення до доцільності визначення таких цілей покарання, як виправлення та ресоціалізація, є досить різним.

Існує досить категоричне висловлювання (В.М. Пуйко), згідно з яким взагалі ставиться під сумнів доцільність існування серед цілей покарання виправлення засудженого. Автор зазначає, що загальновизнаною є думка про сумнівність та недоцільність порушення такого питання, що виправлення, як мета покарання, є типовим наслідком тоталітарного суспільства та ідеологічного нашарування на сферу кримінального права, адже ані практикою, ані кримінально-правовою теорією вона не підтвердилася. Автор вважає, що мета ресоціалізації засудженої особи має поставати не перед кримінальним покаранням, а перед пенітенціарною практикою, яка, у свою чергу, використовуючи різні засоби виховного впливу, потенційно може досягти певних змін на краще [139, 113].

Особливої думки щодо доцільності визначення у кримінальному законодавстві мети виправлення дотримується М.І. Хавронюк. Учений стверджує, що у кримінальному законодавстві мають бути закріплені лише ті цілі, які є специфічними для кримінального права і можуть бути досягнуті його засобами. Отже, мета *виправлення*, на думку автора, полягає лише у виконанні певних покарань (не всіх), і має відбиватися лише у кримінально-виконавчому законодавстві [189, 133-134].

Цікавими є роздуми О.Г. Колба щодо доцільності визначення у ст. 6 КВК такої мети кримінально-виконавчого законодавства як ресоціалізація засуджених. Автор, коментуючи факт відмінного визначення цілей покарання в кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, вважає, що тим самим безпідставно розширюються завдання кримінально-виконавчого права. На його думку, поняття «виправлення» за змістом є більш широким і поглинає поняття «ресоціалізація». І взагалі наголошує, що ресоціалізація є завданням, що виходить за межі можливостей УВП, і досягнення його є можливим лише за участі державних організацій та громадських формувань протягом певного часу, що охоплює й період після звільнення особи. А отже, на думку автора, правомірним є лише законодавче закріплення мети виправлення як такої, що підтверджується статистикою застосування умовно-дострокового звільнення та кількістю звільнених за амністією, переведених на покращені умови утримання [69, 30; 70, 49-51; 71, 42].

Погоджуємося із цією тезою. Підстави для цього надають результати дослідження окремих аспектів кримінологічної, кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристики засуджених жінок, які вперше відбувають позбавлення волі. Дійсно, атмосфера життєдіяльності в місцях позбавлення волі створює всі підстави для того, щоб людина, яка там перебуває, зазнала суттєвих обмежень своїх інтересів, визнала для себе першочерговою проблемою вміння пристосуватися до умов перебування в місцях позбавлення волі, тотальної залежності в задоволенні своїх потреб від

існуючої системи забезпечення. Проте засуджені жінки вже з перших місяців перебування в місцях позбавлення волі розмірковують над тим, з якими проблемами зіштовхнуться після звільнення з місць позбавлення волі. Саме під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі можуть бути закладені як позитивні, так і негативні основи (у разі порушення соціальних зв'язків) для подальшого життя засудженої особи після звільнення. Система виконання покарання, порядок та умови утримання жінки в місцях позбавлення волі мають передбачати дієвий механізм збереження та поновлення соціально корисних зв'язків засудженої жінки з позитивним попереднім оточенням та рідними. Отже, такий підхід надає підстави вважати ресоціалізацію більш широким поняттям ніж виправлення, таким, що має визначати цілеспрямованість функціонування органів та установ кримінального правосуддя на всіх стадіях реалізації кримінальної відповідальності, щонайменше до погашення та зняття судимості; передбачати підготовку до звільнення, до законослухняної поведінки, вирішення нагальних проблем працевлаштування, зміцнення сімейних стосунків, в умовах відбування покарання засуджених. Не позбавлена сенсу точка зору, що ресоціалізація містить поняття «виправлення», під яким розуміється складний психічний процес перебудови особистості під впливом спеціально організованого зовнішнього впливу і самостійної роботи особи щодо усунення відхилень у своїй свідомості і поведінці [79, 238]. Загальновизнаним є те, що виправлення і ресоціалізація засудженої особи можливі лише за добровільної свідомої участі цієї особи. Слід зазначити, що, за даними спеціальних досліджень, у значній кількості країн Європи (Болгарія, Іспанія, Італія, Франція, Німеччина, Швеція, Швейцарія) у кримінальному законодавстві як мета покарання визначаються «соціальна реабілітація», «ресоціалізація» [189, 134]. Запровадження в пенітенціарну практику моделі ресоціалізації злочинців є складовою кримінальної політики Англії та США [108; 199; 200].

До того ж, щодо думки вчених, що мета виправлення стосується лише

тих покарань, під час виконання яких застосовується карально-виховний вплив, не всіх покарань, визначених чинною системою кримінального законодавства. Дотримуємося дещо іншої позиції, сутність якої полягає в тому, що досягти мети виправлення мають прагнути державні органи та установи під час виконання будь-якого покарання, а не лише тих, що пов'язані із застосуванням заходів карально-виховного впливу. Виправляє сам факт невідворотності кримінальної відповідальності, публічного осуду, що під час (щодо окремих категорій засуджених) справляють навіть більший вплив на особу ніж подальший факт відбування покарання, певний обсяг правообмежень, що властивий будь-якій формі кримінальної відповідальності, тим більше будь-якому покаранню.

До того ж, пропозиція М.І. Хавронюка визначити мету виправлення лише у кримінально-виконавчому законодавстві дає підстави розуміти це твердження як таке, що передбачає можливість визначення у кримінальному та кримінально-виконавчому законі різних цілей покарання. До речі, цей факт уже спостерігається, якщо порівняти за змістом ст. 50 КК та ст. ст. 1, 6 КВК. За чинним КВК як завдання виконання покарання визначається, окрім виправлення, ресоціалізація засуджених. У зв'язку із цим маємо погодитися з думкою О.Г. Колба про те, що цілі покарання, визначені кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, мають збігатися [71, 42; 50-51]. Отже, більш доцільним є уніфікація змісту правових норм кримінального (як матеріальної галузі права) та кримінально-виконавчого законодавства в частині визначення цілей покарання, серед яких належне місце має знайти ресоціалізація засуджених. Такий підхід дозволить дещо змінити акценти при визначенні порядку та умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі, визначення доцільного обсягу правообмежень як таких, що мають забезпечувати максимальне збереження соціально корисних зв'язків засудженої із зовнішнім світом.

Отже, поряд з іншими завданнями, що постають перед кримінально-виконавчим законодавством, важливим є визначення законодавцем порядку

застосування до засуджених заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки, необхідності створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових злочинів (ст. 1 КВК). Якщо раніше поняття ресоціалізації визначалося лише у спеціальній науковій літературі [16; 17], то на сьогодні вперше в законі надається чітке визначення поняття виправлення і ресоціалізації засуджених та основні засоби їх досягнення. Традиційно виконання завдань, що постають перед кримінально-виконавчими установами, пов'язується з комплексним застосуванням усіх заходів виправлення та ресоціалізації: установленого порядку виконання та відбування покарання (режиму), суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, громадського впливу. Як уже зазначалося, відповідно до ст. 6 КВК процес позитивних змін, що мають відбуватися в особистості засудженої жінки, створювати в неї готовність до самокерованої законослухняної поведінки, є, водночас, шляхом та умовою її ресоціалізації - свідомого відновлення засудженої в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення її до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Саме такий підхід зумовлює доцільність розглядати функцію держави у сфері виконання покарання як складову більш загального поняття – пенітенціарної функції держави. На підставі дослідження чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, інститутів громадянського суспільства у формуванні пенітенціарної політики держави О.В. Романенко було надано визначення поняття пенітенціарної функції держави: напрямок діяльності держави, що покликаний забезпечити виконання кримінальних покарань, пов'язаних з ізоляцією засуджених від суспільства, створення умов для каяття засуджених, їх виправлення і ресоціалізації. Автор доводить, що каяття засудженого слід розглядати як необхідну умову досягнення його виправлення та ресоціалізації. Отже, робиться висновок, що «пенітенціарна діяльність – це врегульована нормами

права соціальна активність уповноважених на те суб'єктів соціального управління, що спрямована на досягнення каяття осіб, які відбувають покарання, з метою їх виправлення та ре соціалізації».

Зазначене в цьому підрозділі є додатковим підтвердженням того, що в усьому світі практика застосування кримінальних покарань почала схилятися в бік альтернатив позбавленню волі, у багатьох країнах (також і в Україні) відбулися значні зміни в законотворчому процесі, такі, що були спрямовані на поширення сфери застосування у кримінальному правосудді покарань, непов'язаних із позбавленням волі [21, 6; 22, 9]. Набули актуальності спеціальні дослідження порівняльного характеру, що доводять доцільність зближення національних правових систем саме у сфері визначення принципів положень щодо ефективної системи кримінально-правових заходів, системи та видів покарання, порядку та умов їх виконання. Гармонізація законодавства України та інших держав, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, урахування міжнародного досвіду щодо призначення та виконання покарання є перспективними напрямками реформування як кримінального, так і кримінально-виконавчого законодавства. Проте слід зауважити, що останнім часом поширення набули порівняльні дослідження у сфері кримінального законодавства, складовою яких стали проблемні питання підвищення ефективності чинної системи кримінальних покарань, удосконалення чинних та формування нових видів альтернативних заходів щодо ув'язнення особи [153, 224-230; 154, 3; 190, 234-237; 191, 137-145; 192, 18].

Безумовно, за сучасних соціально-економічних умов головне завдання кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики полягає в тому, щоб з урахуванням усіх важливих аспектів злочинності як соціального явища розробити і застосувати комплекс економічних, політичних, правових, виховних заходів боротьби зі злочинністю, що мають обмежити сферу застосування кримінальної репресії взагалі і найсуворішого кримінального

покарання у вигляді позбавлення волі, зокрема. Депеналізація злочинів, формування концепції вдосконалення кримінального законодавства України в частині розвитку нетрадиційних засобів реагування на злочинність дедалі частіше є предметом розгляду наукових досліджень [50, 10; 162, 13].

2.2. Правові підстави диференціації, індивідуалізації порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі в жіночих виправних установах мінімального рівня безпеки

У січні 2004 р. набув чинності новий КВК, в якому більш конкретно визначено мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства, зміст та сутність процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, систему видів органів та установ виконання покарань (зокрема, щодо жінок, які позбавлені волі), надано правові та соціально-психологічні підстави диференціації та індивідуалізації виконання позбавлення волі. Так основна категорія засуджених до позбавлення волі жінок має відбувати покарання лише у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними або загальними умовами утримання, режимні вимоги яких є менш суворими порівняно з іншими видами виправних установ. І хоча деякі спеціалісти вважають, що в новому кримінально-виконавчому законодавстві залишилося чимало норм, характерних для старого кодексу й таких, що не відповідають реаліям сьогодення [92, 10], із прийняттям нового КВК України істотно поліпшилася правова база функціонування системи виконання покарання. На порядок денний постали питання якості її функціонування з точки зору індивідуального запобігання злочинності, оптимального досягнення цілей покарання. У спеціальних дослідженнях підкреслюється той факт, що новий КВК реалізує загальновизнані концептуальні положення про демократизацію, гуманізацію, диференціацію та індивідуалізацію виконання

кримінальних покарань, розроблявся з урахуванням міжнародних стандартів поводження з в'язнями [44, 279].

Відповідно до конституційних положень та міжнародних стандартів норми кримінально-виконавчого законодавства, як правило, не встановлюють будь-яких привілеїв для засуджених залежно від статі (за винятком стану вагітності та наявності малолітньої дитини), раси, національності, соціального походження, мови, майнового стану та посадового становища. Проте рівність перед законом не означає рівності умов відбування покарання. І ці умови є диференційними залежно від віку, стану здоров'я та, у певних випадках, статі. За міжнародними правилами більш пільгові умови мають бути встановлені для неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку, жінок. До того ж, умови виконання і відбування покарання пов'язані з характером та ступенем тяжкості вчиненого злочину, поведінкою засудженого під час відбування покарання. У спеціальній літературі використовуються як поняття «виконання покарання» - порядок застосування спеціальними органами засобів державного примусу, що полягає в комплексі обмежень прав та свобод засудженого, так і «відбування покарання», що є тим же примусовим впливом на засуджених, проте стосується він, передусім, засуджених як суб'єктів цього процесу [125, 19].

Отже, принцип рівності всіх перед законом корегується принципом гуманізму та вдосконаленням диференціації та індивідуалізації виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, а отже, передбачає конкретну класифікацію засуджених на декількох рівнях, як передбачену, так і непередбачену чинним кримінально-виконавчим законодавством. Критеріями є групові особливості та особистісні властивості засуджених, залежно від наявності яких визначається та змінюється обсяг правообмежень у різних видах кримінально-виконавчих установ.

Класифікація засуджених передбачає їх поділ на категорії залежно від соціально-демографічної (стать, вік, громадянство) та кримінально-правової (категорія злочину, форма вини, наявність рецидиву, вид та строк покарання)

ознак. У кримінально-виконавчому законодавстві критерії класифікації та правила призначення засудженим виду покарання не тільки закріплюються, а й поглиблюються надалі та передбачають окреме утримання вже в межах виду кримінально-виконавчої установи. Так жінки є самостійною категорією засуджених, які відповідно до психофізіологічних особливостей особистості жінки, гарантування їх безпеки та специфічності здійснення виховного впливу утримуються в спеціальних жіночих установах. Обсяг карального впливу щодо цієї категорії відносно осіб чоловічої статі є дещо зниженим. Найбільш пільгові умови встановлені для утримання в місцях позбавлення волі вагітних жінок та жінок, які мають у будинках дитини при колонії дітей.

Загальновизнаною є позиція вчених, згідно з якою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених до позбавлення волі потребує, насамперед, індивідуалізації та конкретизації цих засобів щодо різних категорій та типів засуджених. Характерні типові ознаки окремих груп засуджених набувають особливого значення, оскільки саме вони є достатньою та необхідною підставою для подальшої диференціації та індивідуалізації карально-виховного процесу під час виконання покарання. Шлях убачається в подальшому вдосконаленні класифікації, що ґрунтується на правових ознаках, у створенні більш дрібної диференціації засуджених на підставі схожих ознак особистостей засуджених.

Диференціація кримінальної відповідальності має стати визначальною у формуванні напрямів розвитку національного кримінального законодавства та кримінально-правової політики в цілому [99, 7]. Дотримуючись позиції, що диференціація кримінальної відповідальності, визначення умов та порядку реалізації її найсуворішої форми, якою є виконання покарання у вигляді позбавлення волі, є прерогативою законодавця. Предметом розгляду в цьому підрозділі обрано законодавчі положення, що надають підстави під час здійснення правосуддя диференціювати порядок та умови виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок.

Аналіз чинного КВК дає підстави стверджувати, що диференціація та

індивідуалізація порядку та умов виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі в жіночих виправних установах мінімального рівня безпеки здійснюється на трьох рівнях. Перший рівень – диференціація порядку відбування покарання залежно від статі. Другий рівень – диференціація порядку відбування покарання за віком, наявністю судимості, поведінкою (незалежно від статі). Третій рівень – диференціація порядку відбування покарання залежно від соціально-демографічних властивостей. Особливості законодавчого визначення та правозастосування порядку виконання і відбування позбавлення волі щодо найбільш уразливої категорії засуджених жінок, якими є вагітні жінки та жінки, які мають в колонії дітей віком до трьох років, є предметом розгляду окремого підрозділу. Отже, розглянемо правові підстави диференціації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на двох перших рівнях: відповідно до статі, віку, судимостей та поведінки.

За статевою ознакою здійснюється диференціація всіх засуджених за видами режиму утримання, що відтворюється в особливостях порядку виконання покарання і відповідає різним рівням безпеки установ з виконання покарань. Загальновідомо, що роздільне утримання засуджених до позбавлення волі забезпечує виконання таких завдань, як запобігання негативному впливу одних засуджених на інших; створення для осіб, які вчинили більш тяжкі злочини та становлять значну суспільну небезпеку, більш суворих умов відбування покарання; врешті максимально досягти мети покарання, включаючи такі її елементи як загальна та індивідуальна превенція [56, 117; 171, 316].

Відповідно до ст. 19 КВК вид виправної установи має визначати Державний департамент України з питань виконання покарання, що вважається вченими не зовсім правильним, оскільки це питання стосується гарантії прав та інтересів засудженої особи під час відбування покарання [107].

Відповідно до ст. 18 КВК жінки, засуджені до позбавлення волі,

утримуються у виправних колоніях мінімального та середнього рівня безпеки. На середньому рівні безпеки відбувають покарання жінки, засуджені до довічного позбавлення волі; жінки, яким покарання у вигляді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії. Усі інші категорії засуджених жінок, незалежно від тяжкості злочину, наявності судимостей, факту відбування раніше покарання у вигляді позбавлення волі, мають утримуватися за однакових режимних умов у колоніях мінімального рівня безпеки, що за обсягом правообмежень є найменш суворим серед закритих установ. Таке становище спостерігалось і за чинності попереднього Виправно-трудоного кодексу, який на відміну від чинного мав окрему статтю (ст. 15 ВТК), що визначала лише два види режиму в жіночих виправних установах – загальний та суворий режими (у чоловіків чотири: загальний, посилений, суворий та особливий - ст. 14 ВТК) [26, 7-8].

Отже, жінки, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, мають декілька судимостей, утримуються за більш пільгових умов ніж чоловіки, якщо брати до уваги обсяг обмежень, а отже, правове становище засудженої жінки. І це є цілком зрозумілим і доцільним, ураховуючи психофізичні та соціально-психологічні особливості жінки, порівняно менший ступінь суспільної небезпеки жінки, більш руйнівний вплив перебування в місцях позбавлення волі на особистісні якості засудженої.

Практика виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок, коли спільно утримувалися в одній установі (колонії загального режиму – за КВК 1960 р.) жінки, які вчинили різні за ступенем тяжкості злочини, мали надто різні строки позбавлення волі, знаходилися поряд особи, які вперше засуджені, і ті, які мали декілька судимостей, розглядалися окремими вченими як повне ігнорування соціально-педагогічного критерію, ступеня моральної занедбаності засуджених жінок під час їх класифікації. Вважається, що це положення свідчить про порушення принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання

у вигляді позбавлення волі. Проте навіть за такої позиції визнавався той факт, що здійснити диференціацію жінок, засуджених до позбавлення волі, за ступенем суспільної небезпеки вчиненого злочину, станом здоров'я, віком, строком позбавлення волі, ставленням до вчиненого злочину та покарання, ставленням до основних заходів виправлення за сучасних соціально-економічних умов України є практично неможливим, оскільки необхідні суттєві додаткові матеріальні витрати та заходи організаційного характеру [67, 52]. Можливо дотримання цих критеріїв і доцільне з точки зору існування різних установ в межах одного режиму відбування покарання.

С.В. Нікітенко, який досліджував проблеми профілактики корисливих та корисливо-насилювальних злочинів, учинених жінками в Україні на тлі наркоманії, дійшов висновку, що треба утворити, крім чинних загального та суворого режимів відбування покарання (у термінології ВТК 1960 р.), посилений режим, де мають утримуватися жінки, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі (тобто вчинили пенітенціарний рецидив); створити окремі установи з відбування покарання за видами злочинів або ж об'єднати таких злочинниць у межах одного відділу соціально-психологічної служби, що дозволить більш повно врахувати особливості різних категорій правопорушниць [131, 16-17]. Отже знову ж таки обґрунтовується доцільність диференціації засуджених жінок у межах одного рівня безпеки.

Щодо цієї тези заперечень немає, оскільки результати монографічного дослідження також доводять необхідність більш диференційовано організовувати роботу з виправлення засуджених, орієнтуватися на складання програм виховання та виправлення засуджених за видами найбільш типових злочинів. Так, наприклад, якщо серед засуджених жінок, які вперше відбувають позбавлення волі, за нашими даними, найбільшу питому вагу складають особи, які відбувають покарання за незаконні дії з наркотичними речовинами, за посягання на власність, учинення умисного вбивства на сімейно-побутовому ґрунті, індивідуальні та групові програми

карально-виховного впливу мають враховувати особливості саме цієї категорії засуджених.

Проте перша позиція автора щодо утворення додаткового більш суворого режиму для утримання засуджених жінок, які вже раніше відбували позбавлення волі, – посиленого, а отже, установи підвищеного рівня безпеки (за чинною класифікацією установ з виконання покарань), є не правильною. По-перше, вона не відповідатиме загальному напрямку гуманізації виконання покарання щодо жінок. По-друге, той факт, що жінка вже відбувала позбавлення волі і знову вчинила злочин, ще не свідчить про більший ступінь її суспільної небезпеки, оскільки наведені нами раніше дані доводять, що здебільшого інтенсивність жіночого рецидиву пов'язана не з професіоналізацією жіночої злочинності, а значним ступенем розпаду суспільно корисних зв'язків. До речі, за висновками Т.А. Шулежко, яка досліджувала особливості організації виховного впливу саме на жінок, які вже раніше відбували позбавлення волі, лише приблизно 20 % засуджених мають правопорушення, кожна друга сумлінно ставиться до праці та порядку відбування покарання, у цих установах ніколи до допускається захоплення заручників, масові безпорядки, злісна непокоря адміністрації [206, 17-18]. По-третє, єдине, що є доцільним, - це необхідність окремого утримування жінок, які вперше реально позбавлені волі, від тих, хто раніше це покарання вже відбував. Проте це є принциповим положенням, що визначається законом. В Україні існують окремі установи, де утримуються ці засуджені. Водночас, умови та порядок відбування ними покарання є однаковими, і це справедливо щодо жінок, оскільки деградація та криміналізація більшості з них є наслідком відчуження жінки від суспільства після відбування нею позбавлення волі вперше.

Отже, основна частина засуджених жінок (їхня питома вага складає понад 6 тис. осіб) відбуває покарання в установі закритого типу мінімального рівня безпеки. Існують певні незначні відмінності, визначені законодавчо, між жіночими і чоловічими установами мінімального рівня безпеки, як такі,

що відтворюються в особливостях матеріально-побутового забезпечення та окремих елементів застосування такого стягнення як переведення до дисциплінарного ізолятору. Так статева ознака визначає певні особливості в матеріально-побутовому забезпеченні засуджених до позбавлення волі. Суттєвим є реформування законодавства в напрямі створення необхідних житлово-побутових умов у колоніях, де мають утримуватися жінки та неповнолітні. Норма житлової площі на одного засудженого в цих колоніях не може бути меншою чотирьох квадратних метрів (у чоловічих – трьох квадратних метрів). Засуджені забезпечуються одягом, білизною, взуттям з урахуванням статі і кліматичних умов (ст. 115). Особливості в переліку предметів та речей, що можуть мати засуджені жінки відповідно до статевих відмінностей, визначаються відомчими нормативними актами, правилами внутрішнього розпорядку (певного часу обмеження були дуже суттєвими: навіть помада, інша косметика не дозволялися). До того ж законодавство визначає відмінність у застосуванні заходів стягнення до засуджених жінок і чоловіків. Ця відмінність полягає в тому, що поміщення засуджених жінок до дисциплінарного ізолятору має тривати на строк до 10 діб (у чоловіків – до 15 діб). Проте у правозастосуванні, у процесі вирішення деяких питань, що стосуються організації перебування в місцях позбавлення волі, існують відмінності, що не передбачені законодавством: відсутність локальних дільниць у житловому секторі.

Щодо інших умов та порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі, за чинним кримінально-виконавчим законодавством виправні установи для утримання жінок та чоловіків практично майже нічим не відрізняються. Можна констатувати арифметичну рівність умов утримання чоловіків та жінок (звісно, якщо не брати до уваги особливості утримання вагітних та жінок, які мають дітей віком до трьох років). У матеріально-побутовому та санітарному відношенні умови утримання чоловіків та жінок практично не мають відмінностей. Установи ідентичні, однакові за будь-якими параметрами. Іноді жіночі установи – це похмурі

будівлі, в яких домінує сірий тон інтер'єру, відсутній комфорт та зелені насадження. Вважається, що невідповідність матеріально-побутових умов організації виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі анатомо-фізіологічним, психологічним особливостям жінок є однією з причин, що сприяє виникненню та розвитку дезадаптації жінок, які відбувають позбавлення волі. Найбільшою мірою це стосується молодих жінок [67, 53; 54]. Ураховуючи значне «перенаселення» жіночих колоній, казармений тип мешкання більшості засуджених жінок, маємо передбачити, як пригнічує ця обстановка особистість жінки, яка взагалі покликана за своєю природою до краси та затишку. Існує думка, що здебільшого саме завдяки цьому засуджені жінки після звільнення з місця позбавлення волі стають «довічними мандрівницями між в'язницями та колоніями» [51, 87].

Ураховуючи важливість проблеми, сутність якої полягає в доцільності існування суттєво відмінних за умовами та порядком відбування покарання у вигляді позбавлення волі жіночих та чоловічих установ, більш конкретно звернемося до результатів спеціальних досліджень із цього питання. Узагалі дослідження жіночого питання в системі виконання покарання не є пріоритетним, не відзначається своєю розгалуженістю. Таке становище спостерігається як щодо досліджень особливостей утримання засуджених жінок в інших країнах, так і у вітчизняній доктрині кримінально-виконавчого права.

Щодо міжнародних аспектів цього питання суттєвим є той факт, що вже в 70-ті рр. XX ст. на міжнародному рівні було визнано, що виправні заклади в усьому світі для жінок значно гірші ніж аналогічні установи для засуджених чоловіків [46]. У деяких дослідженнях виконання покарання у вигляді позбавлення волі лише окремі абзаци присвячені особливостям утримання в ув'язненні засуджених жінок в окремих країнах світу. Якщо звернутися до спеціального дослідження М.П. Мелентьєва з проблем пенітенціарної системи зарубіжних країн, знайдемо досить конкретний опис особливостей умов утримання жінок в Індії та Канаді. Зокрема, автор визначає, що

державний комітет по пенітенціарній реформі в Індії рекомендує відправляти жінок не у в'язниці, а в так званих «заборонних домах»; не направляти до в'язниць жінок на невеликі строки, оскільки вони можуть підпасти під негативний вплив злочинниць зі сталою антисоціальною спрямованістю. У Канаді, якщо жінка відбуває строк ув'язнення понад два роки, мають бути створені умови поводження, наближені до умов її співжиття в суспільстві до ув'язнення. Це має здійснити будь-яка організація (державна, приватна), у віданні якої перебуває в'язниця. Надається особлива увага під час відбування покарання навчанню жінок суто жіночих спеціальностей: організовуються курси медичних сестер, підготовки перукарів тощо [137, 31-32]. Отже, визнається недоцільним засудження жінок на незначні строки ув'язнення. А якщо перебування в місцях позбавлення волі має тривати понад два роки, мають бути створені умови для збереження соціальних функцій та ролей жінки.

Досить цікавими є результати окремих спеціальних досліджень, здійснених на підставі аналізу міжнародного досвіду з відправлення кримінального правосуддя щодо жінок, які доводять ту думку, що ступінь суворості реалізації кримінальної відповідальності щодо засуджених жінок на всіх стадіях карного правосуддя є вищим ніж щодо чоловіків (за інших рівних умов). Висновки французьких фахівців, які досліджували практику притягнення жінок до кримінальної відповідальності, ґрунтуються на тих даних, що жінки частіше ніж чоловіки підлягають попередньому ув'язненню, а строки покарання, які вони реально відбувають, більш тривалі. Американські вчені вказують на той факт, що жінки, порівняно із чоловіками, піддаються арешту за менш тяжкі злочини (дрібні крадіжки, шахрайство, проституцію). Водночас, мотиви, характер злочину, досить низький рівень рецидиву серед жінок переконливо доводять, що вони не становлять особливої загрози для безпеки суспільства. Результати дослідження функціонування спеціальних судів та закладів для вирішення питання відповідальності неповнолітніх за неправомірну поведінку

дозволили американським ученим дійти висновку, що в таких установах систематичної дискримінації зазнають правопорушники жіночої статі, яких карають за провини, за які до осіб чоловічої статі заходи взагалі не вживаються; про існування подвійних стандартів оцінки неправильної поведінки в сім'ї (один - для хлопців, інший - для дівчат) [116, 88].

Більшість досліджень, в яких розглядається проблема виконання позбавлення волі щодо жінок, містить саме висловлювання з приводу доцільності утворення зовсім інших, відмінних від чоловічих кримінально-виконавчих установ.

С.В. Нікітенко пропонує за аналогією до розробленої системи ювенальної юстиції вивчити та розробити питання феміністичної юстиції, що повинна враховувати кримінально-правові, кримінально-процесуальні, кримінально-виконавчі аспекти жіночої злочинності. Складовою цього питання пропонують розглядати положення кримінально-виконавчого законодавства щодо визначення специфіки порядку та умов утримання жінок в ізоляції. Доводиться, що психофізіологічні особливості жінок мають позначитися на створенні нових жіночих установ у тих регіонах, де вони відсутні, та розукрупненні існуючих [131, 16-17].

Пропонують (І.В. Корзун) утворити муніципальні (обласні) кримінально-виконавчі колонії для жінок, з відповідним посиленням та законодавчим регулюванням діяльності психолого-психіатричних служб, із визначенням статусу працівників цих служб, як таких, що не перебувають у підпорядкуванні та службовій залежності від адміністрації установи [86, 21]. Заслуговують на увагу пропозиції забезпечити можливість проживання в окремих кімнатах, в яких життєві умови мають бути наближені до побутових умов на волі [177].

В.А. Бадира, професор В.О. Меркулова, професор Т.А. Шулежко, які пройшли шлях від керівників виправно-трудових установ до науковців, які присвятили свої роботи саме проблемам реалізації кримінальної відповідальності щодо жінок, доводять, що проблема особливостей

виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок має зайняти належне місце у кримінально-правовій, кримінально-виконавчій політиці держави. Актуальність цього питання зумовлюється наявністю більш сильного впливу позбавлення волі на особистість жінки. Аналіз поведінки засуджених жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі (стан, характер правопорушень, загальна обстановка в жіночих установах, ступінь антисоціальних настанов, особливе значення індивідуального психолого-педагогічного впливу у процесі виправлення) надають достатні підстави для існування суттєво відмінних (від чоловічих) за режимними вимогами видів установ для утримання засуджених до позбавлення волі жінок [6, 82; 7, 1, 10; 113, 190, 191, 225, 226; 206, 21]. Проблема специфічності умов та порядку утримання в місцях позбавлення волі засуджених жінок є складовою більш загального питання – гендерної експертизи кримінального та кримінально-виконавчого права.

У дослідженні не ставилося за мету дослідити саме гендерні аспекти кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, проте на окремих позиціях учених як таких, що доводять доцільність організації специфічних жіночих установ з виконання покарань, маємо зупинитися. Безумовно, соціальна сутність гендеру відтворюється в особливих психологічних якостях, здібностях та різновидах діяльності жінки, специфічному сприйнятті нею дійсності та реагуванні на неї, а отже, особливій суспільній поведінці. І хоча здебільшого наголошується на тому, що гендер відтворює, насамперед, соціальну унікальність особи, а не біологічну, проте загальновизнаним є той факт, що специфічні ролі та функції, що виконує жінка в суспільстві, є відтворенням певних її психофізіологічних особливостей [1; 38, 16; 84, 114; 120; 179, 23]. Правильною є точка зору тих науковців (О.М. Костенко), які вважають, що соціальна природа статі людини має розглядатися як вища форма розвитку біологічної природи людей чоловічої і жіночої статі, що означає: біологічна різниця між чоловіком і жінкою повинна адекватно відбиватися в соціальній різниці між ними [83, 69].

Засуджені жінки потребують на особливу увагу при застосуванні карально-виховних заходів впливу. На думку фахівців, специфіка перебування жінок у місцях позбавлення волі полягає не в якійсь особливій і загадковій природі жінки, а у функції материнства, що виконувалася більшістю жінок або має виконуватися в майбутньому. Отже, редукція до чоловічої моделі поведінки, на яку розрахована пенітенціарна система, на думку В.А. Бадири, зумовлена не якимись гендерними особливостями чоловіків, а саме відсутністю функції материнства, яка їй шкодить своїми зайвими потребами пенітенціарній системі. Саме такий підхід, на її думку, підтверджує той факт, що існування здебільшого чоловічої системи відбування покарання є даниною тому, що так набагато легше через невизнання (ніби за відсутністю) проблем материнства. Тому виправні системи організовані і функціонують саме відповідно до потреб засуджених чоловіків, саме їхні особливості беруться до уваги при проектуванні, розробленні заходів впливу та безпеки, порядку та умов відбування покарання. Як правило, правила, що визначають правовий статус засуджених жінок є певним доповненням до звичайних положень, що розраховані на чоловіків [6, 82; 7, 1, 10].

У спеціальних дослідженнях зазначених науковців доводиться, що кримінально-виконавча система, організація діяльності установ з виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок потребують на концептуальне переосмислення. Необхідно переглянути структуру та види установ для утримання жінок, позбавлених волі, вироблення соціальної бази для відповідної системної декриміналізації самого феномена місця відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок або ж їх суттєвого реформування [6, 82; 7, 1, 10; 113, 190, 191, 225, 226; 206, 21]. Докорінна реформа пенітенціарної системи зумовлюється також, на думку деяких учених (Г.О. Усатий), необхідністю застосування кримінально-правового компромісу, за допомогою якого можна значно зменшити перевантаження місць позбавлення волі [182, 102].

Результати здійсненого емпіричного дослідження є додатковим підтвердженням слушності такої точки зору. Достатньою підставою для визначення специфічності умов та порядку утримання в місцях позбавлення волі засуджених жінок є особливості кримінологічної, кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристики засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Питому вагу серед них складають ті жінки, до яких є можливим застосування альтернативних видів покарань, непов'язаних із тривалою ізоляцією від суспільства (обмеження волі, можливо арешт). Дані дослідження доводять те, що жінкам меншою мірою притаманні стійкі та злочинні переконання. Не заперечуючи той факт, що на поведінці засуджених жінок у місцях позбавлення волі суттєво позначається афектований стан, психотравмуючі переживання, що не в останню чергу зумовлюються умовами відбування покарання, маємо все ж таки підкреслити, що більшість жінок не піддається стягненням за період відбування покарання, має по декілька заохочень. Отже, є підстави для висновку, що процес виправлення більшості засуджених жінок відбувається в більш оптимальні строки.

Ще одна проблема, що опосередковано все ж таки впливає на порядок виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок, - це порядок визначення виду установи особам, які засуджені до позбавлення волі, тобто щодо суб'єкта, якому надано право для вирішення цього питання. Доцільно розглянути цю проблему в історичному та порівняльно-правовому аспектах. За КК 1960 р. досить конкретно та об'ємною була ст. 25, що визначала порядок та умови призначення покарання у вигляді позбавлення волі. Проте головним є те, що вона визначала такий порядок, за яким вид кримінально-виконавчої установи засудженому під час постановлення вироку визначав суд. Він же приймав рішення щодо зміни режиму виправної установи у випадках, визначених законом. У чинному КК 2001 р. взагалі про цей важливий момент не згадується. Проте це положення регламентується ст. 86 КВК, де йдеться про те, що вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі

відбувають покарання, визначається Державним департаментом з питань виконання покарань в Україні. Такий підхід законодавця до вирішення цього питання не відповідає основним напрямам реформування судової системи, перетворення України на правову державу, процесам посилення гарантій захисту особи у сфері правосуддя. Визначення суворості режиму утримання, доцільного обсягу обмежень, а отже, виду кримінально-виконавчої установи має бути сферою лише судової діяльності. Щодо жінок вважається взагалі доцільним поширити можливості та надати підстави для більшого судового розсуду під час вирішення питання щодо виду кримінально-виконавчої установи. Закон має дозволяти судам, з урахуванням суспільної небезпечності злочину, особистісних властивостей винної особи, обставин, що пом'якшують відповідальність, умотивувавши своє рішення, призначати частіше установи відкритого типу, мінімального рівня безпеки, але з полегшеними умовами утримання. Доцільним є визначення такого порядку, коли суд визначає вид виправної установи для відбування покарання, а Державний департамент із питань виконання кримінальних покарань бере на себе функцію розміщення в'язнів за режимами утримання [141, 5].

Другий рівень диференціації порядку відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок здійснюється за віком, наявністю судимості, поведінкою (незалежно від статі).

Так законодавче визначення цього виду диференціації відтворюється у змісті ст. 11 КВК. Існують різні установи для утримання дорослих та неповнолітніх засуджених жінок. У першому випадку позбавлення волі мають виконувати кримінально-виконавчі установи закритого типу – виправні колонії мінімального та середнього рівня безпеки. Щодо неповнолітніх жінок цей вид покарання виконується у спеціальній виховній установі (виховній колонії). Оскільки особливостям порядку виконання та відбування покарання щодо дорослих засуджених жінок присвячено в цілому все дослідження, у даному випадку здійсимо лише загальний аналіз особливостей, що стосуються неповнолітніх, позбавлених волі. В Україні є

11 виховних колоній для неповнолітніх: десять - для хлопчиків та одна (у Мелітополі Запорізької області) - для дівчат [183, 31]. У них, за даними Державного департаменту України з питань виконання покарань станом на 27.02.2008 р., утримувалося 1902 особи, із них 104 дівчини [195]. У виховних колоніях діє комплексна система заходів, що мають забезпечити умови життя засуджених, що не принижують людську гідність та відповідають нормам, що прийняті в суспільстві; мінімізувати вплив негативних наслідків позбавлення волі та відмінностей між життям в ув'язненні і на волі; підтримання та зміцнення соціальних корисних зв'язків; підвищення освітнього рівня та отримання професійних навичок тощо [64, 285].

Загальновизнаним серед учених є той факт, що кримінально-правові акти минулого, чинні, досвід інших країн доводять, що неповнолітні злочинці завжди визнавалися і визнаються злочинцями специфічними, які потребують застосування інших, порівняно із дорослими, заходів впливу [25, 205]. Аналіз змісту кримінально-виконавчого закону з точки зору визначення особливостей виконання найтяжчого кримінального покарання, яким є позбавлення волі, дає підстави стверджувати, що законодавець урахував особливості психофізичного, соціально-психологічного характеру, процеси інтелектуального та духовного розвитку неповнолітніх.

Практично в усіх основних загальних положеннях кримінально-виконавчого законодавства, що визначають: систему органів та установ виконання покарань, систему структурних ділянок у виправних закладах; порядок направлення до місць позбавлення волі; умови відбування засудженими покарання в одній установі, як правило, за місцем проживання; порядок застосування до засуджених спецзасобів, фізичного впливу, зброї; порядок придбання продуктів харчування, предметів першої потреби, матеріально-побутового забезпечення, надання короткострокових відпусток; порядок організації праці та оплати праці, суми зарахування на особистий рахунок, виокремлюються спеціальні положення, що стосуються особливостей вирішення зазначених питань щодо неповнолітніх. Отже,

законодавець відповідно до принципу диференціації кримінальної відповідальності практично в кожній главі, що містить норми, що стосуються взагалі всіх засуджених, наголосив на тому особливому, що має супроводжувати процес виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Підтвердженням реалізації не тільки принципу гуманізму, а й милосердя щодо специфічної категорії неповнолітніх засуджених, яка має бути більш соціально захищена під час реалізації кримінальної відповідальності, є наявність таких кримінально-виконавчих інститутів. Так, зокрема, це: існування спеціальних виховних установ (виховних колоній), що не входять до попередньо визначеної системи виправних колоній (мінімального, середнього та максимального рівнів); вимога законодавця щодо необхідності направлення осіб, які досягли 18 років, із виховних колоній тільки до колоній мінімального рівня (незалежно від тяжкості злочину); вимога щодо роздільного утримання неповнолітніх і дорослих як під час переміщення до місць позбавлення волі, так і в місцях позбавлення волі; організація дільниць соціальної адаптації, що можуть утворюватися лише у виховній колонії і значно поліпшують правовий статус засудженої особи, оскільки передбачають за 6 місяців до звільнення можливість перебування і навіть праці неповнолітніх за межами установи; безоплатне отримання освіти, харчування, одягу, взуття, комунально-побутових умов; значно більші нарахування на особистий рахунок - 75 % заробітної плати (у дорослих - 15 %).

Уперше у Кримінально-виконавчому кодексі виокремлено главу 21, що визначає безпосередньо особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми. У цій главі законодавець сконцентрував ті положення, що безпосередньо стосуються лише неповнолітніх, що є новелами кримінально-виконавчого законодавства, і в яких перш за все сконцентовано увагу на пом'якшення умов перебування засуджених неповнолітнього віку у місцях позбавлення волі.

Визначені у статтях 143-149 глави 21 КВК положення досить суттєво зменшують строк, що необхідно відбутися для переведення неповнолітнього на поліпшені умови утримання (1/4 строку покарання); визначають правовий статус неповнолітнього, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі взагалі та перебуває на поліпшених умовах, зокрема. Так додаткова можливість витрачати в місяць гроші в сумі 60 % мінімального розміру заробітної плати (крім загальних 100 % мінімального розміру заробітної плати); надання додаткових чотирьох короткострокових побачень, що можуть проходити за межами колонії (крім 12 короткострокових побачень – за загальними умовами); додаткове отримання трьох посилок та чотирьох бандеролей (крім дев'яти посилок та чотирьох бандеролей за загальними умовами); визначення в переліку заходів заохочення щодо неповнолітніх права на відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівника колонії, виходу за межі колонії в супроводі батьків (близьких родичів) не пізніше 20-ої години; надання можливості залишення у виховних колоніях з метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджених, які досягли 18-річного віку, до закінчення строку покарання, але не пізніше ніж до досягнення ними 22-х років, у сукупності є заходами, що сприятимуть засудженим жінкам неповнолітнього віку в їх ресоціалізації як під час відбування покарання, так і після звільнення. Зв'язок із зовнішнім світом, частіше спілкування із сім'єю (рідними) сприятимуть збереженню соціально корисних зв'язків, позначатимуться на психологічному стані неповнолітніх засуджених, а що найголовніше - значною мірою нейтралізують негативні наслідки перебування в місцях позбавлення волі, сприятимуть впевненості в тому, що після звільнення зможуть адаптуватися в суспільстві, а отже, мають запобігти в подальшому рецидивній злочинності з боку неповнолітніх.

Як уже зазначалося в попередніх розділах, особливістю соціально-демографічної характеристики засуджених жінок, які відбувають покарання

на мінімальному рівні безпеки, є той факт, що в цих установах разом із дорослими утримуються неповнолітні засуджені. Їх питома вага на час анкетування становила 5,9 % і пояснювалася тим фактом, що досліджувана установа має будинок дитини, де жінки неповнолітнього віку можуть тримати немовлят, малолітніх дітей віком до трьох років (у виняткових випадках – до чотирьох років). До цієї колонії переводяться жінки неповнолітнього віку, які є вагітними або ж мають малолітню дитину.

Ураховуючи певні тенденції омолодження складу засуджених жінок, які вперше відбувають позбавлення волі, особливості та специфіку виконання покарання у вигляді позбавлення волі в установі, яка має будинок дитини, створення в цих установах умов для народження та виховання дітей, маємо особливо прискіпливо проаналізувати із цієї точки зору окремі законодавчі положення, новели кримінально-виконавчого законодавства.

Зокрема, певні міркування виникають у зв'язку з порівнянням основних напрямів реформування виконання покарання у виховних колоніях та жіночих виправних закладах. Як уже зазначалося, за чинним кримінально-виконавчим законодавством внесені суттєві зміни до умов та порядку відбування покарання у виховних колоніях, де утримуються неповнолітні засуджені (статті 94-98, 143, 148 КВК). Гуманізм у реформуванні системи виконання покарання саме щодо цієї категорії засуджених є виправданим і має на меті зберегти або ж поновити соціально корисні зв'язки засудженого із суспільством, створити умови для збереження здоров'я, досягнення мети виправлення в оптимальні строки. У цьому напрямі дієвим є суттєве підвищення правового статусу неповнолітнього залежно від строку перебування у виховній колонії та ступеня виправлення (поведінки під час відбування покарання, ставлення до праці, навчання) під час його переведення на поліпшені умови утримання. Ці обставини є факторами, що значно відрізняють зміст поліпшених умов цієї категорії засуджених від змісту поліпшених умов для дорослих, що передбачають лише можливість додатково витратити в місяць гроші в сумі 50 % мінімального розміру

заробітної плати (крім загальних 100 % мінімального розміру заробітної плати). До того ж, у виховних колоніях в останні шість місяців відбування покарання засуджені, які переводяться до дільниці соціальної адаптації, взагалі можуть працювати на окремих виробничих об'єктах колонії або за межами колонії на інших об'єктах із дотриманням вимог безпеки і постійного контролю. Наведений перелік додаткових за обсягом прав, свобод та інтересів, що містять пільгові умови та умови утримання в дільниці соціальної адаптації виховної колонії, підвищують правовий статус засуджених, які в них утримуються, передбачають значне зменшення карної репресії, менший обсяг правообмежень, більш ефективні засоби для встановлення та збереження соціально корисних зв'язків.

Усі ці зміни набувають особливого значення для неповнолітніх, оскільки законодавець значно збільшив строк, на який адміністрація може залишити засудженого, якому виповнилося 18 років, у виховній колонії - до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними 22-х років (ст. 148 КВК). Законодавець визнав за доцільне не змінювати місце відбування покарання, умови утримання особи після досягнення нею 18 років із метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання. Отже, ця особа до 22-х років відбуває покарання в значно більш пільгових умовах, ніж жінки такого ж віку, які знаходяться в колоніях для дорослих, адже на неї в місцях позбавлення волі поширюються умови відбування покарання, що встановлені у виховній колонії для неповнолітніх і є значно більш пільговими.

Чи має взагалі і яким чином впливати реформування умов відбування покарання на зміст умов утримання засуджених жінок молодого віку, які перебувають у значно суворіших умовах, ніж ті, в яких перебували їх перевесники у виховній колонії? Те, що це має бути неодмінно, сумнівів не викликає. Оскільки це найбільш соціально уразлива категорія молодих засуджених жінок як таких, що вже мають дітей або ж матимуть у майбутньому.

У межах виправних колоній, де утримуються дорослі жінки, існують певні відмінності у правовому статусі засуджених відповідно до віку. Більш пільгові умови утримання пов'язуються з досягненням жінкою 55 років. Зокрема, ця категорія засуджених має право купувати продукти харчування і предмети першої потреби на гроші, одержані за переказами (ч. 1 ст. 108); дозволяється працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії (ч. 2 ст. 118); якщо вони не працюють, харчування, одяг, взуття, білизна, комунально-побутові послуги надаються безкоштовно (ч. 4 ст. 115); на особовий рахунок зараховується не менше як 50 % нарахованого їм місячного заробітку (ч. 2 ст. 120).

Відповідно до ст. 92 КВК у жіночих колоніях встановлюється роздільне тримання засуджених жінок на підставі наявності пенітенціарного рецидиву: уперше засуджені до реального відбування позбавлення волі утримуються окремо від тих, хто раніше відбував покарання у вигляді позбавлення волі. Практично це різні установи, в яких існує однаковий режим, відповідний мінімальному рівню безпеки. Отже, умови відбування покарання в установах, де утримуються засуджені, які вперше відбувають позбавлення волі, та в установах для утримання рецидивісток практично не відрізняються. Сам факт роздільного утримання має запобігти негативному впливу осіб більшого ступеня антисоціальної настанови, до яких уже застосовувалося позбавлення волі, на засуджених жінок, які вперше відбувають реально це покарання.

Вимоги щодо роздільного утримання засуджених відповідно до цієї норми не поширюються лише на лікувальні заклади місць позбавлення волі і колонії, призначені для утримання і лікування інфекційних хворих засуджених. Проте зміст ч. 3 ст. 141 КВК дає підстави стверджувати, що принцип роздільного утримання також не поширюється на вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, оскільки законодавець стверджує: «Засуджені жінки з вагітністю понад чотири місяці або які мають дітей віком до трьох років... направляються адміністрацією виправної колонії для дальшого відбування покарання у виправну колонію, при якій є будинок

дитини». У цьому випадку порядок направлення цієї категорії жінок до установ, що мають будинок дитини, обмежується лише одним критерієм – тяжкістю вчиненого злочину. Норма не застосовується до жінок, які позбавлені волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини (ч. 1 ст. 141). І нічого не згадується про наявність факту попереднього відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Наступний критерій диференціації засуджених жінок під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі залежить від строку відбутого покарання та поведінки за час перебування в установі з виконання покарання. Відповідно до ст. 94 КВК у виправних колоніях мінімального та середнього рівня безпеки (як жіночих, так і чоловічих установах) створюються дільниці карантину, ресоціалізації, посиленого контролю, соціальної реабілітації. Це є новелою у кримінально-виконавчому законодавстві. Законодавець не лише визначив окремі дільниці, а й визначив категорії засуджених до позбавлення волі осіб, які там мають утримуватися. У загальному вигляді визначив головне призначення дільниць.

У дільниці карантину, діагностики і розподілу утримуються всі новоприбулі до колонії засуджені жінки, які протягом 14 діб піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. За результатами медичного обстеження, первинної психодіагностики і психолого-педагогічного вивчення, на підставі кримінологічної, кримінально-правової характеристики на кожного засудженого складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи, що затверджується начальником колонії (статті 94, 95).

У дільниці ресоціалізації утримуються засуджені, які направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу. Усі засуджені розподіляються по відділеннях соціально-психологічної служби і розміщуються в жилих приміщеннях з локальним спільним проживанням членів відділення (статті 94, 96). Саме засуджених, які перебувають у цій дільниці, стосуються

законодавчі положення щодо переведення через 1/3 строку на поліпшені умови утримання.

У дільниці посиленого контролю утримуються засуджені, які під час перебування в дільниці карантину, діагностики і розподілу виявили високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження протиправної поведінки, а також засуджені, які не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки і переведені з інших дільниць. Для засуджених, які утримуються в дільниці посиленого контролю у виправних установах мінімального та середнього рівня безпеки, установлюється режим, передбачений для утримання засуджених у виправних колоніях максимального рівня безпеки. На кожного засудженого розробляється спеціальна індивідуальна програма, що передбачає заходи індивідуально-виховного, психотерапевтичного, психокорегуючого характеру. Після реалізації цієї програми за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії засуджений переводиться до дільниці ресоціалізації (статті 94, 97).

У дільниці соціальної реабілітації утримуються (окрім засуджених вперше до позбавлення волі за злочини, учинені з необережності, невеликої та середньої тяжкості) засуджені, які, відбуваючи покарання у вигляді позбавлення волі в установах мінімального та середнього рівня безпеки, стали на шлях виправлення, відбули визначену законом частину строку покарання (1/4 - за злочин середньої тяжкості; 1/3 - за умисний тяжкий злочин; 1/2 - за особливо тяжкий злочин, якщо раніше звільнявся умовно-достроково і вчинив умисний злочин протягом не відбутої частини покарання) і переведені до дільниці соціальної реабілітації (ст. 101 КВК). Отже, формальною підставою для переведення є строк відбутого покарання, призначеного судом, фактичною – ступінь виправлення: особа має стати на шлях виправлення. Останнє має особливе значення, оскільки передбачає суттєве пом'якшення умов відбування покарання, зменшення обсягу правообмежень.

Практично в засуджених з'явилася можливість суттєво скоротити час перебування за ґратами, опинитися в більш пільгових умовах. Порядок та умови утримання засуджених у дільницях соціальної реабілітації докорінно змінюють правовий статус засуджених, що майже дорівнює правовому статусу осіб, засуджених до обмеження волі, які відбувають покарання у виправних центрах (кримінально-виконавчих установах відкритого типу) (статті 59, 99 КВК). Так у дільниці соціальної реабілітації засуджені утримуються під наглядом, на території житлової зони під охороною; у вільний від роботи час користуються правом пересування в межах території дільниці; з дозволу адміністрації вільно пересуваються в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної роботи або у зв'язку з навчанням; можуть носити цивільний одяг, мати при собі гроші, цінні речі, користуватися грошима без обмеження; мають право відправляти листи, отримувати бандеролі, посилки, передачі, одержувати короткострокові побачення без обмеження, а тривалі – до трьох діб один раз на місяць; після відбуття шести місяців покарання в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов із дозволу адміністрації колонії можуть проживати в межах населеного пункту, де розташована колонія, зі своїми сім'ями, купувати жилий будинок і заводити особисте господарство на території дільниці.

Отже, за змістом обсягу правообмежень під час відбування певної частини строку покарання в дільниці соціальної реабілітації кара має полягати лише в нагляді, а отже, в обмеженні права пересуватися і обирати місце проживання, та обов'язковості праці засудженої.

Ці умови та порядок виконання покарання практично є ідентичними у виправних центрах, де виконується покарання у вигляді обмеження волі, у колоніях-поселеннях, де за попереднім Виправно-трудовим кодексом засуджені відбували частину покарання у вигляді позбавлення волі, і, врешті, у кримінально-виконавчих установах мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання та дільницях соціальної реабілітації, за

чинним законодавством. Як стверджує Є.М. Бодюл, у таких умовах доцільно утримувати осіб із загальною позитивною і невизначеною спрямованістю особистості, тих, кого можна віднести до «ситуаційного» і «нестійкого» типів злочинців, які вчинили злочини середньої і невеликої тяжкості, а також злочини з необережності» [23, 14]. Проте вважається, що ці умови є менш ефективними для осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі, осіб, які вчинили крадіжки, насильницькі злочини і хуліганство. Можливо з точки зору направлення цих засуджених безпосередньо за вироком суду до установ відкритого типу, ця позиція є правильною. У дослідженні розглядаються ті випадки, коли напіввільні умови утримання застосовуються щодо осіб, які відбувають позбавлення волі, на завершальному етапі. Отже, визначення законодавцем можливості застосування переведення до дільниці соціальної реабілітації до практично всіх категорій засуджених жінок, не залежно від тяжкості вчиненого злочину, за умови настання матеріальних та формальних підстав, є цілком виправданим.

Правильною є точка зору, що історично виникнення таких умов утримання засуджених є процесом становлення та розвитку диференційованої системи установ виконання покарань, що вперше була закріплена ще Тимчасовою інструкцією про позбавлення волі як міру покарання і про порядок відбування такої 1920 р. та віднайшла своє відтворення в першому Виправно-трудоному кодексу УРСР 1925 р. У спеціальному дослідженні історичних аспектів виникнення в Україні установ відкритого типу доводиться, що в ті часи законодавство закріплювало та регламентувало порядок функціонування землеробських колоній та випробувальних установ для осіб, щодо яких були підстави для послаблення режиму або дострокового звільнення. Після 1925 р. вони перетворилися на трудові колонії та перехідно-трудова будинки як заключний етап відбування покарання в умовах напіввільного режиму, головною метою якого було перевірити готовність засудженої особи до життя на волі. Проте в

подальшому ця система не набула розвитку у зв'язку з посиленням репресивного характеру каральної політики радянського уряду. У 50-ті рр. XX ст. зі зміною виправно-трудової політики цей процес набув актуальності, пов'язується із зародженням та розвитком колоній-поселень, застосуванням умовного звільнення із місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці, що практично й уособлювали установи відкритого типу [23, 7-8].

Проте зіставлення змісту розглянутих кримінально-виконавчих норм, передбачених статтями 94 та 101 КВК, дає підстави для твердження щодо недосконалості законодавчого визначення окремих положень. Так у ч. 6 ст. 94 КВК зазначається, що в дільниці соціальної реабілітації утримуються засуджені, які направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу, а також переведені з дільниці ресоціалізації. Отже, майже відразу після прибуття в установу (через два тижні) засуджені можуть бути переведені з дільниці карантину до дільниці соціальної реабілітації. Це є не зовсім зрозумілим, оскільки основною вимогою переведення до дільниці соціальної реабілітації закон визначає матеріальну підставу (крім фактичної) – позитивну поведінку протягом певного строку відбування покарання, певний ступінь виправлення: особа має стати на шлях виправлення.

До того ж, перелік засуджених, які не підлягають переведенню до дільниці соціальної реабілітації, в окремих випадках дає привід для певних міркувань. Справедливим є рішення законодавця обмежити це право щодо осіб, які злісно порушують вимоги режиму в місцях попереднього ув'язнення та в колоніях, оскільки переведення до дільниці є, насамперед, засобом заохочення засуджених до правомірної поведінки і пов'язано, перш за все, із певним ступенем виправлення: особа має стати на шлях виправлення. Не викликає заперечень заборона щодо переведення до дільниці інвалідів I та II групи, осіб пенсійного віку, оскільки робота в умовах відбування покарання у дільниці соціальної реабілітації, як правило, є тяжкою. Засуджені мають себе утримувати самостійно. Непереведення засуджених, які не пройшли

повний курс лікування венеричних захворювань, активної форми туберкульозу, психічного розладу, алкоголізму та наркоманії, викликано, насамперед, видами захворювань, що є небезпечними для оточуючих, потребують систематичного примусового лікування під наглядом адміністрації установи. Щодо вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років, мова піде окремо в наступному розділі.

Системно-правовий аналіз змісту статей 11, 18, ч. 3 ст. 138 КВК дозволяє визначитися ще з декількома питаннями, що стосуються термінології, що використовується кримінально-виконавчим законодавством. Якщо прослідкувати за змістом цих статей, зазначимо: виправні колонії мінімального рівня безпеки поділяються на колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання і колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання (ч. 5 ст. 11 КВК). У виправній колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання відбувають покарання засуджені вперше до позбавлення волі за злочини, учинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості, а також особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання і колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК (ч. 2 ст. 18 КВК). У виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання встановлюється режим, передбачений ст. 99 КВК для засуджених, які утримуються в дільниці соціальної реабілітації.

Отже, постає декілька питань: чи є поняття виправної колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання та дільниці соціальної реабілітації тотожними, оскільки умови утримання та категорії засуджених, які там перебувають, є однаковими? Якщо ні, тоді за яких умов і коли засуджені переводяться до виправної колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання? Кримінально-виконавче законодавство (ст. 101) визначає лише матеріальні та формальні підстави переведення до дільниці соціальної реабілітації: особа, яка стала на шлях

виправлення, має відбути не менше $1/4$ строку покарання, призначеного за злочин середньої тяжкості, не менше $1/3$ – за умисний тяжкий злочин, не менше $1/2$ – за особливо тяжкий злочин. Отже,, переведення до дільниці соціальної реабілітації не може застосовуватися до засуджених, які відбувають позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості. Маємо також розуміти, що таких жінок у місцях позбавлення волі немає. Проте ст. 18 КВК визначає цю категорію як таку, що може утримуватися в колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання. Можливо, законодавець керується тим, що в цих осіб строки позбавлення волі є незначними. А чи справді це так? Це питання, безумовно, потребує свого додаткового дослідження.

2.3. Особливості виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років

Уперше в кримінально-виконавчому законодавстві виокремлено в певній главі (глава 21) статті, що визначають особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками. Особливі умови мають створюватися для утримання в місцях позбавлення волі вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років. Законодавець визначає необхідність організації в жіночих виправних установах будинків дитини, де засуджені жінки (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини) можуть поміщати своїх дітей віком до трьох років (ст. 141 КВК). Принцип гуманізму, милосердя щодо розглянутої категорії виявляється в наданні можливості жінкам, засудженим до позбавлення волі, проживати за певних умов за межами виправної колонії (ст. 142 КВК).

Проте інші особливості, що, передусім, пов'язані зі станом вагітності жінки, наявністю малолітніх дітей, визначені в багатьох інших нормах КВК України, що регламентують порядок та умови виконання покарання, правовий статус жінок, засуджених до позбавлення волі (статті 18, 101, 106, 108, 111, 112, 115, 118, 120, 132 КВК). Так щодо цієї категорії засуджених жінок існують особливі умови застосування дисциплінарної практики, засобів фізичного впливу, спецзасобів, зброї. Більш пільгові умови отримання продуктів харчування, предметів першої потреби, отримання посилок, передач, бандеролей. Надаються додаткові можливості для отримання короткочасної відпустки з виїздом за межі установи. Певні категорії засуджених жінок мають право не працювати під час відбування покарання. Отже, проблема особливостей виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо певної категорії засуджених жінок (передусім, вагітних, жінок, які мають дітей віком до трьох років) зайняла належне місце

у кримінально-виконавчій політиці, законодавстві держави.

Материнство – це основна соціальна функція жінки. Це мета, якої намагається досягти жінка незалежно від віку, освіти, майнового та соціального становища. Діти – це майбутнє суспільства. Тому стан вагітності та материнство охороняється державою. Безумовно, охорона материнства – проблема багатоаспектна і про неї можна говорити під кутом зору медицини, права, моральності, охорони навколишнього середовища [29, 91]. Як вважають фахівці, материнство в нормі – це коли в жінки існує почуття любові та відповідальності за своїх дітей, коли їй притаманна якість відкликатися на їхній фізичний та психічний стан, до того ж прагнення до психологічного їх супроводження по життю. З одного боку, воно має суто біологічні передумови, проте в суспільстві постає як сформоване у процесі історичного розвитку соціальне замовлення, що визначає самосвідомість та почуття жінки-матері [127, 25].

Саме такий підхід має зумовлювати реформування системи кримінального правосуддя щодо жінок, удосконалення умов та порядку відбування кримінальних покарань (насамперед, позбавлення волі). Проблема зміцнення сімейних стосунків засудженої жінки, створення належних умов для підтримання зв'язку матері із дітьми, які перебувають на волі під піклуванням рідних, державних установ, є надто серйозною та важливою для подальшого процесу ресоціалізації жінки, її виправлення, адаптації до умов вільного життя.

У двох з дванадцяти установ Департаменту по виконанню покарань в Україні для дорослих засуджених жінок є будинки дитини – в м. Одеса та м. Чернігів [24, 67]. У цих установах актуальною є проблема створення необхідних умов для утримання вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років. Це питання охорони здоров'я цієї специфічної категорії засуджених, їхнього фізичного та психічного стану, належного захисту дитини та створення умов для її повноцінного розвитку. Останнє є невід'ємною складовою національної проблеми правового захисту інтересів

дитини, коли благополуччя дітей та їх нормальний розвиток можливі лише за наявності ефективного законодавчого та соціального захисту [136, 66]. Врешті, для держави це, насамперед, питання належного захисту її майбутнього. Малолітні діти за ґратами - це нонсенс. Отже, питання складне і має вирішуватися в комплексі щодо благополуччя як матері, так і дитини. До того ж, складність та суперечність виконання позбавлення волі щодо цих засуджених полягають у тому, що, з одного боку, держава має забезпечити виконання вироку, а отже, утримувати їх в умовах суттєвих обмежень, проте з другого - має піклуватися про психічний стан жінки та її дитини, зберегти їхнє здоров'я, сприяти укріпленню почуттів жінки як матері, забезпечити повноцінний розвиток дитини.

Проблемам особливого значення впливу сім'ї та можливостей спілкуватися із дітьми на стан виправлення жінок під час відбування позбавлення волі нами присвячено декілька публікацій, в яких доводиться, що мають бути визначені особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі вагітними жінками та жінками, які мають у кримінально-виконавчій установі дітей у віці до трьох років. Ці особливості саме зумовлені соціально-демографічними, психофізичними властивостями жінок, особливим станом, в якому вони перебувають, необхідністю створення умов для фізичного та психічного розвитку дитини [147;148]. До того ж, підтримуємо позицію вчених, які доводять у спеціальних дослідженнях з проблем материнства в умовах ізоляції жінки той факт, що окремі особливості психічного стану цих жінок, складність ситуації полягає в тому, що засуджені жінки випадають із понять «просто жінка», «жінка-мати». Вони є відчуженими суспільством, а отже, й самі демонструють та переживають цю відчуженість до інших людей, усього світу, в окремих випадках навіть до себе самої. Існує загроза, що це може поширитися й на дитину [127, 26]. Отже, соціально-психологічна підтримка цим жінкам потрібна як ніколи раніше.

У зв'язку із цим заслуговують на увагу відповідні законодавчі

положення, міжнародні стандарти та міжнародний досвід у сфері визначення доцільного обсягу кримінальної репресії, особливостей реалізації кримінальної відповідальності, виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей.

Відповідно до ст. 24 Конституції України, рівність прав жінок і чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, установами пенсійних пілг; створенням умов, що надають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пілг вагітним жінкам і матерям [80, 7].

Отже, положення кримінально-виконавчого законодавства відтворюють принципові конституційні положення, згідно з якими особливості сучасного правового статусу жінки пов'язуються із її репродуктивними, материнськими функціями. За Основним законом держави охорона здоров'я жінки та дитини мають ґрунтуватися на забезпеченні спеціальних соціальних гарантій для вагітних жінок та жінок, які мають дітей. Безперечно, цей напрям соціальної політики має відтворюватися й у реформуванні кримінального та кримінально-виконавчого законодавства щодо визначення доцільного обсягу кримінальної репресії, виду та строку покарання, умов та порядку його відбування, зокрема, позбавлення волі. Зрозуміло, що, передусім, мають бути враховані інтереси дитини, надання можливостей для її нормального фізичного, психічного та емоційного розвитку, для чого особливе значення мають саме умови, в яких дитина перебуває в перші роки свого життя, із ким спілкується, як часто бачить свою матір, її посмішку, відчуває її підтримку.

Відстежимо, яким чином захищаються права дитини на міжнародному рівні, у загальних та спеціальних міжнародних документах як міжнародного, так і регіонального рівнів. Так ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські

та політичні права (ООН) визначає, що кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі засоби захисту, що є необхідними в її становищі як малолітнього з боку її сім'ї, суспільства і держави [117, 24].

Більш конкретно визначені міжнародні стандарти в галузі захисту прав дитини в Конвенції про права дитини (ООН), що в статтях 3, 9 наголошує на тому, що держава має: забезпечити дитині такий захист і піклування, що необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права та обов'язки її батьків чи інших осіб, які відповідають за неї за законом; забезпечити те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно із судовим рішенням визначають відповідно до застосованого закону і процедур, що таке розлучення необхідне в інтересах дитини [75, 6; 7].

У спеціалізованих міжнародних документах, таких як Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, Європейські в'язничні правила, це питання регламентується вже відносно специфічності умов утримання вагітних жінок, жінок, які мають малолітніх дітей у в'язниці. Зазначені документи майже однаково визначають стандарти в цій сфері, наголошуючи таке: жіночі установи повинні мати особливі приміщення для догляду за вагітними жінками та жінками, які народили дитину; у тих випадках, коли це можливо, пологи мають відбуватися за межами установи, якщо ж дитина народилася у в'язниці, про цю обставину не слід згадувати у свідоцтві про народження; якщо жінка залишає дитину при собі, необхідно передбачити створення ясел із кваліфікованим персоналом, де мають утримуватися діти в той час, коли вони не перебувають під піклуванням матері. Проте Європейські в'язничні правила, крім загального визначення цих положень, надають коментар щодо доцільності умов їх використання у правозастосуванні. Так, зокрема, щодо вирішення питання щодо спільного мешкання матері і дитини зазначається, що це положення може бути

реалізоване в різних країнах по-різному, залежно від ситуації, що складається в державі. Не може бути ніяких узгоджень щодо спільного мешкання матері і дитини, оскільки це цілком залежить від місцевих звичаїв, поглядів, досвіду, наявних матеріальних можливостей. Проте підкреслюється, що з медичної точки зору першочергове значення має психофізичний стан матері та дитини, їх благополуччя. Незалежно від поглядів щодо доцільності строку відділення дитини від матері, умов в'язниці, в яких вона має розвивати свої особисті стосунки з дитиною, адміністрація має надавати цим питанням особливого значення. Усі зусилля мають бути направлені на те, щоб були розроблені такі умови утримання в ізоляції жінки з дитиною, які б максимально наближалися до середніх гарних умов їх мешкання в суспільстві. Виходити з того, що тривалий догляд матері за дитиною, особливо в перші місяці після її народження, є важливим для майбутнього благополуччя дитини. Адміністрація установи має зробити все залежне від неї для забезпечення нормального здоров'я, зростання, суспільного, емоційного та інтелектуального розвитку дитини та підтримки матері в цей найскладніший для неї період життя, тяжких умов існування в ізоляції [118, 6; 48, 55-56, 96-97].

Досвід інших держав підтверджує те положення, що це питання вирішується досить по-різному [51, 114-115; 113, 214-215; 150]. У Болгарії засуджені жінки не мешкають разом зі своїми новонародженими дітьми. Діти живуть в окремих приміщеннях. Мати має право шість разів на добу приходити до своєї дитини і спілкуватися протягом години. Дитина залишається в установі приблизно до 10 - 12 місяців, а потім передається до дитячого будинку, якщо її не забирають на виховання рідні засудженої жінки. Спільно зі своїми дітьми в окремих кімнатах утримуються засуджені у в'язницях Великої Британії. На них цілком лежить турбота про дитину. Під час роботи матері вона перебуває в дитячій кімнаті під наглядом спеціально підготовлених для цього засуджених, які мають дітей віком до трьох років. В Ірландії, як правило, мати завжди мешкає разом зі своєю дитиною у в'язниці,

проте досить рідко строк перебування дитини разом із матір'ю є більшим ніж один рік. У Греції також забезпечуються умови спільного утримання матері та дитини. У Данії дитина залишається разом із матір'ю, доки їй не виповниться один рік. Якщо дійдуть висновку, що це в інтересах дитини, цей строк може бути продовжений. Реальна практика така: засуджені, які відбувають покарання, можуть утримуватися разом зі своїми дітьми, доки їм не виповниться 3 роки. У Латвії у в'язницях існують спеціальні кімнати для матерів, де вони живуть по двоє з дітьми в одній кімнаті. У Німеччині в різних місцях існують тюремні заклади, де можуть утримуватися разом засуджені жінки зі своїми дітьми. Вони є невеликими і строк, протягом якого дозволяється жінці перебувати там із своєю дитиною, є різним - від трьох до шести років. У Фінляндії для осіб, які відбувають тюремне ув'язнення, створено спеціальні блоки матері та дитини з належними умовами. Коли мати зайнята на роботі, діти не залишаються без нагляду. Їх нагляд забезпечують кваліфіковані дитячі працівники. У США, як правило, після арешту матері діти залишаються на піклування родичів. Існує практика, коли відразу після пологів дитина передається рідним або ж до притулку.

Досить цікавою є законодавча та правозастосовна практика в цьому питанні в Росії, оскільки в 90-ті рр. XX ст. проводилися спільні експерименти, спеціальні дослідження українських і російських учених, практичних працівників із проблем підвищення ефективності виконання позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мали дітей віком до трьох років. У жіночих установах проводилися опитування з приводу доцільності спільного мешкання в умовах ізоляції матері і дитини. У спеціальній літературі наводяться результати цього опитування: позитивно поставилися до спільного проживання матері і дитини 71,3 % працівників кримінально-виконавчих установ (із них 49,5 % пов'язують реалізацію цієї можливості з поведінкою засудженої і вважають, що в основу розроблення критеріїв надання права на спільне мешкання мають бути покладені інтереси дитини, її благополуччя); 23,5 % опитаних визначили своє негативне ставлення до

цього питання; 5 % взагалі не визначилися з відповіддю. Анкетування засуджених показало: 61,9 % підтримують доцільність спільного мешкання матері і дитини; 30,2 % - не підтримують; 7,9 % засуджених висловили свою байдужість до цього питання [163, 7].

У Росії в останні роки спостерігається збільшення кількості засуджених жінок, які мають при собі дітей. Їх кількість сягає майже 600 осіб [155, 52]. Вагітні жінки та жінки з малолітніми дітьми утримуються в колоніях, що мають будинки дитини і породільні відділення, незалежно від виду режиму установи, призначеного судом (проте правовий стан цих засуджених відповідає саме тому виду режиму установи, що був визначений судом). Кримінально-виконавче законодавство Росії дещо виокремлює серед усіх засуджених жінок, які є вагітними та мають при собі малолітню дитину, категорію вагітних жінок та жінок, які тільки народили і продовжують годувати свою новонароджену дитину [181, XXXII, XXXVII, 44, 45, 52, 54, 57, 63].

Так взагалі всі засуджені жінки, які є вагітними та мають дітей (віком до трьох-чотирьох років), можуть купувати за кошти, які є на особистому рахунку, у межах півтора мінімального розміру заробітної плати, продукти харчування та предмети першої необхідності. Усі засуджені не обмежені у використанні своїх коштів на ці потреби, але за однієї умови – вони мають бути заробленими в місцях позбавлення волі. Мають право отримувати будь-яку кількість посилок та передач на підставі медичного висновку (інші засуджені жінки отримують шість посилок на звичайних умовах та дванадцять – на полегшених), на їхній особистий рахунок мають бути перераховані не менше 50 % заробітної плати (щодо інших засуджених ця норма становить 25 %).

Як зазначалося, за законодавством Росії виокремлюються вагітні жінки та жінки, які годують своїх новонароджених дітей, щодо яких встановлюються більш пільгові умови. У разі, якщо вони не працюють (тобто можливість жінки не працювати в місцях позбавлення волі обмежена віком

дитини та фактом того, чи годує жінка свою новонароджену дитину), надається безоплатне харчування, створюються поліпшені житлово-побутові умови, установлюються підвищені норми харчування. Ця категорія жінок не може бути переведена до штрафного ізолятору та приміщення камерного типу. Важливим є конкретне визначення на законодавчому рівні того факту, що жінки можуть у будь-який вільний від роботи час без обмеження спілкуватися з дітьми, які знаходяться в будинку дитини. До того ж, ст. 100 КВК Росії визначає право цих жінок на спільне проживання зі своїми дітьми. Безумовно, це право не є імперативним, а залежить від суб'єктивної думки адміністрації установи, поведінки засудженої жінки, її ставлення до дитини. Проте вже сам факт законодавчого визначення цього є позитивним і актуальним на даному етапі формування кримінально-виконавчого законодавства в Україні [160, 36-37].

Визначені соціально-правові та міжнародні аспекти мають позначитися на вдосконаленні кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, що є безпосередньо предметом дослідження, саме в частині визначення особливостей виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років.

Аналіз кримінально-виконавчих аспектів передбачає з'ясування змісту інституту звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, передбаченого ст. 83 КК України. Відповідно до чинного кримінального законодавства жінки, які стали вагітними або ж народили дітей під час відбування покарання, засуджені до обмеження волі або до позбавлення волі, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, можуть бути звільнені судом від відбування покарання в межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і досягненням дитиною трирічного віку. Цей вид звільнення застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, які дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самотійно

забезпечити належні умови для виховання дитини.

Після досягнення дитиною трирічного віку або ж у разі її смерті суд залежно від поведінки засудженої може звільнити її від покарання або замінити його більш м'яким покаранням чи направити засуджену для відбування покарання, призначеного судом. У цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання.

Якщо ж засуджена, яка була звільнена від відбування покарання, відмовляється від дитини, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, або систематично вчинює правопорушення, що спричинили адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення, суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком суду. У разі вчинення в період звільнення нового злочину, суд призначає покарання за правилами сукупності злочинів та вироків.

У дослідженні не ставилося за мету здійснювати аналіз кримінально-правових аспектів застосування інституту, передбаченого ст. 83 КК. Проте дослідження кримінально-виконавчого законодавства в частині застосування цього специфічного інституту передбачає звернути увагу на окремі положення цієї норми, що визначають сферу застосування інституту. Зокрема, йдеться про те, що звільнення від подальшого відбування покарання здійснюється щодо жінок, які стали вагітними або ж народили дітей під час відбування покарання.

Історичний аналіз формування умов застосування цього інституту свідчить про те, що сутність цього інституту в редакційному відношенні відтворювалася в КК України 1960 р. та ВТК України 1960 р. дещо по-різному [61, 74-76]. Так якщо в КК йдеться про те, що відстрочка застосовується до «жінок, які завагітніли або народили дітей під час відбування покарання», то у ВТК уже визначається, що відстрочка

застосовується до «засуджених вагітних та жінок, які мають дітей у віці до трьох років», що є більш правильним за змістом і передбачає більш широку сферу застосування інституту і не вимагає в обов'язковому порядку встановлювати факт народження дитини саме під час відбування покарання. У ході реалізації кримінальної відповідальності засудженої жінки можуть настати зміни в її вирoku на підставі помилування, амністії, перегляду вирoku на підставі відкритих нових обставин учинення злочину. Може статися так, що за кримінально-правовими підставами ця жінка може сподіватися на застосування розглянутого інституту. Проте дитину вона народила ще до притягнення її до кримінальної відповідальності. Цікавим є те, що саме в такій редакції, що властива була кримінально-виконавчій нормі, «вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей у віці до трьох років», був сформульований кримінально-правовий інститут відстрочки виконання вирoku щодо зазначеної категорії жінок (ч. 3 ст. 46¹ КК 1960 р.). Законодавець у КК 1960 р. визначав два інститути, що застосовувалися до цієї специфічної категорії засуджених: відстрочку виконання вирoku та відстрочку відбування покарання щодо вагітних та жінок, які мали малолітніх дітей. Зміни в змісті цих інститутів та їх редакції були зумовлені, передусім, прийняттям нового кримінального законодавств 2001 р., за яким визначалися: звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК), та звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК). Законодавець сформулював соціально-демографічні підстави застосування останнього як такі, що вимагали настання вагітності та народження дитини під час відбування покарання – «стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання», що навряд чи є доцільним.

Уважаємо більш досконалою редакцію кримінально-правової норми, що лише визначатиме факт наявності в жінки малолітніх дітей, незалежно від часу народження дитини (до засудження чи під час відбування покарання) [132, 130; 74, 135].

На увагу заслуговують спеціальні дослідження, в яких доводиться необхідність поширення сфери застосування кримінально-правових інститутів звільнення жінок, які є вагітними, мають малолітніх дітей, від відбування покарання за рахунок удосконалення соціально-демографічних та кримінально-правових підстав [167, 47].

Слід зазначити, що у кримінально-виконавчому законодавстві соціально-демографічні підстави формулюються таким же чином. Так у ч. 3 ст. 141 КВК ідеться про те, що засуджені жінки з вагітністю понад чотири місяці або які мають дітей віком до трьох років (тобто народили дітей у місцях позбавлення волі), у випадках, коли до них не застосовується звільнення від відбування покарання відповідно до ст. 83 КК, направляються для подальшого відбування до виправної колонії, при якій є будинок дитини [90, 77].

За чинним кримінально-виконавчим законодавством (ст. 141 КВК) дитина може утримуватися поряд із матір'ю в будинку дитини при колонії до трьох років (у виняткових випадках, коли дитина досягла 3-річного віку, а не відбула частина покарання засудженої не перевищує одного року і вона сумлінно виконує свої материнські обов'язки, - до чотирьох). Кількість засуджених жінок, вагітних та тих, хто має дитину віком до трьох років, відносно невелика. У досліджуваній установі вона залежала від кількості засуджених жінок, які утримувалися в установі, від інтенсивності застосування кримінальних інститутів дострокового звільнення від відбування покарання. Якщо в 70-80-ті рр. ХХ ст. кількість дітей у будинку дитини в досліджуваній установі сягала понад 100 осіб, у 2007 р. в будинку дитини утримувалися відповідно 39 дітей.

Кримінально-виконавчі аспекти особливостей порядку відбування покарання цією категорією засуджених жінок, залежно від їхніх соціально-демографічних властивостей, маємо розглянути на двох рівнях. По-перше, доцільно розглянути особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі, що визначені в загальних кримінально-виконавчих нормах,

що регулюють усі сфери діяльності виправних установ. По-друге, визначення особливостей відбування позбавлення волі вагітними жінками та жінками, які мають дітей віком до трьох років, стосується аналізу змісту норм, що визначені главою 21 «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми» розділу III «Виконання покарання у виді позбавлення волі».

Так щодо першого рівня визначення особливостей режимних вимог утримання в місцях позбавлення волі жінок, які є вагітними, мають дітей віком до трьох років, слід звернути увагу на той факт, що особливості порядку та умов виконання та відбування покарання щодо них визначені в кожній главі розділу III «Виконання покарання у виді позбавлення волі», відповідно до напрямів функціонування системи виконання і відбування позбавлення волі. Отже аналіз ефективності й доцільності законодавчого визначення цих особливостей передбачає звернення до більшості кримінально-виконавчих норм, що регламентують процес виконання покарання щодо всіх засуджених.

Досить суттєвою є різниця в обсязі наданих законом прав у сфері забезпечення продуктами харчування, предметами першої необхідності, коштами, можливістю побувати у відпустці. Вагітні жінки, жінки, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, мають право купувати продукти харчування і предмети першої необхідності на гроші, одержані за переказами, на суму мінімального розміру заробітної плати (ч. 1, 5 ст. 108), тоді як інші засуджені жінки – лише на зароблені кошти. Можуть одержувати додаткові посилки (передачі) і бандеролі в кількості і асортименті, що визначаються медичним висновком (ч. 3 ст. 112), тобто практично це питання віддається на розсуд лікаря. За загальними правилами кількість посилок (передач) не може перебільшувати семи. Дозволяється працювати за їх бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії (ч. 2 ст. 118). Для вагітних та матерів-годувальниць створюються поліпшені житлово-побутові умови та встановлюються підвищені норми харчування, якщо вони

не працюють, харчування, одяг, взуття, білизна, комунально-побутові послуги надаються безкоштовно (ч.ч. 3, 4 ст. 115). Якщо ці жінки не працюють, їм на особистий рахунок зараховується не менше як 50 % нарахованого їм місячного заробітку (ч. 2 ст. 120), тоді як за загальними правилами - не більше 15 %. Засуджені цієї категорії до дисциплінарного ізолятору, карцеру, приміщення камерного типу (одиначну камеру) не поміщаються (ч. 2 ст. 132), у той час як засуджені жінки, які грубо порушують режимні вимоги, переводяться на строк до 10 діб до дисциплінарного ізолятору або на строк до трьох місяців – до приміщення камерного типу. До того ж, якщо загалом усі засуджені жінки можуть сподіватися на відпустку лише у зв'язку з важкими сімейними обставинами (про які вже йшлося), то розглянуті нами категорії засуджених жінок можуть отримати дозвіл на короткочасний виїзд за межі виправної колонії на території України для влаштування дітей у родичів, опікунів або в дитячих будинках тривалістю не більше десяти діб, без урахування часу перебування в дорозі (не більше трьох діб) (ч. 4 ст. 111).

Законодавець визначає відмінності в підставах застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї щодо неповнолітніх та жінок (ст. 106 КВК). Проте порівняно з попереднім ВТК спостерігається крок назад: установлення більш суворого порядку щодо засуджених жінок, що практично не є виправданим (статті 81, 82 ВТК). Так за чинним кримінально-виконавчим законодавством взагалі до всіх засуджених жінок (як і неповнолітніх) не застосовується лише гамівна сорочка. Проте незастосування фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї до жінок (крім випадків учинення ними групового або збройного нападу, що загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії) пов'язується лише з явними ознаками вагітності. Попередній кодекс забороняв застосування до всіх засуджених жінок спеціальних засобів, зброї під час їх втечі. Навряд чи правозастосування, практична діяльність жіночих установ надали достатні підстави для внесення таких суворих змін до законодавства. Наскільки таке

рішення є виправданим, навіть якщо брати до уваги поодинокі випадки втеч жінок із місць позбавлення волі? Практично ніколи вони не пов'язані з метою вчинення насильницьких дій щодо інших осіб.

У дослідженні приділяється увага аналізу змісту п. 3 ч. 2 ст. 101 КВК, в якому міститься заборона переведення до дільниці соціальної реабілітації вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років. Інші засуджені жінки, відбувши певний строк покарання ($1/4$, $1/3$, $1/2$ від строку призначеного судом покарання, залежно від тяжкості злочину), мають право сподіватися на таке переведення за наявності умов, визначених ч. 2 ст. 101 КВК. Відповідно до змісту ст. 99 КВК правовий статус засуджених, які утримуються в дільниці соціальної реабілітації, суттєво змінюється: засуджені утримуються лише під наглядом, на території житлової зони – під охороною; у вільний від роботи час від підйому до відбою користуються правом вільного пересування в межах території дільниці; можуть носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі, користуватися грошима без обмеження; мають право відправляти листи, отримувати бандеролі, посилки та передачі, одержувати короткострокові побачення без обмеження, а тривалі – до трьох діб один раз на місяць; після відбуття шести місяців покарання в дільниці в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов із дозволу адміністрації колонії можуть проживати в межах населеного пункту, де розташована колонія, зі своїми сім'ями тощо [90, 320-326].

Як уже зазначалося в попередньому розділі, це рішення зумовлене, насамперед, умовами праці (яка здебільшого є тяжкою), необхідністю засудженим утримувати себе самостійно. Обсяг кари в цьому випадку саме полягає в обов'язковій праці, нагляді та контролі за поведінкою жінки, яка обмежена в можливостях перебувати за межами території дільниці. Отже, вагітні, жінки, які годують своїх новонароджених дітей, взагалі звільнені від праці і утримуються в місцях позбавлення волі за рахунок держави. Цей особливий правовий стан засуджених під час відбування позбавлення волі не

відповідає сутності та змісту відбування покарання в умовах дільниці соціальної реабілітації. Проблемою є також відсутність можливостей нагляду за дитиною в умовах напіввільного життя, у час, коли засуджена мати працює. Хоч треба зазначити, що останнє положення, що більшою мірою стосується жінок, які мають при собі дитину віком понад один рік до трьох-чотирьох років включно, може бути вирішене за наявності волі адміністрації щодо створення та облаштування дитячих ясел. Альтернативним варіантом є утримання дитини на час роботи матері в будинку дитини установи, адміністрація якої має спостерігати за поведінкою жінок у дільниці соціальної реабілітації. Отже, щодо жінок, які вже не годують дитину і хотіли б працювати та відбувати покарання в напіввільних умовах, за наявності умов догляду за дитиною, переведення до дільниці соціальної реабілітації, на нашу думку, є можливим.

На особливу увагу заслуговує аналіз змісту та сутності кримінально-правових норм, що містяться в главі 21 «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми» розділу «Виконання покарання у виді позбавлення волі». Ця глава містить лише дві норми, що розглядають порядок утримання в установах засуджених жінок поряд із малолітніми дітьми (ст. 141 КВК) та порядок і умови надання права засудженій жінці на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною 3-річного віку, проживати за межами виправної установи. Кожне із цих положень вимагає додаткового аналізу та узагальнень. Якщо зіставити назву глави 21 та зміст норм, передбачених статтями 141 та 142 КВК, маємо звернути увагу на певну їх невідповідність. На нашу думку, назва глави 21 КВК не відповідає змісту статей, що в ній містяться. По-перше, якщо керуватися назвою статті «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми», маємо зафіксувати всі відмінності, що характеризують порядок виконання позбавлення волі щодо засуджених жінок, безвідносно до їх соціально-демографічного стану. Якщо ж порівняти

назву цієї глави зі змістом статей 141, 142, назву слід змінити на таку: «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі вагітними жінками та жінками, які мають дітей віком до трьох років та неповнолітніми». Проте доцільно додатково сформулювати статті, що б визначали всі відмінності порядку та умов виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо розглядуваної категорії засуджених у будь-якій сфері діяльності виправної установи, щодо всіх заходів виправлення; розмістити ці норми в главі 21, що визначатиме особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі лише щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років. Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх мають регулюватися нормами, розміщеними в окремій главі – 21-А (може бути й інша нумерація).

Звернемося більш конкретно до змісту ст. 141 КВК, що визначає декілька положень, що стосуються регламентації утримання в місцях позбавлення волі засуджених жінок разом із дітьми віком до трьох років. Ідеться про те, що при виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, у разі необхідності організовуються будинки дитини; засуджені жінки, із вагітністю понад чотири місяці або які мають дітей віком до трьох років, у випадках, коли до них не застосовується звільнення від відбування покарання відповідно до ст. 83 КК, направляються для подальшого відбування покарання до виправної колонії, при якій є будинок дитини; у будинку дитини забезпечуються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку дітей; засуджені жінки можуть спілкуватися зі своїми дітьми у вільний від роботи час без обмежень.

Проте закон не дозволяє поміщати в будинки дитини при колонії своїх дітей віком до трьох років жінкам, засудженим до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Має право на існування думка щодо того, що материнство у в'язниці – це парадоксальна ситуація для суспільства. Жінка, яка не позбавлена своїх

материнських прав на дитину, не має права та можливості жити поряд із нею. Безперечно, жінки як матері теж бувають різними, деякі з них використовують вагітність та наявність малої дитини для покращання своїх умов перебування в місцях позбавлення волі. Проте такі матері, які не виконують належним чином свої материнські обов'язки, існують і на волі. Ця проблема стосується не лише жінки, але, передусім, її дитини. Отже, має бути переглянута концепція окремого утримання дитини і матері в місцях позбавлення волі, слід певним чином наблизитися до міжнародних стандартів, позитивного досвіду інших держав.

У цьому випадку викликає сумнів приведення змісту ст. 141 КВК у відповідність до редакції ст. 83 КК щодо визначення сфери обмеження застосування звільнення від відбування покарання. Справа в тому, що надати можливість жінці, яка народила дитину в місцях позбавлення волі, залишити цю дитину при собі та застосувати до неї звільнення від відбування покарання – досить різні речі. За такої редакції норми, передусім, порушуються інтереси дитини, яка має в перші місяці (роки) перебувати поряд із матір'ю.

Окремого розгляду потребує застосування ст. 142 КВК України. На підставі існування цієї норми ми виокремлюємо ще одну категорію засуджених жінок (вагітні, мають дітей віком до трьох років), яким законодавство надає право, за умови сумлінного ставлення до праці, виконання режимних вимог утримання, проживати поза колонією протягом часу звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами, доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Дозвіл на проживання за межами установи надається начальником установи, погоджується зі спостережною комісією. Жінки оселяються поблизу виправної колонії і перебувають під наглядом її адміністрації. Вони можуть носити одяг, прийнятий у цивільному вжитку, мати при собі гроші та цінні речі, без обмеження листуватися з рідними і іншими особами, одержувати грошові перекази, посилки, бандеролі, витрачати кошти, мати

побачення. Ці жінки користуються правом вільного пересування територією, межі якої визначаються начальником виправної колонії. Після закінчення періоду звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю та пологами виконують роботу за вказівкою адміністрації виправної колонії. Заробіток нараховується на загальних підставах з іншими засудженими, які відбувають покарання у виправній колонії даного виду. Харчуванням, одягом, комунально-побутовими послугами вони забезпечуються за нормами, установленими для засуджених. У випадку злісного порушення встановлених правил поведінки засуджені жінки повертаються до колонії для подальшого відбування покарання.

В аналогічному варіанті за змістом це положення визначалося в попередньому ВТК (ст. 35). Однак ця норма практично не застосовувалася у зв'язку зі складністю вирішення питань режимного, організаційно-побутового характеру. Тим більше вона не застосовується сьогодні, коли діє кримінально-правовий інститут звільнення від відбування покарання (ст. 83 КК) вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей.

У доктрині кримінально-виконавчого права ця проблема розглядається по-різному. Так Е.В. Стругова вважає, що неможливо використовувати у правозастосуванні цей інститут, оскільки практики зіштовхується з великою кількістю проблем: складність організації житлово-побутових умов, харчування, надання лікарської допомоги, здійснення контролю за поведінкою засуджених [175].

На думку В.О. Меркулової, вивчення практики реалізації кримінально-правового та кримінально-виконавчого інститутів звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей (ст. 83 КК; п. 10 ст. 154 КВК), доводить, що за характером учиненого злочину, строком призначеного покарання лише незначна частина цих засуджених жінок може сподіватися на дострокове звільнення. Більшість засуджених, які за формальними підставами підпадають під дію ст. 83 КК, не може скористатися наданим законом правом із причин соціального характеру.

Тому застосування ст. 142 КВК, що визначає право засуджених жінок на проживання за межами установи, є доцільним щодо двох категорій засуджених жінок, які мають дітей віком до трьох років. Перша – це жінки, які за відсутності соціальних, матеріальних умов не можуть скористатися можливістю звільнення від покарання на підставі статті 83 КК. Друга – жінки, які за характером злочину не підпадають під дію цієї кримінально-правової норми [113, 211].

До речі, застосування ст. 142 ВТК не передбачає ніяких обмежень щодо характеру вчиненого злочину, строку призначеного покарання. Надання можливості цим жінкам проживати за межами колонії, але під контролем адміністрації установи, дозволить певною мірою нейтралізувати негативний вплив позбавлення волі на розглянуту категорію засуджених жінок, а надалі (після їх звільнення) уникнути ряду проблем соціально-економічного порядку.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

Результати здійсненого дослідження певною мірою свідчать про те, що проблема виконання і відбування засудженими жінками покарання у вигляді позбавлення волі потребує належного наукового забезпечення, особливої уваги під час законопроектних робіт, у процесі правозастовної діяльності та при вивченні і викладенні навчальних дисциплін «Кримінальне право України», «Кримінально-виконавче право України».

Вивчення проблеми особливостей виконання і відбування засудженими жінками покарання у виді позбавлення волі дає підстави зробити такі узагальнення.

1. Висновки щодо загальнотеоретичних положень.

1. На підставі вивчення соціально-демографічних ознак кримінологічної характеристики жінок, засуджених до позбавлення волі, доводиться, що їм притаманні специфічні інтереси, цінності, що суттєво пов'язані із сім'єю та дітьми, тому набуває суттєвої необхідності розширення можливостей для засуджених до позбавлення волі жінок надання права на щорічну відпустку, збільшення кількості побачень із дітьми, рідними, можливість працювати за межами установи в завершальний період відбування покарання.

2. Дослідження кримінально-правової характеристики засуджених до позбавлення волі жінок відтворюється, щонайменше, у трьох ознаках: питомій частині засуджених (понад 60 %), які відбувають покарання за злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі за сукупності пом'якшуючих обставин; утриманні в досліджуваній установі практично трьох категорій засуджених як таких, які вчинили злочини проти власності, життя та здоров'я особи, незаконні дії з наркотичними речовинами (понад 90 %); значної інтенсивності рецидивної злочинності, що, врешті, підтверджує необхідність переглянути принципове ставлення до доцільності широкого застосування покарання у вигляді позбавлення волі, поширення сфери застосування до засуджених жінок альтернативних покарань, непов'язаних з позбавленням

волі.

3. Дослідження кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі жінок відтворюється в питомій частині засуджених, які взагалі не вчиняють правопорушення, у кількості засуджених жінок, які звільняються з установи достроково, у практичному не застосуванні найсуворіших заходів стягнення, у стабільності функціонування кримінально-виконавчої установи, а отже, доводять практичну можливість досягнення мети виправлення в більш оптимальні строки, за умови підвищення ефективності механізму стимулювання позитивної поведінки.

4. У дослідженні доведено, що перебування засуджених жінок у місцях позбавлення волі негативно впливає на їх психофізіологічний стан, стан підтримання соціально корисних зв'язків із суспільством. Установлюючи такий вид покарання як позбавлення волі на певний строк щодо жінок, слід зважати на те, що це покарання відзначається високим рівнем репресивності. Негативні наслідки відбування засудженими жінками позбавлення волі: перебування в місцях позбавлення волі в соціально несприятливому оточенні, обмеження зв'язків із сім'єю, складність адаптації до порядку та умов виконання цього покарання - врешті викликають в жінок стан депресії, пригніченості, апатії. У більшості жінок під час перебування в місцях позбавлення волі втрачаються соціально корисні зв'язки, розпадається кожна друга сім'я, послаблюються або ж втрачаються зовсім зв'язки з попереднім оточенням, втрачаються суспільно корисні навички.

5. Особливості жінок психофізичного характеру, що відтворюються у ступені впливу алкоголізму та наркоманії на поведінку жінки, специфічності процесу захворювання, взагалі у сприйнятті засудженою жінкою факту перебування в місцях позбавлення волі, зумовлюють необхідність не лише психолого-педагогічної складової карально-виховного процесу в жіночих установах з виконання покарань, а й психіатричної складової як такої, що передбачає поновлення посад лікарів-психіатрів, які спроможні допомогти жінці в найскладніші періоди її адаптації в місцях позбавлення волі.

6. На підставі аналізу чинного кримінально-виконавчого законодавства у сфері визначення правових підстав диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі ми дійшли висновку, що необхідним є переглянути структуру та види кримінально-виконавчих установ для утримання жінок, засуджених до позбавлення волі.

7. Дослідження особливостей правового регулювання утримання у кримінально-виконавчих установах вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, доводить недоцільність законодавчого обмеження можливості утримування своєї дитини в будинку дитини при кримінально-виконавчій установі для жінок, які засуджені до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини. Це питання має вирішуватись в інтересах дитини. Скасування такого обмеження позитивно впливатиме на процес виправлення засудженої жінки, формування в неї материнських почуттів.

8. На основі аналізу міжнародних стандартів та міжнародного досвіду щодо створення умов для утримання в місцях позбавлення волі вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, доведено, що доцільною є організація сумісного проживання матері разом з дитиною в місцях позбавлення волі.

9. Складним є процес організації належних умов утримання у кримінально-виконавчих установах жінок разом із дітьми. Слід ураховувати проблеми організаційного, економічного та соціального характеру, з якими мають зіштовхнутися жінки, які звільняються з місць позбавлення волі. Суспільство, як правило, більш вимогливо ставиться до них (більш вимогливо ніж до засуджених чоловіків), насторожено сприймає їх повернення в суспільство, що справляє значний вплив на їх подальшу ресоціалізацію та повернення до нормального життя. Наявність дітей у жінки перетворює визначені проблеми матеріального та морального характеру на ще більш складні.

10. Кримінально-виконавча система, організація діяльності установ з

виконанню покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок потребують концептуального переосмислення. Проблема особливостей виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок має зайняти належне місце у кримінально-правовій, кримінально-виконавчій політиці держави. Актуальність цього питання зумовлюється наявністю більш шкідливого впливу позбавлення волі на особистість жінки.

11. Кримінологічні, кримінально-правові та кримінально-виконавчі особливості засуджених жінок зумовлюють суттєві зміни в системному підході щодо функціонування жіночих кримінально-виконавчих установ з виконання покарання у вигляді позбавлення волі, змісту та сутності режимних вимог, механізму збереження соціально корисних зв'язків, підготовки засудженої до звільнення.

12. Чіткості правового регулювання потребують особливості утримання у місцях позбавлення волі засуджених жінок неповнолітнього віку, які є вагітними, мають дітей у віці до трьох років, законодавчого визначення можливості їх утримання разом із дорослими в установах, що мають умови для народження та догляду за дитиною.

13. За чинним кримінально-виконавчим законодавством обмежується сфера застосування інституту переведення до дільниці соціальної реабілітації тим, що не визначено це право для засуджених, які вчинили злочин невеликої тяжкості, що є необґрунтованим, не дозволяє цій категорії засуджених жінок, як і засудженим за злочини середньої тяжкості, після відбуття 1/4 строку покарання суттєво пом'якшити умови утримання в місцях позбавлення волі.

14. Дослідження правового регулювання порядку та умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі, зіставлення за змістом ст. 83 КК та статей 141, 142 КВК доводять доцільність подальшого реформування інститутів, передбачених кримінально-виконавчим законодавством, із позиції поширення сфери їх застосування. Зокрема, доводиться доцільність у ст. 83 КК заміни положення, що засуджена жінка має завагітніти або ж народити дитину під час відбування покарання, на таке, що дозволяє застосувати

звільнення від відбування покарання до засуджених вагітних та жінок, які мають дітей у віці до трьох років, що є більш правильним за змістом і передбачає більш широку сферу застосування інституту і не вимагає в обов'язковому порядку встановлювати факт народження дитини саме під час відбування покарання.

15. Доцільно додатково сформулювати статті, які б визначали всі відмінності порядок та умов виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, у будь-якій сфері діяльності виправної установи, щодо всіх заходів виправлення.

II. Пропозиції з удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства щодо порядку та умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років

1. Внесення змін до ст. 92 КВК «Роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних установах», яку необхідно доповнити ч. 7 такого змісту: *«Установлені цією статтею вимоги роздільного утримання засуджених не поширюються на засуджених жінок неповнолітнього віку, які є вагітними або мають дитину віком до трьох років. Засуджені визначеної категорії можуть утримуватися разом із дорослими жінками у виправній установі, при якій є будинок дитини».*

2. Дослідження змісту та сутності кримінально-виконавчого інституту «Переведення до дільниці соціальної реабілітації», визначеного статтями 94 та 101 КВК, надає підстави вбачати певну суперечність між цими нормами. Матеріальні підстави (особа має стати на шлях виправлення), визначені у ст. 101 КВК, не відповідають змісту ч. 6 ст. 94 КВК в тій частині, де йдеться про можливість переведення засуджених із дільниці карантину та діагностики, оскільки в цьому випадку ні про який ступінь виправлення не йдеться.

Отже, це положення має бути виключене зі ст. 94 КВК.

3. Спостерігається певна неузгодженість між статтями 94 та 101 КВК та нормами кримінального законодавства (статті 81, 82 КК) як такими, що визначають формальні підстави дострокового звільнення та пом'якшення покарання під час відбування позбавлення волі для осіб, які вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості після відбуття 1/2 та 1/3 відповідно. Отже, доцільно внести зміни до змісту п. 1 ч. 1 ст. 101 КВК, виклавши його таким чином: *«...не менше однієї четвертої строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої та середньої тяжкості...».*

4. Доцільним є визначення поліпшених умов утримання в переліку інших заходів заохочення, передбачених ст. 130 КВК України. Отже, маємо доповнити ст. 130 частиною 2 такого змісту: *«Засуджені, які сумлінно поведуться, ставляться до праці, стали на шлях виправлення, можуть бути переведені на поліпшені умови утримання або ж до дільниці соціальної реабілітації за умов, передбачених статтями 138 – 140, 143 та ст. 101 КВК».* Частину 2 ст. 13 вважати ч. 3 ст. 130.

5. У главі 21 мають міститися норми, що визначатимуть лише *«Особливості виконання позбавлення волі стосовно вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років».* Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх мають регулюватися нормами, що доцільно розмістити в окремій главі – 21-А (може бути й інша нумерація).

6. Вважаємо за доцільне внести відповідні зміни до редакції ч. 1 ст. 141 КВК, що визначає порядок відбування покарання засудженими вагітними жінками, матерями-годувальницями і жінками, які мають дітей віком до трьох років в установах, що мають будинки дитини. Зокрема, пропонується дозволити поміщати своїх дітей віком до трьох років до будинків дитини будь-якій засудженій жінці, незалежно від характеру вчиненого злочину та строку покарання. Отже, зміст ч. 1 ст. 141 КВК має бути таким: *«При виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, у разі необхідності організовуються будинки дитини. Засуджені*

жінки можуть поміщати до будинків дитини своїх дітей віком до трьох років. У будинках дитини забезпечуються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку дитини. Засуджені жінки можуть спілкуватися зі своїми дітьми у вільний від роботи час без обмежень».

7. Змінити редакцію ч. 3 ст. 141 КВК, що визначає порядок відбування покарання засудженими вагітними жінками, матерями-годувальницями і жінками, які мають дітей віком до трьох років, визначивши її таким чином: *«Засуджені жінки з вагітністю понад чотири місяці або які мають дітей віком до трьох років незалежно від віку у випадках, коли до них не застосовується ...» (далі за попереднім текстом).*

8. Частину 1 ст. 83 КК слід викласти в такій редакції: *«Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання...» (далі за текстом).*

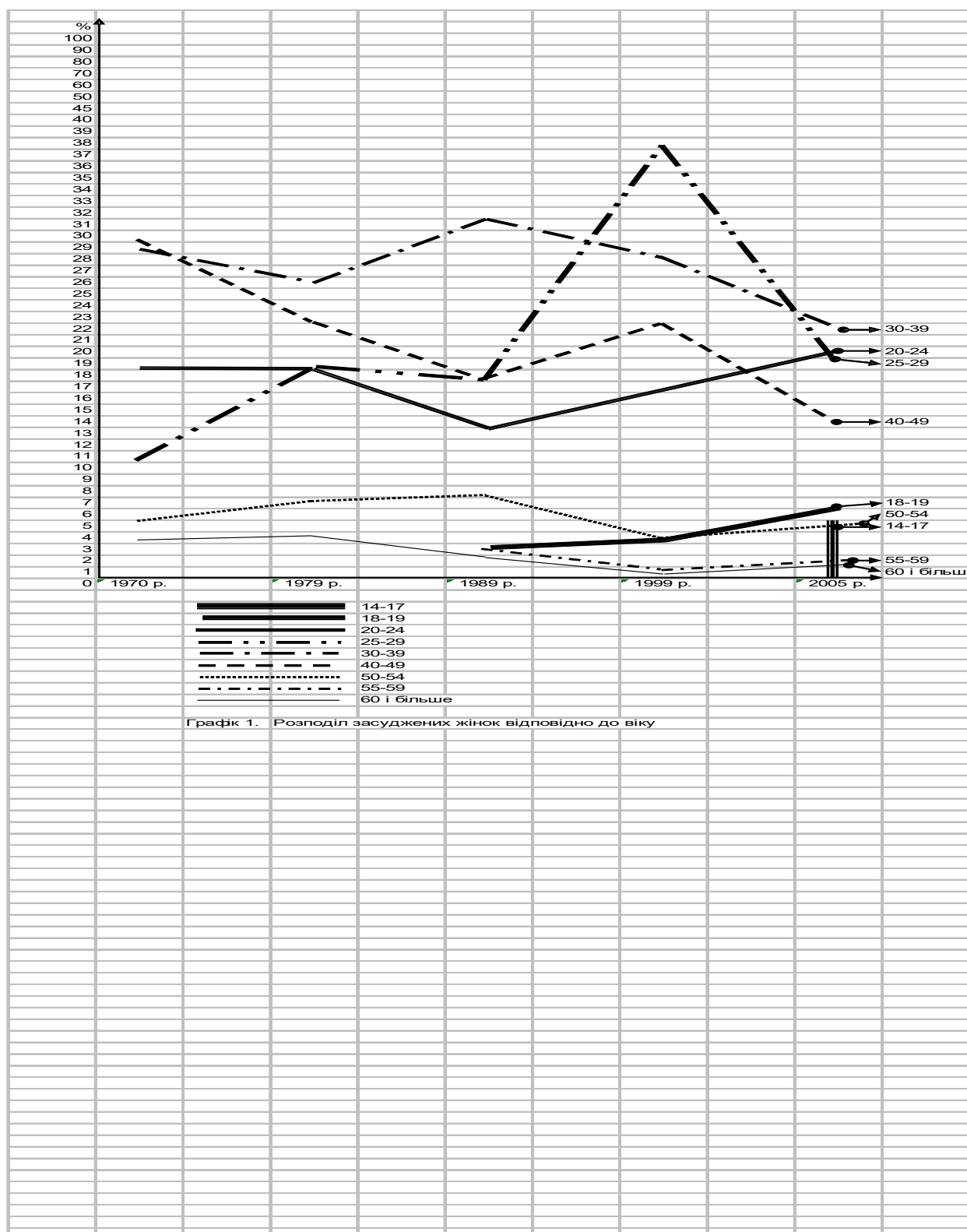
9. Уважаємо за доцільне внести зміни до ч. 3 ст. 106 КВК, що передбачає підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до окремих категорій засуджених. Передбачити заборону застосування фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї до жінок (крім випадків учинення ними групового або збройного нападу, що загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору) як таких, не пов'язуючи це з наявністю вагітності.

10. Ураховуючи значний ступінь порушення соціально корисних зв'язків засудженої жінки із суспільством, особливі складності щодо працевлаштування після звільнення, облаштування власного життя із дитиною, доцільним є законодавче визначення можливостей переведення жінок, які мають дітей віком до трьох років, до дільниці соціальної реабілітації за умови продовження права цих жінок віддавати своїх дітей для нагляду на час їх праці до будинку дитини кримінально-виконавчої установи, адміністрація якої має спостерігати за поведінкою жінок у дільниці

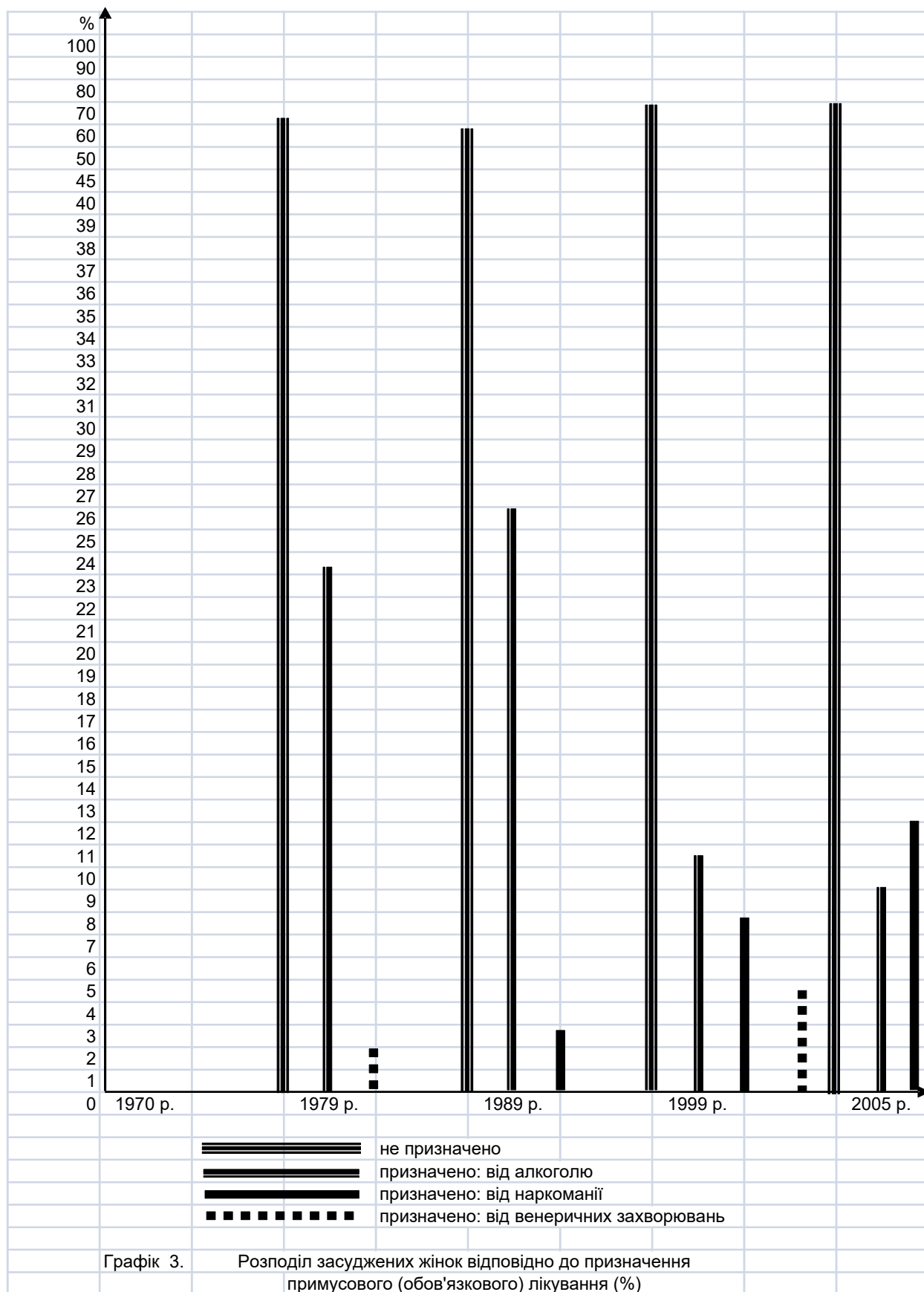
соціальної реабілітації; з відповідним виключенням зі змісту відповідної норми п. 3 ч. 2 ст. 101 КВК.

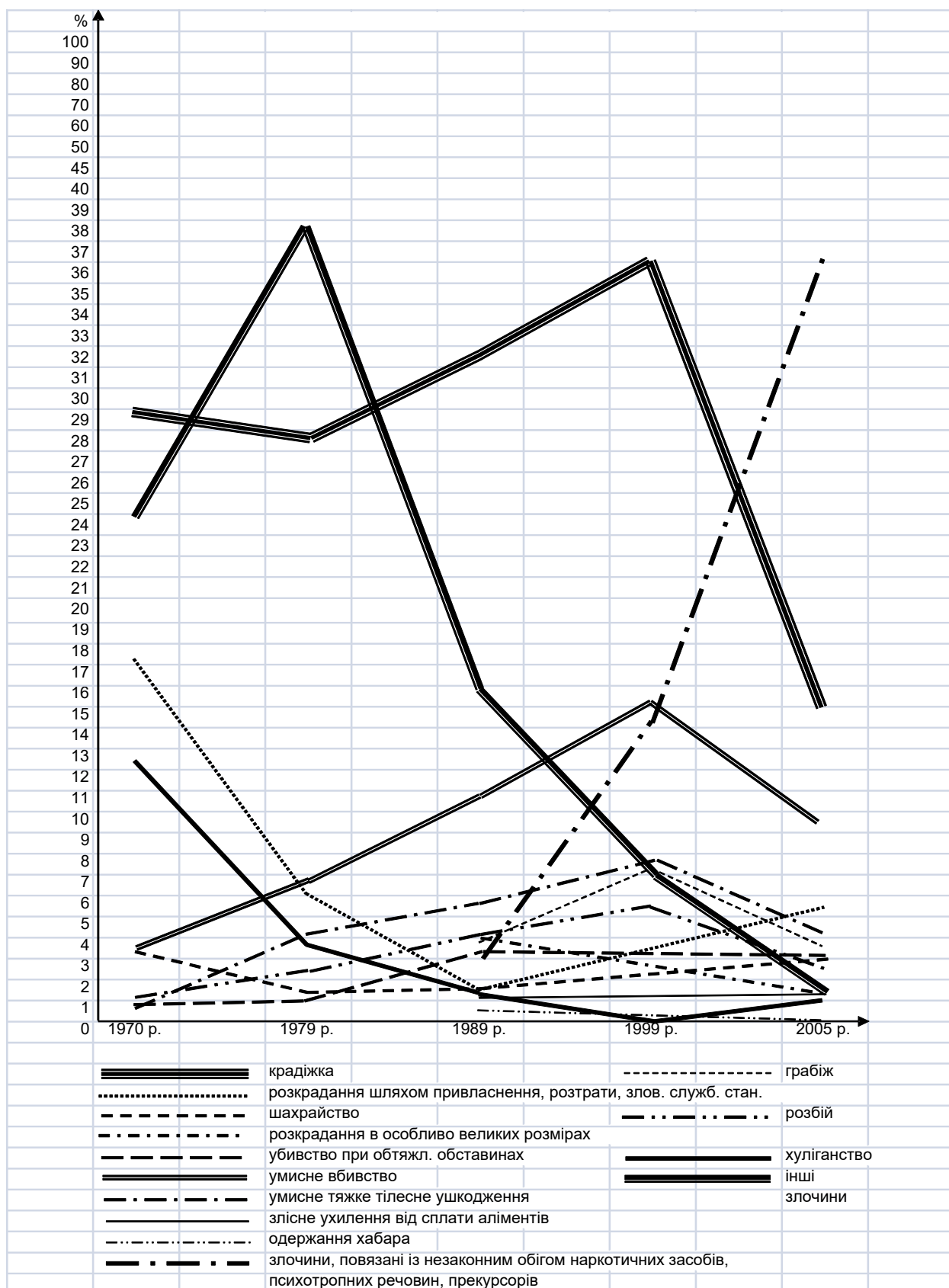
ДОДАТКИ

Додаток А

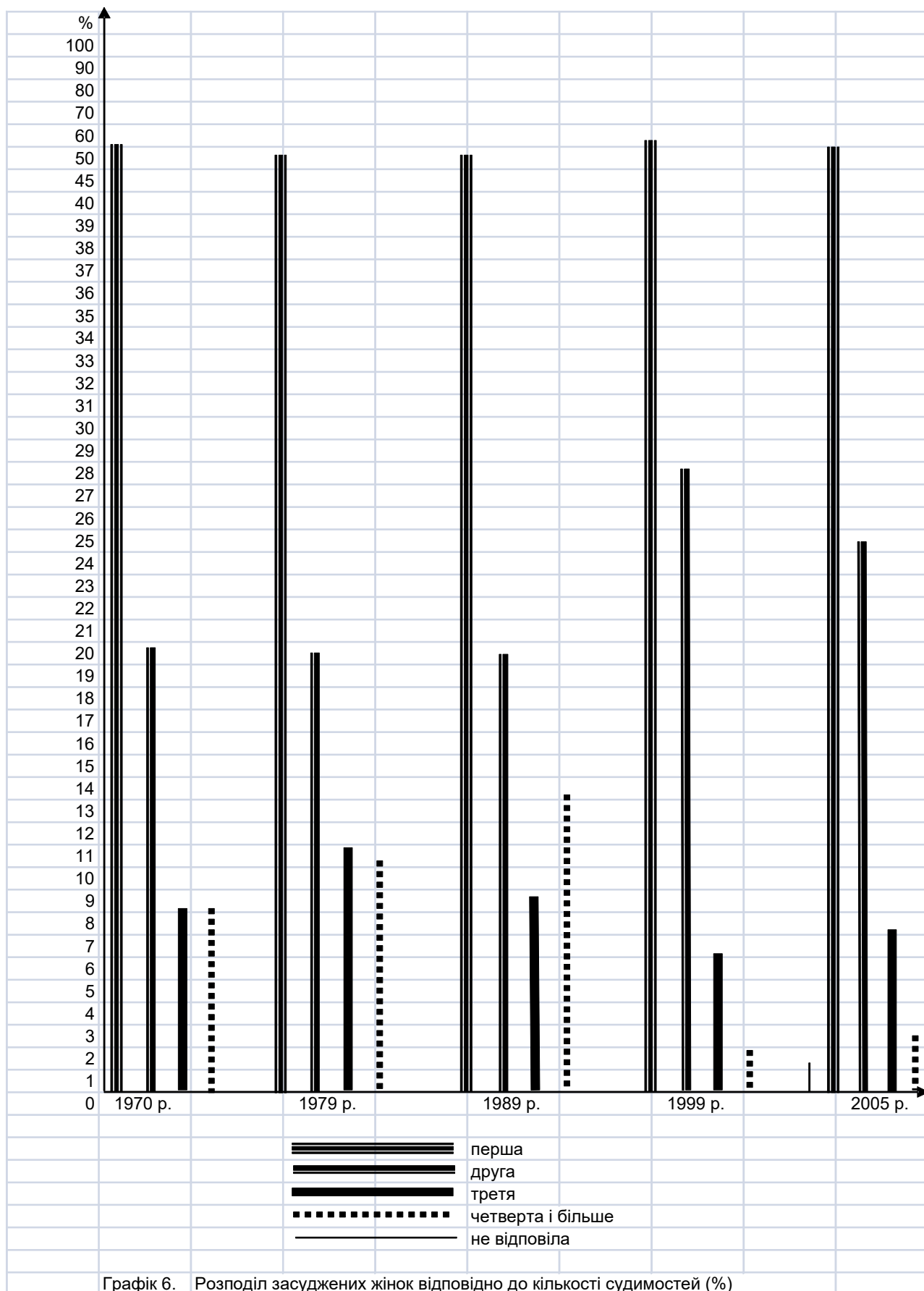

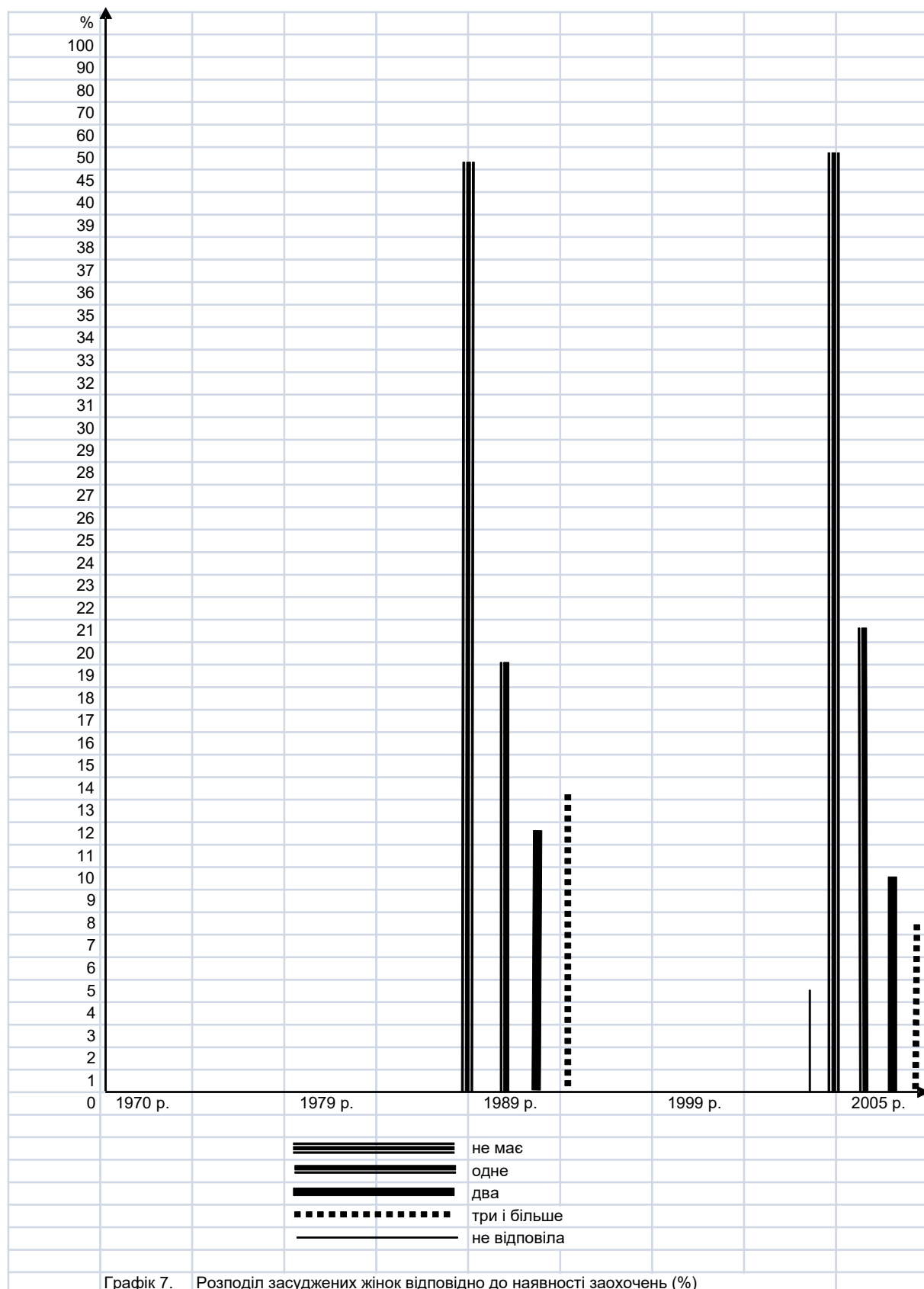

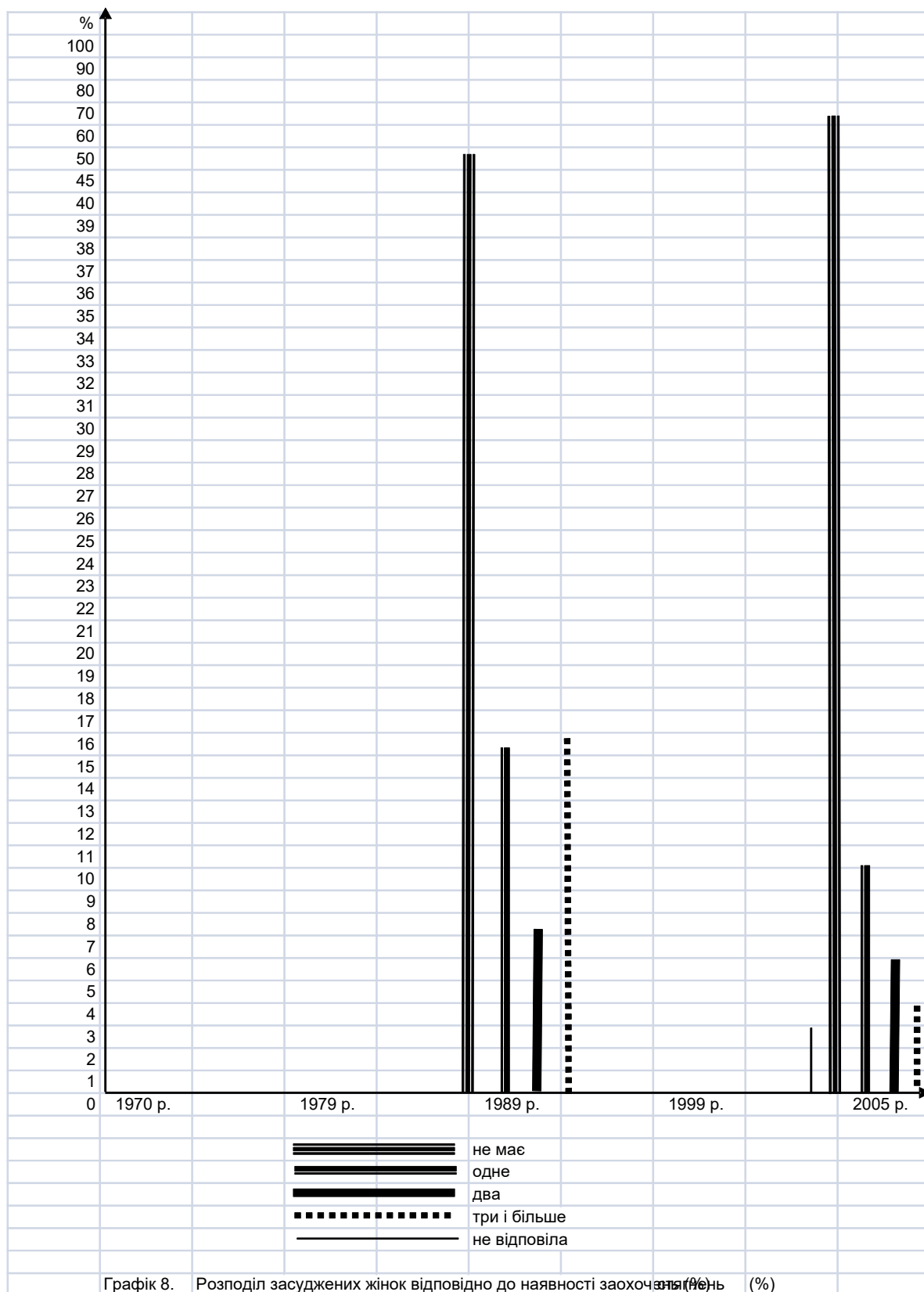

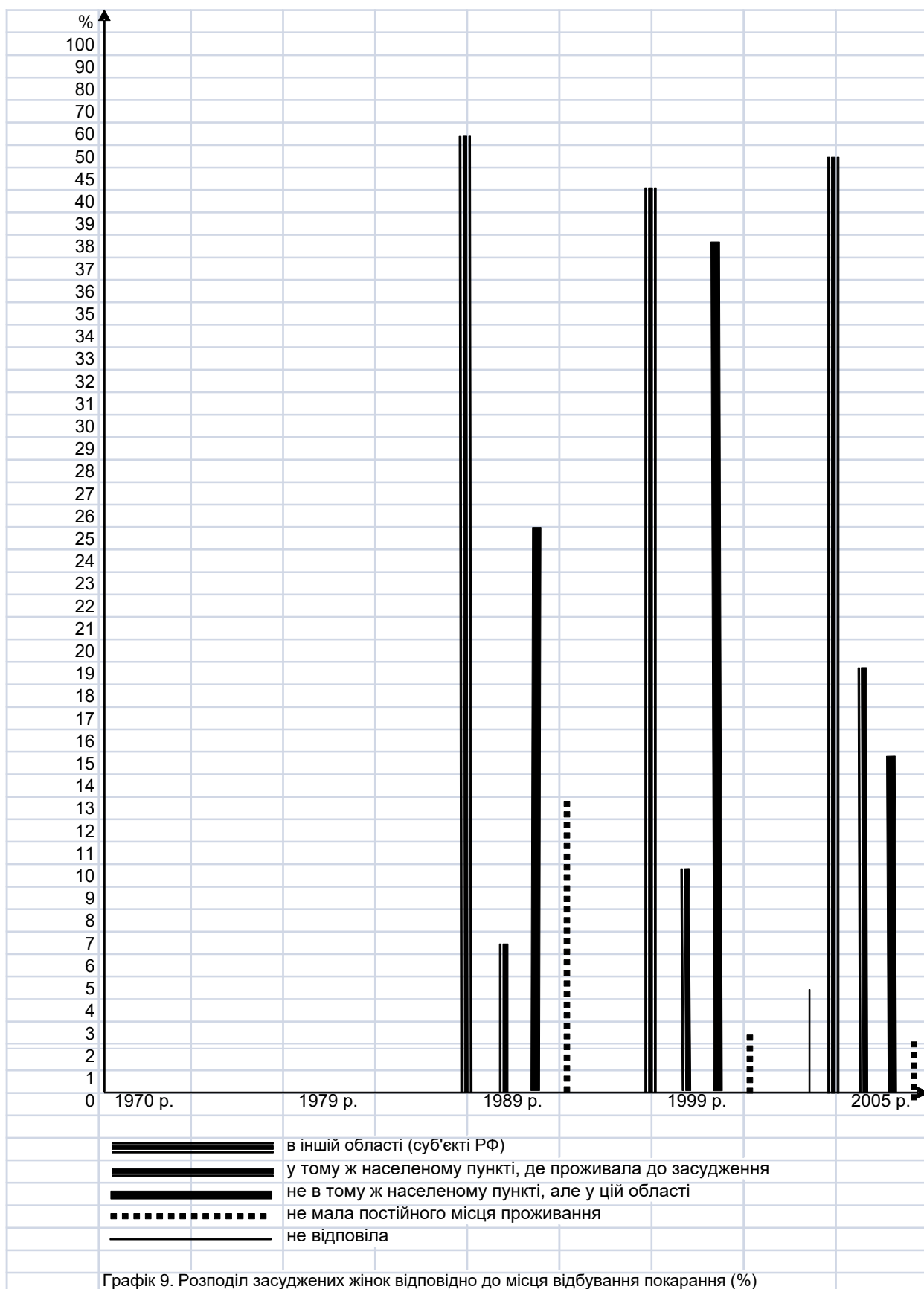
Графік 4. Розподіл засуджених жінок відповідно до характеру вчиненого злочину (%)

Графік 5. Розподіл засуджених жінок відповідно до строку покарання, призначеного судом (%)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абубикирова Н. И. Что такое «гендер»? / Н. И. Абубикирова // Общественные науки и современность. - 1996. - № 6. – С. 123-125.
2. Алексеев А. И. Криминология [курс лекций] / Анатолий Иванович Алексеев. - М. : Щит-М, 1998. - 340 с.
3. Анденес Й. Наказание и предупреждение преступлений / Йоганнес Анденес; [пер. с англ. В. М. Когана ; под ред. и со вступит. статьей Б. С. Никифорова]. – М. : Прогресс, 1979. – 264 с.
4. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов ; И.о. Асс. Юридич. цент. - СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. - 366 с. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса).
5. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Юрий Миранович Антонян. - М. : Рос. право, 1992. – 252, [2] с.
6. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Бадира Валентина Андріївна. – Запоріжжя, 2005. – 241 с.
7. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / В. А. Бадира. – Львів, 2006. – 17 с.
8. Бадира В. А. Корекція поведінки засуджених жінок в установах виконання покарань: [навчальний посібник] / В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов. – Чернігів : ПОД Чернігівського ДЦНТІ, 2003. – 168 с.
9. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания / О. И. Бажанов. – Минск, 1981. - 168 с.
10. Бакаєв О. В. Соціальні зачатки жіночої злочинності / О. В. Бакаєв, П. Д. Біленчук // Жінки України: сучасний статус і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., червень 1995р. : тези допов. – К. : ІСДО, 1995. – С. 39-41.

11. Блага А. Б. Кримінологічні особливості жіночої злочинності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. Б. Блага. – Х., 2000. - 16 с.
12. Басенко М. С. Психологическая характеристика личности женщины, потребляющей наркотики и ее учет в воспитательной деятельности в местах лишения свободы : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология; история психологи» / М. С. Басенко. - М., 1991. - 25 с.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа. – [5-е изд., исправл. и увелич.]. – М. : Фирма «Стелс», БИМПА, 1995. – 304 с.
14. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях / Николай Александрович Беляев. - Львов : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. - 186 с.
15. Берекешвили Л. Ш. Криминологическая характеристика женщин, совершивших преступления / Л. Ш. Берекешвили, И. А. Кириллова. - М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – 37 с.
16. Беца О. В. Про розробку соціальної політики стосовно осіб, позбавлених волі / О. В. Беца // Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України. - К. : КІВС МВС, 1996. - С. 59-64.
17. Беца О. В. Реалізація ідей соціальної реабілітації засуджених у зарубіжній пенітенціарії / О. В. Беца // Проблеми Пенітенціарної теорії і практики. - 1996. - № 1. - С. 48-55.
18. Богатирьев И. Г. Українська пенітенціарна наук : [монографія] / Иван Григорович Богатирьев. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 294 с.
19. Богатирьев И. Г. Державна кримінально-виконавча служба України (Історія та сучасність) / Иван Григорович Богатирьев, Ольга Іванівна Богатирьова. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 352 с.
20. Батиргареева В. С. Вплив місць позбавлення волі на розвиток злочинної «кар'єри» рецидивістів / В. С. Батиргареева // Питання боротьби зі

злочинністю: зб. наук. праць. – Х. : ТОВ «Кроссруд», 2007. - Вип. 14.- С. 125-135.

21. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): дис... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Богатирьов Іван Григорович. – К., 2006. – 434 с.

22. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. Г. Богатирьов. – К., 2006. – 32 с.

23. Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Є. М. Бодюл. - К., 2005. - 18 с.

24. Букалов А. Уголовно-исполнительная система Украины / А. Букалов, О. Букалова // Уголовные наказания в странах СНГ: Обзоры пенитенциарных систем семи стран СНГ. – Донецк: Донецкий мемориал, 2004. - С. 60-71.

25. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : [монографія] / Володимир Миколайович Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.

26. Виправно-трудоий кодекс України: зі змінами та доповненнями за станом на 1 жовтня 1994 р. / [упор. С. Я. Фаренюк]. – К. : РВВ КІВС при УАВС, 1994. – 80 с.

27. Воробей П. А. Завдання і дія кримінального закону / П. А. Воробей, М. Й. Коржанський, В. М. Щупаковський. – К. : Генеза, 1997. – 156 с.

28. Воспитательная работа с осужденными : [сб. документов в помощь начальнику отряда и воспитателю / сост. И. С. Москалюк, Д. В. Малышев, Б. Л. Шабельский; отв. ред. И. Н. Катарин]. – К. : РИО МВД УССР, 1981. – 424

с.

29. Гендерний розвиток у суспільстві : [конспекти лекцій] / [відп. ред. : К. М. Лемківський; наук. ред.-упоряд.: С. П. Юдіна] - 2-е вид. - К. : ПЦ «Фоліант», 2005. - 351 с.

30. Голобородько И. М. Особенности исправления и перевоспитания женщин, осужденных к лишению свободы / И. М. Голобородько, В. Е. Квашис, И. А. Кириллова. - М. : Политотдел ИТУ МВД СССР, 1971. - 21 с.

31. Головкин Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве / Леонид Витальевич Головкин. – СПб. : Юридический центр «Пресс», 2002. – 544 с.

32. Голоднюк М. Н. Некоторые вопросы женской преступности / М. Н. Голоднюк // Вестник Московского университета. - 1978. - № 1. - С. 23-30.

33. Горбачев М. Л. Формування соціальних установок у жінок, позбавлених волі / М. Л. Горбачев // Кримінально-виконавча система в Україні: проблеми, пошуки, перспективи: наук.-практ. конф., червень 2003р., вип. 3 : тези допов. - Чернігів: Чернігівський юридичний коледж ДДПВП, 2003. - С.65.

34. Глоточкин А. Д. Исправительно-трудовая психология / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М. : Академия МВД СССР, 1974. - 425 с.

35. Гритенко О. А. Особливості застосування заходів стягнення як методу примусу на засуджених жінок, які вперше відбувають позбавлення волі / О. А. Гритенко // Південноукраїнський правничий часопис. - 2007. - № 2.- С. 51-52.

36. Гритенко О. А. Правопорушення в жіночих кримінально-виконавчих установах мінімального рівня безпеки: деякі соціально-правові аспекти / О. А. Гритенко // Південноукраїнський правничий часопис. - 2006. - № 4. - С. 85-88.

37. Давидова О. В. Психологічна корекція соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх ресоціалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук :

спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / О. В. Давидова. - К., 2002. - 16 с.

38. Дашковська О. Гендер і право: логіко-понятійний аналіз / О. Дашковська // Вісник Академії правових наук України. - 2002. – № 3 (30).– С. 16-21.

39. Демченко А. Особливості виховного процесу із засудженими неповнолітніми жінками / А. Демченко // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2001. - № 1. - С. 11-12.

40. Денисова Т. А. Запобіжна функція кримінального покарання щодо жінок, позбавлених волі / Т. А. Денисова // Аспект: Інформаційний бюлетень. - № 3. – 2004. – С. 5-7.

41. Денисова Т. А. Вплив покарання на особу засудженого / Т. А. Денисова // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 138-143.

42. Денисова Т. А. Зменшення репресій – зменшення рецидиву злочинів / Т. А. Денисова // Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии: сб. науч. статей. – Одеса : Фенікс, 2007. – С. 68-76.

43. Детков А. Сверхдлительные сроки лишения свободы: уголовные и уголовно-исполнительные аспекты / А. Детков // Уголовное право. - 2004. - № 2. - С. 105-107.

44. Джужа О. М. Кримінально-виконавчий кодекс України в контексті європейської інтеграції / О. М. Джужа, Є. М. Бодюл / за заг. ред. А. А. Музики // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: щорічний бюлетень. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. - № 10. - С. 278-282.

45. Довідка про чисельність осіб, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої служби України станом на 01.01.2008р. :

[Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. – Режим доступу до документу :

http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59402&cat_id=45687.

46. Доклад Рабочей группы экспертов по подготовке рабочей сессии пятого Конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями // Международный обзор уголовной политики. -1977. - № 33. - С. 90.

47. Дутов М.А. Нравственно-психологическая характеристика осужденных женщин, переведенных в исправительно-трудовые колонии-поселения / М. А. Дутов // Проблемы охраны прав и интересов осужденных. – Кемерово, 1985. - С. 97-104.

48. Европейские тюремные правила // Новая концепция пенитенциарной системы. - К. : Главное управление по исполнению наказаний МВД Украины, 1995. – 159 с.

49. Европейские тюремные правила. Пояснительная записка, касающаяся Европейских тюремных правил // Новая концепция пенитенциарной системы. - К. : Главное управление по исполнению наказаний МВД Украины, 1995. – С. 45-157.

50. Єпур Г. В. Впровадження міжнародно-правових актів в кримінальне законодавство України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Г. В. Єпур. – Х., 2005. – 20 с.

51. Женские исправительные учреждения: время реформ : материалы Всероссийского семинара руководителей женских исправительных и воспитательных колоний ["Реформа системы через реформу сознания"], (Краснодар, 2-3 апреля 2001 г.). - М., изд-во "Эслан", 2001. - 128 с.

52. Жіноча молодіжна злочинність: соціальні проблеми / Н. О. Победа, В. І. Подшивалкіна, А. М. Яценко [та ін.] // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 1998. - № 2. - С. 19-29.

53. Жук В. Проблеми судової практики щодо призначення покарання у виді позбавлення волі / В. Жук // Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації. - К. : ПП "Арарат-Центр", 2000. – С. 15-25.

54. Жук І. Л. Ефективність праці засуджених в умовах трансформації ринкових відносин в Україні / Інса Леонідівна Жук // Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 2000. - № 1. - С. 93-102.

55. Закалюк А. П. Курс сучасної кримінології: теорія і практика: у 3 книгах / А. П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 2007. – 424 с.

56. Захаров В. П. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі : [монографія] / Василь Павлович Захаров, Олександр Григорович Колб, Сергій Миколайович Мирончук, Леонід Іванович Міліщук. – 2-е вид., доп. і перероб. – Луцьк : П-ць Іванюк В. П., 2007. – 442 с.

57. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: [научно-практическое издание] / Анатолий Феофанович Зелинский; шеф – ред. В. С. Ковальський. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.

58. Зырянов В. Н. Групповая преступность женщин и ее предупреждение органами внутренних дел / В. Н. Зырянов. - Горький, 1988. – 234 с.

59. Злобин Г. А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии / Г. А. Злобин // Вопросы предупреждения преступности. - 1965. - № 1. - С. 60-66.

60. Іванова Т. В. Особистість та навколишнє середовище: перспективи взаємодії / Т. В. Іванова // Жінки України: сучасний статус і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., червень 1995р. : тези доповідей. - К. : ІСДО, 1995. – С. 274-276.

61. Исправительно-трудовой кодекс Украины: (С изменениями и дополнениями по состоянию на 1 декабря 1997 г.): Правила внутреннего распорядка исправительно-трудовых учреждений – Х. : ООО «Одиссей», 1997. – 159 с. – (Законы Украины).

62. Исправительно-трудовая педагогика: уч. пособие / [Отв. ред. канд. пед. наук В. Ф. Пирожков]. – М. : Высш. школа МООП СССР, 1967. – 304 с.

63. Исправительно-трудовая педагогика: учебник / [А. П. Евграфов, И. П. Зайцев, И. М. Корячкин и др.] ; под ред. И. Т. Богатырева. – М. : Академия МВД СССР, 1978. – 377 с.

64. Калашник Н. Г. Ресоціалізація засуджених неповнолітніх, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі в Україні / Н. Г. Калашник, О. Б. Янчук // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень / За заг. ред. д-ра юрид. наук, професора А. А. Музики. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. – № 10. - С. 283-290.

65. Кирилюк А. В. Пенітенціарна кримінологія та спеціально-попереджувальна діяльність / А. В. Кирилюк, О. М. Джужа. – К. : НВТ «Правник» - НАВСУ, 1997. - 117 с.

66. Кириллова И. А. Характеристика женщин, отбывающих наказание в ИТК / И. А. Кириллова, О. Б. Лысягин. - М. : ВНИИ МВД СССР, 1981. - 62 с.

67. Ковалев О. Г. Криминологические и психологические проблемы дезадаптации женщин молодежного возраста, отбывших наказание в виде лишения свободы : [учебное пособие] / О. Г. Ковалев, Н. А. Харина; Ред. совет: Ю. К. Александров, И. Н. Зайцев, О. И. Пономаренко и др. - М. : "Права человека", 2001. - 100 с.- (Тюремная библиотечка; вып. 24).

68. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. Г. Колб. – К. : КНУВС, 2007. – 32 с.

69. Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі : [навчальний посібник] / Олександр Григорович Колб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 494 с.

70. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів : [монографія] / Олександр Григорович Колб. - Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 464 с.

71. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр

Григорович – Київ, КНУВС, 2007. – 514 с.

72. Колб О. Г. Кримінально-виконавча установа як суб'єкт вивчення особистості злочинця / О. Г. Колб // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2003. - № 1.- С. 246-251.

73. Колб О. Г. Засуджений як суб'єкт реформування кримінально-виконавчої системи / О. Г. Колб // Вісник прокуратури. – 2004. - № 4.- С. 77-80.

74. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ю.В. Грачева, Л.Д. Ермакова [и др.]; ответств. ред. А. И. Рарог. –[3-е изд., перераб. и доп.]. - М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 640 с.

75. Конвенція про права дитини. - К. : Укр. Правнича Фундація. Вид-во Право, 1995. - 32 с.

76. Кон И. С. Половые различия и дифференциация социальных ролей / И. С. Кон // Соотношение биологического и социального в человеке. – М., 1975. – С. 763-776.

77. Конопельський В. Я. Проблеми пенітенціарної системи сучасної України / В. Я. Конопельський // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. - № 1. - С. 60 – 64.

78. Кононец А. Социальные, психологические и психиатрические проблемы женщин, находящихся в заключении / А. Кононец, О. Трифонов, Н. Качнова // Преступление и наказание. - 2005. - № 3. - С. 12-14.

79. Кондратенко О. Б. Особливості ресоціалізації неповнолітніх жіночої статі, що відбувають покарання у виховних колоніях/ О.Б. Кондратенко // Проблеми правової соціалізації молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства: всеукр. наук.-практ. конф, 14-15 липня 2006р. : тези допов. – Одеса: ГУ МВС України в Одеській області, 2006. – С. 52-58.

80. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховн. Ради України 28 червня 1996 року : із змінами внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. №2222-IV: Станом на 1 січня 2006 року / В.о. М-во юстиції України. – Офіц. вид. – К. : Український центр правничих студій, 2006. -124 с.

81. Корзун И. В. Криминологическая характеристика и профилактика женской преступности : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И. В. Корзун. - М., ВНИИ МВД РФ, 1994. - 23 с.

82. Коржанський М. Й. Нариси уголовного права / М. Й. Коржанський. - Київ, ТОВ «Генеза», 1999. – 208 с.

83. Костенко О. М. Гендерний аналіз Кримінально-виконавчого кодексу України за формулою «рівність через адекватність» / О. М. Костенко // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень / За заг. ред. д-ра юрид. наук, професора А. А. Музики. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. –№ 10. - С. 68-76.

84. Котюк І. І. Кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право України: гендерна експертиза / І. І. Котюк, О. М. Костенко. – К. : Логос, 2004. – 127 с.

85. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью / Владимир Николаевич Кудрявцев. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Наука, 2005. – 366 с.

86. Кулагина С. Совместное проживание женщины с детьми в исправительном учреждении / С. Кулагина // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2004. - № 2. – С. 27-30.

87. Кримінологічна віктимологія : [навчальний посібник] / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. / [за заг. ред. проф. О.М. Джужи]. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

88. Кримінальний кодекс України. – Харків: Одиссей, 2005. – 222 с.

89. Кримінальне право України. Загальна частина : [Підручник] / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, О.О. Дуров та ін.; За заг. ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – [Вид. 4-те, перероб. та доповн.]. – К. : Атіка, 2008. – 376 с.

90. Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; за заг. ред. Степанюка А. Х. – Х. : ТОВ «Одисей», 2005. -560с.

91. Кримінально-виконавче право України: [Підручник для студентів

юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / За ред. проф. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 256с.

92. Кримінально-виконавче законодавство // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2005. – № 2 (15).– С. 10-16.

93. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед; За ред. проф. І. М. Даньшина. – Харків : Право, 2003. – 352 с.

94. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій і корисливо-насиленої злочинності жінок в Україні / Б. М. Головкін, А. Б. Блага, Л. О. Шевченко [та ін.] // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць. – Харків : ТОВ «Кроссруд», 2007. - С. 102-124.

95. Кристи Н. Пределы наказания / Н. Кристи ; [пер. с англ. В. М. Когана; под ред. А. М. Яковлева, В. М. Когана].– М. : Прогресс, 1985. – 176 с. – (Общест. науки за рубежом. Право).

96. Кротюк В. Т. Роль трудової терапії у виправленні засуджених, до яких застосовується примусове лікування / В. Т. Кротюк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. - № 1. - С. 33- 34.

97. Лангмейер Й. Психологическая депривация в детском возрасте / Йозеф Лангмейер, Зденек Матейчик. – Прага : Авиценум, Мед. изд-во, 1984. – 334с.

98. Левочкин В. Международные стандарты содержания заключенных и пенитенциарная система Украины / В. Левочкин // Система исполнения наказания в Украине и стандарты Совета Европы: сб. науч. статей. – Донецк, 2002. – С. 40-53.

99. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Татьяна Александровна Лесниевски-Костарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. - М. : Издательство НОРМА, 2000. - 400 с.

100. Лист Ф. Наказание и его цели / Ф. Лист. – СПб: Типо-Литография А.

Рабиновича, 1895. – 87 с.

101. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика / О. Литвак. - К. : Вид-во "Україна", 1997. - 167 с.

102. Литвак О. Про профілактику злочинності / О. Литвак // Право України. - 1997. - № 11. - С. 11-14.

103. Ліненко М. О. Взаємозумовленість причин пенітенціарної злочинності та негативних кримінологічних наслідків застосування покарання у вигляді позбавлення волі / М. О. Ліненко , В. І. Рудник // Науковий Вісник НАВСУ. - 1996. - № 2. - С. 232-236.

104. Лук'янчук Г. І. Світоглядні аспекти відповідальності жінок / Г. І. Лук'янчук // Жінки України: сучасний статус і перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., червень 1995р. : тези допов. - К. : ІСДО, 1995. – С. 166-168.

105. Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. А. Льовочкін. - К. : НАВСУ, 2002. - 18 с.

106. Любжина Т. К. Права жінок, засуджених до позбавлення волі / Т. К. Любжина // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць. – Харків : ТОВ «Кроссроуд», 2007. – С. 144-154.

107. Лысоед А. О проблемах распределения осужденных по видам учреждений / А. Лысоед // Аспект: Інформаційний бюлетень. - 2002. - № 3. - С. 9-11.

108. Маклинтон Ф. Г. Планирование уголовной политики в контексте социальной защиты. Роль исправительных учреждений // Планирование мер борьбы с преступностью. – М. : Институт государства и права, 1982. – С. 99-105.

109. Маляренко В. Т. Покарання за кримінальні злочини / В. Т. Маляренко. // Альтернативні види кримінальних покарань - шляхи для зменшення тюремного населення / Упор. Г. Мар'яновський. - К. : Сфера,

2003. – С. 9-23.

110. Малярєнко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України / Василь Тимофійович Малярєнко. - К. : Фонд «Правова ініціатива», 2003. – 156 с.

111. Марьяновский Г. А. Некоторые результаты гуманизации уголовного судопроизводства / Г. А. Марьяновский. // Альтернативні види кримінальних покарань - шляхи для зменшення тюремного населення / Упор. Г. Мар'яновський. - К. : Сфера, 2003. – С. 70-72.

112. Мелентьев М. П. О понятии и критериях эффективности исполнения наказания в виде лишения свободы / М. П. Мелентьев // Труды ВНИИ МВС СССР. - 1969. - № 14. - С. 49-55.

113. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : [монографія] / Валентина Олександрівна Меркулова. - Вид. 2-е. - Одеса, НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. - 281 с.

114. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : [монографія] / Валентина Олександрівна Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

115. Меркулова В. О. Проблеми визначення системи альтернативних покарань у сучасній теорії кримінального права України / В. О. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. - № 4. - С. 47-50.

116. Меркулова В. О. Міжнародні тенденції у сфері реалізації кримінально-правової відповідальності жінок, які скоїли злочин: кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти / В. О. Меркулова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. - № 4. - С. 88-89.

117. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. - К. : Українська правнича фундація, 1995. - 39 с.

118. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными (ООН) // Департамент общественной информации ООН, 1988. - 25 с.

119. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными //

Уголовно-исполнительное законодательство Украины : [сборник нормативных документов]. – Харьков: ХИВД, 1993. – С. 121-142.

120. Митина О. В. Женское гендерное поведение в социальном и кроскультурном аспектах / О. В. Митина // Общественные науки и современность. - 1999. - № 3. - С. 179-190.

121. Михлин А.С. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1970. – 186 с.

122. Михлин А. С. Изучение личности заключенного / А. С. Михлин. - М. : Политотдел ИТУ МВД СССР, 1969. - 37 с.

123. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания / Александр Соломонович Михлин. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 200 с.

124. Михлин А. С. Общая характеристика осужденных. Специальная перепись 1989 г./ А. С. Михлин. - М. : ВНИИ МВД СССР, 1991. - 167 с.

125. Михлин А. С. Уголовно-исполнительное право: Вопросы и ответы / А. С. Михлин, В. И. Селиверстов; под. ред. проф. В. И. Селиверстова. – [3-е изд., испр. и доп.].- М.: ИД Юриспруденция, 2003. - 192 с.

126. Михлин А. С. Проблемы правовой реформы в сфере исполнения наказаний / А. С. Михлин , В. И. Селиверстов // Государство и право. - 2002. - № 6. - С. 46-53.

127. Мухина В. Проблема материнства и ментальности женщин / В. Мухина // Преступление и наказание. - 2004. - № 1. - С. 25-26.

128. Наташев А. Е. Критерии эффективности наказания в виде лишения свободы и деятельности исправительно-трудовых учреждений / А. Е. Наташев // Труды ВНИИ МВД СССР. - 1967. - № 11. - С. 11-23.

129. Наташев А. Е. Основы теории исправительно-трудового права / Алесей Емельянович Наташев, Николай Алексеевич Стручков. - М. : "Юридическая литература", 1967. – 191 с.

130. Неживець О. М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб,

звільнених з місць позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 « Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Неживець. - К. : НАВСУ, 2005. - 20 с.

131. Нікітенко С. В. Профілактика корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, скоєних жінками на тлі наркоманії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Нікітенко. - Харків, 2004. - 20 с.

132. Новый Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / [отв. ред. В. И. Радченко; научн. ред. А. С. Михлин, И. В. Шмаров]. – М. : Малое издательско-правовое предприятие «Вердикт», 1996. – 647 с.

133. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / Антон Николаевич Олейник. - М. : ИНФРА - М, 2001. – XVI, 418 с.

134. Особенности тюремного заключения женщин // Проблемы преступности в капиталистических странах. - М., 1987. - № 6. - С. 39-43.

135. Панасюк М. Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід / М. Б. Панасюк. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 6. – С. 144-157.

136. Панчук О. В. Правовий захист інтересів дитини від експлуатації за національним законодавством / О. В. Панчук // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - Харків : МВС, 2006. – Вип. 32. - С. 62-67.

137. Пенитенциарные системы зарубежных стран : [учебно-практическое пособие / сост. В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев]. - К. : РИО МВД Украины, 1993. - 104 с.

138. Потемкина А. Т. Характеристика осужденных женщин, отбывающих наказание в ИТК. Специальная перепись 1989 г./ А.Т. Потемкина. - М. : НИИ МВД РФ, 1993. - 80 с.

139. Пуйко В. М. Мета кримінального покарання: історико-правовий

аналіз / В. М. Пуйко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики / Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 6. - С. 108-116.

140. Прусс В. М. Пенітенціарна система України : [монографія] / Володимир Митрофанович Прусс, Дмитро Вікторович Ягунов. – Одеса : Фенікс, 2006. – 252 с.

141. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. Б. Пташинський. - К., 2002. - 17 с.

142. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України / О. Б. Пташинський. - К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. - 204 с.

143. Пшенічний В. Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Г. Пшенічний. - К., 2005. - 19 с.

144. Резніченко Г. С. Особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками відповідно до вікових особливостей / Г. С. Резніченко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. - № 3. – С. 81-83.

145. Резніченко Г. С. Окремі аспекти соціально-демографічної характеристики жінок, засуджених до позбавлення волі / Г. С. Резніченко // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2006. - № 32. - С. 48-55.

146. Резніченко Г. С. Особливості застосування заходів заохочення до жінок, засуджених до позбавлення волі / Г. С. Резніченко // Право і безпека. - 2006. - № 5 (2). - С. 66-69.

147. Резніченко Г.С. Особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі вагітними жінками та жінками, які мають дітей у віці до

трьох років / Г. С. Резніченко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ . - 2005. - № 4. – С. 10-15.

148. Резніченко Г.С. Міжнародні правові стандарти щодо виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей (проблеми імплементації) / Г. С. Резніченко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. - № 2. – С. 74-77.

149. Розенгарт-Пупко Г. Л. Речь и развитие восприятия в раннем возрасте / Гита Львовна Розенгарт-Пупко. - М. : Академия медицинских наук СССР, 1948. – 200 с.

150. Романов В. И. В тюрьмах Финляндии / В. И. Романов // Воспитание и правопорядок. - 1990. - № 2. - С. 51-53.

151. Рудник В. І. Соціальні проблеми кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та його альтернативи / В. І. Рудник // Європейські громадські санкції та заходи : матеріали семінарських слухань, 11-12 квітня 2000 р. : тези доповідей. - К., 2000. - С. 95-102.

152. Рудник В. И. Отрицательные последствия применения уголовного наказания в виде лишения свободы и основные меры их нейтрализации: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Рудник Виктор Иванович. - К., 1990. - 241 с.

153. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне законодавство Сполучних Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : [монографія] / Андрій Володимирович Савченко. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.

154. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучних Штатів Америки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / А. В. Савченко. - К., 2006. – 36 с.

155. Сажин И. Уголовно-исполнительная система России / И. Сажин // Уголовные наказания в странах СНГ: Обзоры пенитенциарных систем семи

стран СНГ. – Донецк: «Донецкий мемориал», 2004. - С. 50-59.

156. Серебрякова В. А. Преступления, совершаемые женщинами / В. А. Серебрякова. – М., 1973. - 108 с.

157. Серебрякова В. А. Преступность среди женщин как объект криминологического изучения / В. А. Серебрякова // Вопросы борьбы с преступностью. - М. : Юрид. лит., 1975.- Вып. 22. – С. 22-37.

158. Середницький В. М. Класифікація засуджених до позбавлення волі за ступенем виправлення / В. М. Середницький. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. - 2001. - № 6. – С. 204-208.

159. Сергеев І. С. Правові та організаційні проблеми надання засудженим права на короткострокові виїзди з установ по виконанню покарань / І. С. Сергеев // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – 2001. - № 6. - С. 140-143.

160. Сергеева В. Материнство в местах лишения свободы / В. Сергеева // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2002. - № 3. - С. 36-37.

161. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности / О. Д. Ситковская. – М. : Издательство НОРМА, 1998. – 285 с.

162. Соловей Я. І. Межі кримінальної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Я. І. Соловей. – К., 2004. – 17 с.

163. Сулицький В. В. Соціально-психологічні та правові основи ресоціалізації злочинців / Вадим Володимирович Сулицький // Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 2003. - № 5. – С. 151-159.

164. Сушко В. А. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами, имеющими малолетних детей, беременными: [пособие] / В. А. Сушко; под. ред. Михлина А. С. - М. : ВНИИ МВД РФ, 1996. - 93 с. – (Библиотека работника ИТУ).

165. Сушко В. А. Совершенствование условий и порядка отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. А. Сушко. - М. : ВНИИ МВД России, 1994. - 25 с.

166. Смоков Д. С. Кримінально-правовий інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням: порівняльний аналіз з аналогічними правовими інститутами держав Європи / Д. С. Смоков // Південноукраїнський правничий часопис. - 2006. - № 4. – С. 44-47.

167. Смоков Д. С. Звільнення від відбування покарання з випробуванням: окремі аспекти формування кримінально-правового інституту / Д. С. Смоков // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. - № 2. - С. 46 – 49.

168. Статистика судимості та призначення мір кримінального покарання // Вісник Верховного Суду України. - 2003. – № 4 (38). – С. 36-41.

169. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного суду України . - 2007. - № 6 (82). – С. 30-44.

170. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. // Вісник Верховного суду України. – 2008. - № 6 (94). – С. 37-43.

171. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність і принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико–правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / А. Х. Степанюк. - Харків, 2002. - 34 с.

172. Степанюк А. Х. Система кримінально-виконавчого законодавства потребує узгодження та доопрацювання / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень / За заг. ред. д-ра юрид. наук, професора А. А. Музики. – К. : КЮІ КНУВС, 2005. –№ 10. - С. 290-301.

173. Степанюк А. Сущность исполнения наказания / А. Степанюк. – Харьков : Фолио, 1999. - 256 с.
174. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права: Проблемы общ. части / Николай Алексеевич Стручков. - М. : «Юридическая литература», 1984. – 240 с.
175. Стругова Е. В. Правовые основы дифференциации женщин, осужденных к лишению свободы / Елена Владимировна Стругова // Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний : сб. науч. трудов. - М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. - С. 35-38.
176. Стрюк М. В. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. В. Стрюк. - К., 2001. - 18 с.
177. Тросюк Н. Христианская программа в латвийской женской тюрьме / Н. Тросюк // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2004. - № 1 (11). - С. 47-48.
178. Трубников В. М. Определение вида уголовно-исправительного учреждения / В. М. Трубников // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Щорічний бюлетень / За заг. ред. д-ра юрид. наук, професора А. А. Музики. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – № 10. - С. 302-324.
179. Трубников В. Гендерные аспекты уголовно-исполнительного права Украины / В. Трубников, А. Яровой // Аспект: Інформаційний бюлетень. – 2004. - № 2.– С. 22-26.
180. Трубніков В. М. Особистість звільненого від відбування покарання як суб'єкт соціальної адаптації / В. М, Трубніков // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. - 1997. - Вип.1. – С. 115-125.
181. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. Краткий комментарий проф. А. С. Михлина. - М. : Издательство БЕК, 1997. - 189 с.
182. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс : [монографія] / Григорій Олександрович Усатий. – К. : Атіка, 2001. – 128 с.
183. Утримання неповнолітніх та жінок // Аспект: Інформаційний

бюлетень. – 2005. - № 2 (15). - С. 31-32.

184. Федусик В. В. Жіноча злочинність в Україні (кримінально-правові та кримінологічні проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Федусік. - Одеса, 2001. - 22 с.

185. Фомин Н. С. Вопросы дифференциации и индивидуализации воспитательного воздействия на осужденных в новых условиях деятельности УИС: [учебное пособие] / Н. С. Фомин. – Домодедово : ВИПК МВД России, 1999. - 48 с.

186. Фуко, Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Мішель Фуко ; [пер. з фр. П. Таращук]. - К. : Основи, 1998. - 392 с.

187. Флетчер Дж. Основные концепции современного уголовного права / Дж. Флетчер, А. В. Наумов. – М. : Юристъ, 1998. – 512 с.

188. Флейк-Хобсон К. Развитие ребенка и его отношение с окружающими / Флейк-Хобсон К., Робинсон Б., Скин П. - М., 1992. – 510 с.

189. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.08 / Хавронюк Микола Іванович. – Київ: КНУВС, 2007. – 557 с.

190. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : [монографія] / Микола Іванович Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

191. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : [монографія] / Микола Іванович Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.

192. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. І. Хавронюк. - К. : КНУВС, 2007 – 36 с.

193. Характеристика осужденных к лишению свободы (по материалам специальной переписи 1999 г.). - Том II. / [под ред. д.ю.н., проф. Михлина А. С.]. - М. : Юриспруденция, 2001. - 464 с.

194. Характеристика осужденных к лишению свободы (по материалам контрольной переписи осужденных 1975 года) / [под ред. докт. юрид. наук А. С. Михлина]. - М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. - 167 с.

195. Характеристика засуджених, які відбували покарання у спеціальних виховних установах (виховних колоніях) Державної кримінально-виконавчої служби України, станом на кінець звітного періоду (27.02. 2008р.) : [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. - Режим доступу до документу : http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59864&cat_id=46416/

196. Хохряков Г. Ф. Социальная среда, личность и правосознание осужденных : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Г. Ф. Хохряков. - М., 1987. - 39 с.

197. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Геннадий Федорович Хохряков. - М. : Юрид. лит., 1991. – 222, [1]с. – (Проблемы, дискуссии, предложения).

198. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности / Г. Ф. Хохряков // Советское государство и право. - 1989. - № 2. - С. 65-73.

199. Чакубаш Ю. Современное состояние пенитенциарной системы США / Ю. Чакубаш // Проблемы совершенствования деятельности уголовно-исполнительной системы: сб. науч. статей. – К., 1994. – С. 114-118.

200. Чакубаш Ю. Наукове дослідження проблеми еволюції кримінально-виконавчих систем країн світу / Ю. Чакубаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. - № 4.– С. 37-42.

201. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08

«Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю. А. Чеботарьова. - Х., 2005. – 22 с.

202. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: дис. ... кандидата. юрид. наук : 12.00.08 / Черкасов Святослав Вячеславович. – Одеса : ОНЮА, 2005. - 226 с.

203. Шакур В. І. Суспільство та злочинність / Василь Іванович Шакур. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.

204. Шевченко Л. О. Дослідження особистісних особливостей жінок-злочинниць : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 « Загальна психологія, історія психології» / Л. О. Шевченко. - Харків, 1996. - 23 с.

205. Шоткинов С. А. К вопросу о мотивации корыстной женской преступности / С. А. Шоткинов // Государство и право. - 2004. - № 9. - С. 106-108.

206. Шулежко Т. А. Особливості карально-виховного впливу на неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудових установах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. А. Шулежко. - Київ, 1996. - 24 с.

207. Шулежко Т. А. Воспитательная работа с осужденными в ИТУ (Методические рекомендации в помощь начальникам отрядов) / Т. А. Шулежко. – К. : МВД СССР, 1989. – 80 с.

208. Шулежко Т. А. Особенности карательно-воспитательного воздействия на неоднократно судимых к лишению свободы женщин, отбывающих наказание в исправительно-трудовых учреждениях: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Шулежко Татьяна Андреевна. - К., 1996. – 197 с.

209. Шмаров И. В. О критериях оценки деятельности исправительно-трудовых учреждений / И. В. Шмаров // Советское государство и право. - 1965. - № 3. - С. 87-93.

210. Шмаров И. В. Преодоление отрицательных последствий отбывания уголовного наказания / И. В. Шмаров // Советское государство и право. -1977. - № 2. - С. 84 -91.

211. Шмаева Т. А. Отношение осужденных женщин к наказанию в виде лишения свободы и мерам исправительно-трудового воздействия: сб. науч. трудов / Т. А. Шмаева // Повышение эффективности исполнения уголовных наказаний. - Рязань, 1988. - С. 77-82.

212. Явчуновская Т. М. Влияние алкоголизма как вида психической аномалии на преступность среди женщин / Т. М. Явчуновская // Личность преступника и уголовная ответственность (правовые, криминологические проблемы). - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. - С. 63-71.

213. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : [монографія] / Дмитро Вікторович Ягунов. – Одеса: Одеський регіональний інститут державного управління, 2006. – 443 с.

214. Янчук О. Проблемні питання нейтралізації негативного впливу умов позбавлення волі на особистість осіб, які тримаються в установах виконання покарань / О. Янчук // Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації. - К. : ПП "Арарат-Центр", 2000. – С. 44-50.